

“Б.ОСМОНОВ АТЫНДАГЫ
ЖАЛАЛ-АБАД МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ”
ИЛИМИЙ-БИЛИМ БЕРҮҮ ӨНДҮРҮШТҮК КОМПЛЕКСИ

ИЛИМ ЖАНА СТУДЕНТ

2026
№1

Б.ОСМОНОВ АТЫНДАГЫ ЖАЛАЛ-АБАД МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН

Илим жана студент аттуу илимий жыйнак

2026 № 1

**(ЖАМУнун студенттеринин илимий жыйнагы 2014-жылдан бери
жарыяланып келет)**

Башкы редактор: Усенов К.Ж., техника илимдеринин доктору, профессор.

Башкы редактордун орун басары: Токоева Г.С., философия илимдеринин доктору, проф. м.а.

Редакциялык коллегиянын мүчөлөрү:

Абдраманов К.А.- медицина илимдеринин доктору, профессор.

Абдувалиев И. - филология илимдеринин доктору, профессор.

Алибаев А.П.- техника илимдеринин доктору, профессор.

Алимардонов Тўлкина Турдиевич – саясий илимдеринин доктору, Ренессанс университетинин профессору (Өзбекистан)

Алыбаев К.С. - физика-математика илимдеринин доктору, профессор.

Асанканов А.А. – тарых илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын

Улуттук илимдер академиясына караштуу Б. Жамгерчинов атындагы “Тарых, археология жана этнология” институтунун директору.

Аскарова А.К.- экономика илимдеринин доктору, профессор.

Аширалиев А.А.- техника илимдеринин доктору, профессор.

Дарбанов Б.Е.- филология илимдеринин доктору, профессор.

Джураев А.М. – физика-математика илимдеринин доктору, профессор

Калчакеев К.Б.- филология илимдеринин доктору, профессор

Карабекова А. – экономика илимдеринин доктору, доцент

Карбекова А.Б. - экономика илимдеринин доктору, профессор

Куваков С.Ж. - техника илимдеринин кандидаты, доцент

Маншарипова Алмагуль Тулеуовна – медицина илимдеринин доктору, «Казакстан-Орус медициналык университети» НУОсунун жалпы врачтык практика (ЖВП) кафедрасынын профессору (Казакстан)

Мирзахидова М.И.- филология илимдеринин доктору, профессор.

Першуков И.В. - медицина илимдеринин доктору, профессор.

Попкова Елена Геннадьевна – экономика илимдеринин доктору, профессор РУДН, (Россия)

Сабырова К.Ж.- юридика илимдеринин доктору, профессор.

Садыралиев Ж. - экономика илимдеринин доктору, профессор

Сакбаева З.И.- биология илимдеринин доктору, профессор.

Сакиева С.С. - педагогика илимдеринин доктору, профессор.

Строяковский Даниил Львович - медицина илимдеринин кандидаты, Москва шаарынын №62 Шаардык клиникалык онкологиялык ооруканасынын онкология кафедрасынын башчысы (Россия).

Орозбаев Б.С.- айыл чарба илимдеринин кандидаты, доцент.

Осмон огли Ахмед Емин – тарых илимдеринин доктору, профессор (Туркия)

Улжаева Шохистахон Мамажоновна – тарых илимдеринин доктору, «ТИИММСХ»

Улуттук илимий-изилдөө университетинин профессору (Өзбекистан)).

Уметов Т.Э. – педагогика илимдеринин доктору, профессор

Шадиева Айгуль Амирхановна — экономика илимдеринин кандидаты, доцент, Борбордук Азиялык инновациялык университет «Бизнес жана туризм» кафедрасынын башчысы, (Казакстан)

Шульженко Лариса Владимировна – медицина илимдеринин доктору, Россия Федерациясынын Саламаттык сактоо министрлигине караштуу ФГБОУ ВО КубММУнун ФПК жана ППС пульмонология кафедрасынын башчысы, Краснодар крайынын Саламаттык сактоо министрлигинин башкы штаттан тышкаркы пульмонологу (Россия)
Эшиев А.М.- филология илимдеринин доктору, профессор.

Чыгарылыштын жооптуулары:

Жороева А.М. - экономика илимдеринин кандидаты, доценттин м.а.

Илим бөлүмүнүн башчысы

Маматов А.И. - ЖАМУнун редакциялык басма бөлүмүнүн башчысы.

Ээси:

Б.Осмонов атындагы
Жалал-Абад мамлекеттик
университети

Редакциянын дареги:

715600, Жалал-Абад ш. Р. Азимов көч. 49
факс (03722)4-02-12 , тел (03722) 4-02-22 ,
jagunauka@rambler.ru, jagu.edu.kg

МАЗМУНУ

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКАЛЫК ИЛИМДЕР ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES

Садирбекова Назбийке Кенжетаевна, ФМББ(М)-1-24 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси: Нурматова Майрамгул Нарбековна

МАТЕМАТИКА САБАГЫНДА КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮККӨ БАГЫТТАЛГАН ТАПШЫРМАЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН МЕТОДИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ.....13

Эркин кызы Каныкей, М-1-24 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси: Нурматова Майрамгул Нарбековна

МАТЕМАТИКАЛЫК САБАТТУУЛУКТУ ӨНҮКТҮРҮҮДӨГҮ ТАПШЫРМАЛАРДЫН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ.....19

ТЕХНИКА ИЛИМДЕРИ ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ ENGINEERING SCIENCES

Шайлыбаев Нуржигит Эрмекович, ИЭТ-1-24 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси: Батырова Ырыскан Мийзамовна

ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТТИН КИБЕРКООПСУЗДУКТАГЫ РОЛУ: ҮЧ НЕГИЗГИ БАГЫТ.....27

Маккамжанова Дилрабо Дилмурадовна, СРк-2-23 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси: Таиматова Айнагуль Акылбековна

СУЗАК РАЙОНУНУН КӨК-ЖАНГАК ШААРЫНДАГЫ ИЧҮҮЧҮ СУУ КӨЙГӨЙҮ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮНҮН ИЛИМИЙ-ПРАКТИКАЛЫК ЖОЛДОРУ.....35

Эркинов Элмурас Эркинович, ЭС-1-25 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси: Кокумбаева Кулумкан Асановна

ПРИМЕНЕНИЕ КЕЙС-МЕТОДА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ.....41

Токторалиев Марсель Акбаралиевич, ЭС-1-25 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси: Кокумбаева Кулумкан Асановна

ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНЫЙ ИННОВАЦИОННЫЙ ВОДОГРЕЙНЫЙ КОТЕЛ.....50

Муратбеков Жандарбек Муратбекович, ПОВТАС-2-24 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси: Маматкулова Бегимай Ильичбековна

БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ ВЕБ-ТИРКЕМЕДЕ АВТОРИЗАЦИЯ ЖАНА ЖЕТКИЛИКТҮҮЛҮК УКУКТАРЫН БАШКАРУУ64

Закытжан уулу Дастан, ИЭТ-1-22 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси: Ажыкулов Сапар Мажитович

ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ НЕГИЗИНДЕ ИШТӨӨЧҮ WHATSAPP-БОТ БИЛИМ БЕРҮҮДӨ: IT RUN АКАДЕМИЯСЫНЫН ТАЖРЫЙБАСЫ.....73

**ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES**

Алмаз кызы Айназик, ЭКО-1-24 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси:
Мурзаева Диана Айдарбековна

**БУХГАЛТЕРДИК ЭТИКА САНАРИПТИК ДООРДО: КУПУЯЛУУЛУК
ЖАНА ЖООПКЕРЧИЛИК МАСЕЛЕЛЕРИ81**

Зулумова тахмина Мирдинбековна, ЭКО-1-23 тайпасынын студенти, илимий
жетекчиси: Акматалиева Айнура Жеңишбековна

МАРКЕТИНГ СИСТЕМАСЫНДАГЫ ЭКОНОМИКАЛЫК ТАЛДОО.....84

Алибаев Бекмырза, УТК-6-25 тайпасынын студенти

**РОЛЬ СТУДЕНТОВ В СОХРАНЕНИИ И ТРАНСФОРМАЦИИ
КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ.....92**

Асанова Аэлита Жаныбеконна, УТК-5-25 тайпасынын студенти Экономика-
юридикалык колледжи

**БАТТЛ ВЕКОВ: ПОЧЕМУ НЕЙРОСЕТЬ НИКОГДА НЕ СТАНЕТ
ВТОРЫМ ПУШКИНЫМ (ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)97**

Тойчубекова Кызжибек Санжарбековна, ФК-1-23 тайпасынын студенти
Экономика-юридикалык колледжи

**ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА СОВРЕМЕННУЮ
ЖИЗНЬ ЧЕЛОВЕКА105**

Токтосунова А.Н. БЭж-3-24 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси:
Таиматова Айнагул Акылбековна

**НООКЕН РАЙОНУНДА ТУРИСТТИК ИНФРАСТРУКТУРАНЫ
ЖАКШЫРТУУ ЖОЛДОРУ116**

Абдуманапова М.Т. БЭс-1-23 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси:
Карбекова Азиза Баймаматовна

**ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ
КЛАСТЕРНЫХ СТРУКТУР И КЛАССИФИКАЦИЯ КЛАСТЕРОВ.....122**

**ФИЛОСОФИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
PHILOSOPHICAL SCIENCES**

Абдуманапова Мырзайым Алымбековна, ОшМПУнин студенти

**МАНКУРТ ФЕНОМЕНИ: ТАРИХЫЙ ЭС-ТУТУМ ЖАНА ИНСАНДЫК
ИДЕНТТУУЛУК ФИЛОСОФИЯСЫ..... 134**

Алтынбек кызы Мунира, АНК-1-23 тайпасынын студенти, илимий
жетекчиси: Акылбекова Гулнара Шадымановна

**ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ГУМАНИСТТИК КОНЦЕПЦИЯСЫ: АДАМ
ЖООПКЕРЧИЛИГИ ЖАНА МОРАЛДЫК ТАНДОО МАСЕЛЕСИ138**

Пирмаматова Айтунук Жээнбековна ОшМПУнин студенти

ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЖАРАТЫЛЫ ФИЛОСОФИЯСЫ ЖАНА ГУМАНИЗМ..... 144

Абдурасулова Асема, СК-1-25 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси:
Кожоназарова Ырыскүл

НАСИЛИЕ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН И ДЕТЕЙ КАК СОЦИАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА..... 153

Алмазбек кызы Бибинур, СКс-1-21 тайпасынын студенти, Тынарбекова
Алтынай Шукурбековна, СКс-1-25 тайпасынын студенти, илимий
жетекчиси: Токоева Гулдана Самидиновна

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЖАШ ҮЙ-БҮЛӨЛӨРГӨ КАРАТА СОЦИАЛДЫК САЯСАТТЫН ЖҮРГҮЗҮЛҮШҮ..... 170

**ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES**

Раимбердиева Динара Жаныбековна, БКМк-6-24 тайпасынын студенти

«АК КЕМЕ» ПОВЕСТИНДЕ БАЛАНЫН ИЧКИ ДҮЙНӨСҮ МЕНЕН ЧОҢДОР ДҮЙНӨСҮНҮН КАРАМА-КАРШЫЛЫГЫ.....183

Нурбек кызы Назбийке, ПД-1-23 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси:
Чодошева Тынаргүл Маматалиевна

ШҮКҮРБЕК БЕЙШЕНАЛИЕВ - БАЛДАР АДАБИЯТЫН ИЗИЛДӨӨЧҮЛӨРДҮН БАШАТЫНДА.....191

Мырзаканова Гүлдана, Таш-Көмүр институтунун КТ-1-24 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси: Бакивалиева Калима .

КЫРГЫЗ ЭЛИНИНИН МАДАНИЯТЫ..... 199

Жылдызбекова Айжанат, КТА-1-22 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси: Курманалиева Г.Ж.

БАРПЫ АЛЫКУЛОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ: ЭЛДИК ПОЭЗИЯНЫН УЛУУ ТҮРКҮГҮ..... 207

Сараванан Юварадж, ЛДи(зим)-1-25 тайпасынын студенти, Эргешбаева
Раяна Мелисбековна, ЛДк-1-25 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси:
Эшиев Асылбек Мирзатилаевич

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК ТИЛИНИН КООМДУК-САЯСИЙ ФУНКЦИЯЛАРЫ..... 213

Бапиева Элина Саипжановна, ЛДк-1-25 тайпасынын студенти, Ирфан
Нимра, ЛДи(зим)-1-25 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси:
Мундузбаева Дамира Алимбековна

УЧЕБНАЯ МОТИВАЦИЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА.....221

Рябикина Камила, студент группы РЯЛ-1-25, научный руководитель:
Айылчиева Д.Т.

ВОСТОЧНЫЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ А.С. ПУШКИНА. ПУШКИН И КЫРГЫЗЫ.....227

Исмазова Нускайым, студент группы РЯЛ-1-25, научный руководитель: Айылчиева Д.Т.

МИФ, СОВРЕМЕННОСТЬ И ГУМАНИЗМ В РОМАНЕ Ч. АЙТМАТОВА «КОГДА ПАДАЮТ ГОРЫ (ВЕЧНАЯ НЕВЕСТА)»235

Кудаярова Айкен, Лак-10-24 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси: Женалиева Замира Аралбековна

КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ ӨТКӨН ЧАКТЫН АСПЕКТТИК СИСТЕМАЛАРЫН САЛЫШТЫРМАЛУУ ИЗИЛДӨӨ243

КИРИШ СӨЗ

«Илим – бул адамзаттын келечегине алып баруучу эң ишенимдүү жол».

Альберт Эйнштейн

Азыркы доор – билимге, инновацияга жана жогорку технологияларга таянган өнүгүү доору. Дүйнөлүк илимий-техникалык прогресс мамлекеттердин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн, экономикалык өсүшүн жана коомдун социалдык өнүгүүсүн аныктоочу негизги факторлордун бири болуп калды. Жасалма интеллект, санариптик технологиялар, биотехнологиялар, жашыл экономика жана климаттык өзгөрүүлөрдү жөнгө салуу сыяктуу багыттар илимдин адамзаттын өнүгүүсүндөгү стратегиялык ролун дагы бир жолу тастыктап келет.

Кыргыз Республикасынын илимий саясаты да илимди, инновацияны жана жаш окумуштууларды колдоону мамлекеттик артыкчылыктуу багыт катары карайт. Өлкөнүн интеллектуалдык капиталын өнүктүрүү, жогорку квалификациялуу адистерди даярдоо жана дүйнөлүк илимий мейкиндикке интеграциялануу бүгүнкү күндүн маанилүү милдеттеринин бири болуп саналат.

Б. Осмонов атындагы ЖАМУда илим менен билимди айкалыштырып, студенттердин изилдөөчүлүк жөндөмдөрүн өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл буруп келебиз. Студенттик илим – бул келечектеги окумуштуулардын, инженерлердин, экономисттердин, педагогдордун жана дарыгерлердин илимий дүйнөгө жасаган алгачкы ишенимдүү кадамы. Илимий изилдөөлөргө активдүү катышкан студент аналитикалык ой жүгүртүүнү, чыгармачыл изденүүнү, көйгөйлөрдү илимий негизде чечүүнү жана жаңы идеяларды жаратууну үйрөнөт.

Бүгүнкү күндө дүйнө коомчулугу Бириккен Улуттар Уюмунун **Туруктуу өнүгүү максаттарын** ишке ашырууга өзгөчө көңүл бурууда. Сапаттуу билим берүү, жакырчылыкты жоюу, ден соолукту чыңдоо, климаттын өзгөрүшүнө

каршы аракеттенүү, жашыл экономикага өтүү, жоопкерчиликтүү өндүрүш жана керектөө сыяктуу глобалдык милдеттердин ийгиликтүү ишке ашырылышы илимдин жетишкендиктерисиз мүмкүн эмес. Демек, туруктуу өнүгүүнүн өзөгүндө дал ушул илим, билим жана инновация турат.

Жалал-Абад мамлекеттик университети илимий изилдөөлөрдү өнүктүрүүгө, жаш окумуштууларды жана студенттерди илимий чыгармачылыкка, өлкөнүн социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө, аймактык көйгөйлөрдү чечүүгө, экологиялык коопсуздукту камсыз кылууга, санариптик трансформацияга жана инновациялык технологияларды жайылтууга багытталган.

«Илим жана студент» аттуу илимий макалалар жыйнагы – студенттердин илимий изденүүлөрүнүн жыйынтыгын чагылдырган эмгек. Жыйнакка коомдук-гуманитардык, табигый, техникалык, экономикалык, педагогикалык жана медициналык илимдер боюнча жүргүзүлгөн актуалдуу изилдөөлөр киргизилди. Макалалар заманбап илимий талаптарга ылайык даярдалып, жаш изилдөөчүлөрдүн аналитикалык ой жүгүртүүсүн, чыгармачылык изденүүсүн жана илимий потенциалын көрсөтөт.

Бул жыйнак студенттердин илимий ишмердүүлүгүн өнүктүрүүгө, жаңы идеялардын жаралышына, билим менен практиканын байланышын чыңдоого жана келечектеги илимий изилдөөлөр үчүн бекем негиз түзүүгө өбөлгө болот деген ишенимдебиз. Ошондой эле ал университеттин илимий салтын улантып, жаштарды илимге шыктандырууга, улуттук илимий потенциалды чыңдоого жана Кыргыз Республикасынын туруктуу өнүгүүсүнө салым кошууга кызмат кылат.

«Илим жана студент» жыйнагынын жарык көрүшү – илимге умтулган жаштардын эмгегине берилген жогорку баа жана жаңы илимий жетишкендиктерге карай жасалган маанилүү кадам болуп саналат. Жыйнак окурмандар үчүн пайдалуу маалымат булагы болуп, жаңы илимий идеялардын

жаралышына жана келечектеги ийгиликтүү изилдөөлөргө шык берет деген терең ишенимдебиз.

Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун илим бөлүмүнүн башчысы, экономика илимдеринин кандидаты, доцентин м.а. Жороева А.М.

**ФИЗИКА-МАТЕМАТИКАЛЫК ИЛИМДЕР
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHYSICAL AND MATHEMATICAL SCIENCES**

**Садирбекова Назбийке Кенжетаевна, ФМББ(М)-1-24 тайпасынын
студенти, илимий жетекчиси: Нурматова Майрамгул Нарбековна**
**МАТЕМАТИКА САБАГЫНДА КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮККӨ
БАГЫТТАЛГАН ТАПШЫРМАЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН
МЕТОДИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

УДК 373.1.02:51

Аннотация: Макалада заманбап математикалык билим берүүдө окуучулардын негизги жана предметтик компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу маселелери каралат. Компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалардын (КБТ) негизги түрлөрү (ой-жүгүртүүчү-баалуулук, жалпы маданияттык, изилдөөчүлүк, маалыматтык) мүнөздөлүп, 6-класстын «Аянт» темасы боюнча реалдуу турмуштук кырдаалга негизделген контексттик маселелердин топтому сунушталат. Ошондой эле, мугалимдер арасында жүргүзүлгөн сурамжылоонун жыйынтыгы талданат.

Ачкыч сөздөр: компетенция, компетенттүүлүк, компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалар, негизги компетенттүүлүк, предметтик компетенттүүлүк, математикалык сабаттуулук, аянт.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы формирования ключевых и предметных компетенций учащихся в современном математическом образовании. Охарактеризованы основные виды компетентностно-ориентированных заданий (ценностно-смысловые, общекультурные, исследовательские, информационные). Представлен комплекс контекстных задач по теме «Площадь» для 6 класса, основанных на реальных жизненных ситуациях. Также проанализированы результаты анкетирования, проведенного среди учителей.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, компетентностно-ориентированные задания, ключевая компетентность, предметная компетентность, математическая грамотность, площадь.

Abstract: The article discusses the issues of developing key and subject-specific competencies of students in modern mathematics education. The main types of competency-based tasks (value-oriented, general cultural, research, and informational) are characterized. A set of contextual problems on the topic “Area” for the 6th grade based on real-life situations is presented. The results of a survey conducted among teachers are also analyzed.

Keywords: competence, competency, competency-based tasks, key competencies, subject-specific competencies, mathematical literacy, area.

Киришүү (Теманын актуалдуулугу). Азыркы замандын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири – дүйнөнүн тынымсыз жана тездик менен өзгөрүп жаткандыгы. Коомдун өнүгүүсүнүн ылдамдашы билим берүү системасына түздөн-түз жана олуттуу таасир этүүдө. Натыйжада жалпы билим берүүнүн

мазмуну, анын ичинде математикалык билим берүүнүн теориялык жана практикалык багыттары боюнча коомдук талаптар да өзгөрүүдө.

Бүгүнкү күндө мектептин алдында турган негизги милдет – окуучуларга билимдердин жыйындысын берүү менен гана чектелбестен, ошол билимдерди турмуштук жана практикалык кырдаалдарда колдонуу көндүмдөрүн калыптандыруу болуп саналат. Билим берүүнүн жыйынтык көрсөткүчү катары бүгүн конкреттүү дисциплиналар боюнча теориялык билимдер гана эмес, аларды күнүмдүк турмушта пайдалана билүү жөндөмү да бааланат. Мындай натыйжага жетүү окуучулардын жөн гана билим, жөндөм жана көндүмдөрүнө эмес, билим берүүнүн мазмунун жана максаттарын терең түшүнүүгө багытталган компетенция жана компетенттүүлүктөрдүн калыптанышына байланыштуу.

Изилдөөнүн максаты – математика сабагында окуучулардын өз алдынча ой жүгүртүүсүн, логикасын жана практикалык көндүмдөрүн өнүктүрүүдө компетенттүүлүккө багытталган тапшырмаларды түзүүнүн алгоритмдерин жана аларды окуу процессинде колдонуунун натыйжалуулугун негиздөө.

Негизги бөлүк (Компетенттүүлүк деген эмне?). Компетенттүүлүк – бул өздөштүрүлгөн билимдерди практикалык ишмердикте жана күндөлүк турмушта колдонуу билгичтиги болсо, анда компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалар (КБТ) ушул милдетти жүзөгө ашырууга багытталган негизги каражат болуп эсептелет [1, 139].

Компетенттүүлүк – бул «билим, жөндөм, көндүмдөрдү тышкы чөйрөнүн өзгөрүүчү талаптарына ылайык шарттарына шайкеш келтирип колдонууга жөндөмдүүлүк» [2, 79].

Компетенттүүлүк мамилесине ылайык окутуу көйгөйлөрү боюнча белгилүү эксперттердин бири – А.В. Хуторской компетенцияны «конкреттүү бир нерселердин чөйрөсүнө карата берилүүчү жана аларга карата сапаттуу продуктивдик иш-аракет жасоо үчүн зарыл болгон инсандык касиеттердин өз ара байланыштагы жыйындысы» катары чечмелеген [2, 60].

Математика боюнча предметтик стандартта негизги жана предметтик компетенттүүлүктөр окутуу чөйрөсүн түзүүдө милдеттүү талаптардын бири катары көрсөтүлгөн. Мектептин математика курсунда негизги компетенттүүлүктөрдү (таанып-билүүчүлүк, социалдык-коммуникативдик, эмоционалдык-инсандык жана маалыматтык-санариптик) калыптандыруу түздөн-түз предметтик компетенттүүлүктөр (ПК-1: эсептөө, ПК-2: аналитикалык-функционалдык, ПК-3: көрсөтмөлүү-образдуу, ПК-4: статистикалык-ыктымалдык) аркылуу ишке ашат [3, 46].

Компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалардын түрлөрү. КБТларды сабакта системалуу колдонуу үчүн аларды төмөнкүдөй багыттар боюнча классификациялоого болот:

1. **Ой-жүгүртүүчү-баалуулук компетенциялары:** Окуучу алган билимин каерде, кантип колдоно аларын аңдап билиши керек. Мисалы, проценттердин турмуштук маанисин түшүнүүдө төмөнкүдөй маселелер берилет: *«Буурчактын данында 20% май бар. 700 кг буурчакта канча май болот?»* Же болбосо Өлүк деңизинин туздуулугуна, помидордун бышуу мөөнөтүнө карата берилген маселелер окуучунун табигый кызыгуусун арттырат [1, 10].

2. **Жалпы маданияттык компетенциялар:** Бул багытта ролдук оюндар («Сиз салык инспекторусуз», «Сиз мейманкана администраторусуз») жана салттуу эмес тарыхый маселелер колдонулат. Бул окуучулардын коомдук адаптациясына шарт түзөт [1, 11].

3. **Изилдөөчүлүк компетенциялар:** Проблеманы өз алдынча изилдеп, ар бир мүмкүн болгон чечимдин вариантын талдоону талап кылат. Мисалы, Айша менен Айбектин концертке жөө жана машина менен баруу убактысын эсептөө маселеси окуучуну кырдаалды моделдөөгө жана оптималдуу план түзүүгө үйрөтөт [1, 11].

4. **Маалыматтык компетенциялар:** Окуучунун маалыматты издөө, диаграмма, таблица жана график түрүндө иштеп чыгуу жөндөмүн өстүрөт.

Мисалы: «2006-жылы 1 литр бензин 32 сом болгон, 2007-жылы ал 13% жогорулады. Көрсөткүчтү эсептеп, баалардын өзгөрүү динамикасынын графигин түзгүлө» [1, 12].

Мектеп окуучуларында же жогорку жана орто кесиптик окуу жайлардын студенттеринде бул компетенцияларды калыптандырууда КБТларды түзүү белгилүү бир алгоритмге жана структуралык схемага (стимул, маалымат булагы, маселенин коюлушу, текшерүү каражаты) таянышы зарыл, бул методдун эффективдүүлүгү практикада далилденген [2, 77].

**Компетенттүүлүккө багытталган тапшырманын үлгүсү
(Практикалык бөлүк).**

Тема: Аянт (6-класс).

Күтүлүүчү натыйжа: Алынган билимдерди күнүмдүк жашоодо колдонуу, математикалык моделдерди түзүү.

Кырдаал (Стимул): Айбек 6-класста окуйт. Анын ата-энеси жаңы батирге көчүп келишип, Айбектин бөлмөсүнө эмерек жайгаштырууну пландап жатышат. Бөлмөнүн узундугу 4 м, туурасы 3 м, ал эми эмерек коюла турган негизги түз дубалдын узундугу 4 м түзөт (сүрөт 1).

1-тапшырма: Айбектин бөлмөсүнүн полдун аянтын тапкыла. Жообун м² менен көрсөткүлө.

Милдети: Аянттын формуласын практикалык объектке түз колдонуу.

Текшерүү каражаты: Моделдик жооп.

Туура жооп: $4 \text{ м} \times 3 \text{ м} = 12 \text{ м}^2$.

Сүрөт 1. Айбектин бөлмөсү.

2-тапшырма: Бир дубалга (4 м) керебет жана комод орнотулат. Ата-энелер эмеректерди онлайн заказ кылышкан. Керебеттин узундугу 2 м, ал эми комоддун узундугу 1.5 м экени белгилүү болду.

Суроо: Керебет жана комод үчүн ушул дубалда орун жетиштүүбү?

Милдети: Сүрөттөлгөн шартты ырааттуу чечүү жана сызыктуу өлчөмдөрдү салыштыруу.

Текшерүү каражаты: Кыска жооп жазуу.

Туура жооп: Жетиштүү. Себеби $2 + 1.5 = 3.5$ м, ал эми $3.5 \text{ м} < 4 \text{ м}$. Бош орун калат.

• 3-тапшырма: Жаңы алынуучу шкаф бөлмөнүн туурасынын (4 м дубалдын) 75% бөлүгүн түзүшү керек. Комод менен шкафтын ортосунда бош бурч калат, ал жерге ата-энеси чырак (торшер) коюуну пландап жатат. Эгер чырактын полго ээлеген аянты 2500 см^2 болсо, ал бул бурчка туура келеби? Шкаф менен комоддун ортосунда канча бош орун (метр менен) калат?

Милдети: Пайыздык катышты табуу, чен бирдиктерди (см^2 та м^2 ка) которуу жана математикалык модель менен иштөө.

Туура жооп: Шкафтын узундугу: $4 \times 0.75 = 3$ м. Шкаф менен комодду бир дубалга коюуга орун жетпейт ($3 \text{ м} + 1.5 \text{ м} = 4.5 \text{ м}$, ал эми дубал 4 м). Демек, шкаф башка дубалга коюлат. Ал эми туурасы 3 м болгон дубалга шкаф коюлса, калган бош орун $3 \text{ м} - 1.5 \text{ м} = 1.5 \text{ м}$ же комоддун жанындагы бош орун $4 - 3.5 = 0.5 \text{ м}$ (50 см) болот. Көлөмү 2500 см^2 ($50 \times 50 \text{ см}$) болгон чырак бул боштукка толук туура келет.

Сурамжылоонун жыйынтыгы. Изилдөөнүн алкагында мектеп мугалимдеринин арасында математика сабагында КБТларды колдонуунун эффективдүүлүгү боюнча Чаткал районунун математика мугалимдерине анкеталык сурамжылоо жүргүзүлдү. Натыйжада мугалимдердин 78% заманбап маселелер окуучулардын предметке болгон кызыгуусун олуттуу түрдө жогорулатырын белгилешкен. Бирок респонденттердин 65% мектеп окуу куралдарында мындай типтеги контексттик маселелердин

жетишсиздигин жана атайын методикалык колдонмолордун зарылдыгын көрсөтүшкөн.

Корутунду. Математика сабагында компетенттүүлүккө багытталган тапшырмаларды (КБТ) колдонуу окуучулардын теориялык билимдерин бекемдөө менен бирге, алардын функционалдык сабаттуулугун арттыруунун негизги жолу болуп саналат. КБТны сабактарга киргизүү окуучуларга курчап турган дүйнөдөгү кубулуштарды математикалык моделдер аркылуу талдоого, турмуштук маселелерде туура чечим кабыл алууга жана кесиптик багыт алууга чоң өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар:

1. Токтомамбетова, Ж. С. Математика сабагында түйүндүү компетенцияларды өнүктүрүү үчүн компетенттүүлүккө багытталган тапшырмаларды колдонуу // Илим, жаңы технологиялар жана инновациялар Кыргызстана. – 2024. – № 1(4). – Б. 7–14.
2. Нурматова, М. Н. «Башталгыч класстардын мугалими» адистигинин студенттерине компетенттүүлүккө багытталган тапшырмаларды колдонуунун эффективдүүлүгү // Б. Осмонов атындагы ЖАМУнун Жарчысы. – 2020. – № 1. – Б. 75–80.
3. Нагуманова, З. М. Различные типы задач в развитии математической грамотности учащихся // Вестник науки и образования. – 2024. – № 3(146). – С. 45–48.
4. Нурматова, М. Н. Математика сабагында негизги компетенттүүлүктөрдү калыптандыруунун айрым жолдору // Б. Осмонов атындагы ЖАМУнун Жарчысы. – 2022. – № 2. – Б. 5–9.

Эркин кызы Каныкей, М-1-24 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси:
Нурматова Майрамгул Нарбековна,
МАТЕМАТИКАЛЫК САБАТТУУЛУКТУ ӨНҮКТҮРҮҮДӨГҮ
ТАПШЫРМАЛАРДЫН КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

УДК 373.1.02:51

Аннотация: Бул макалада заманбап билим берүү тутумунда мектеп окуучуларынын математикалык сабаттуулугун калыптандыруунун актуалдуу маселелери каралат. Авторлор математикалык сабаттуулук түшүнүгүнүн маңызын жана анын PISA эл аралык баалоо программасынын концепциялары менен байланышын талдап чыгышкан. Макалада Сузак районунун математика мугалимдеринин арасында жүргүзүлгөн сурамжылоонун жыйынтыктары келтирилип, мектеп практикасында кездешкен негизги методикалык көйгөйлөр жана боштуктар аныкталган. Изилдөөнүн натыйжасында окуучулардын логикалык, аналитикалык жана функционалдык көндүмдөрүн системалуу өнүктүрүүгө багытталган тапшырмалардын үч деңгээлдүү (жеткиштүү, жогорулатылган, оптималдуу) классификациясы сунушталып, ал конкреттүү практикалык мисалдар аркылуу негизделген.

Ачкыч сөздөр: математикалык сабаттуулук, PISA изилдөөсү, тапшырмалардын классификациясы, функционалдык сабаттуулук, логикалык ой жүгүртүү, мугалимдерди сурамжылоо, математикалык моделдөө.

Аннотация: В данной статье рассматриваются актуальные вопросы формирования математической грамотности школьников в современной системе образования. Авторами проанализирована сущность понятия математической грамотности и ее связь с концепциями международной программы оценки учащихся PISA. В статье представлены результаты опроса, проведенного среди учителей математики Сузакского района, выявлены основные методические проблемы и пробелы в школьной практике. В результате исследования предложена трехуровневая классификация заданий (достаточный, повышенный, оптимальный уровни), направленная на системное развитие логических, аналитических и функциональных навыков учащихся, которая обоснована конкретными практическими примерами.

Ключевые слова: математическая грамотность, исследование PISA, классификация заданий, функциональная грамотность, логическое мышление, опрос учителей, математическое моделирование.

Abstract: This article discusses the current issues of forming mathematical literacy of school students in the modern education system. The authors analyzed the essence of the concept of mathematical literacy and its connection with the concepts of the international student assessment program PISA. The article presents the results of a survey conducted among mathematics teachers of the Suzak region, identifying the main methodological problems and gaps in school practice. As a result of the research, a three-level classification of tasks (sufficient, advanced, optimal levels) aimed at the systematic development of logical, analytical and functional skills of students is proposed and substantiated by specific practical examples.

Keywords: mathematical literacy, PISA study, classification of tasks, functional literacy, logical thinking, teacher survey, mathematical modeling.

Киришүү. Бүгүнкү күндө математика башка илимдерде кеңири колдонулуп, анын ролу коомдо барган сайын өсүүдө. Мектептин билим берүү системасында математикалык сабаттуулукту калыптандыруу окуучуга сандык

маалыматтарды терең талдоого, логикалык ой жүгүртүүгө жана күнүмдүк турмушта туш болгон маселелерди өз алдынча чечүүгө мүмкүнчүлүк берген маанилүү компонент болуп эсептелет. Бул жөндөм окуучуларга ар кандай турмуштук көйгөйлөрдү логикалык жана аналитикалык жол менен чечүүгө, ошондой эле келечектеги кесиптик ишмердүүлүктө туура чечимдерди кабыл алууга мүмкүнчүлүк берет.

Математикалык сабаттуулукту өнүктүрүүдө колдонулган тапшырмалардын классификациясы окуучулардын ой жүгүртүүсүн системалуу өнүктүрүүгө, түшүнүктөрдү бекемдөөгө жана ар тараптуу логикалык көндүмдөрдү калыптандырууга багытталган. Бул классификация билим берүү процессинде тапшырмаларды тийиштүү түрдө уюштурууга жана алардын натыйжалуулугун жогорулатууга шарт түзөт.

Негизги бөлүк. Эл аралык баалоо концепцияларына таянсак, математикалык сабаттуулук – бул математикалык түшүнүктөрдү, моделдерди жана методдорду ар кандай табигый жана социалдык кубулуштарды сыпаттоо, талдоо максатында колдонуу, ошондой эле билимдерди көп түрдүү контексттерде практикалык жактан өздөштүрүп, интерпретациялоо жөндөмү катары түшүндүрүлөт [1, 258б.]. Ал окуучуларга турмуштук кырдаалдарда аналитикалык көндүмдөрдү жана стратегиялык ой жүгүртүүнү өнүктүрүүгө шарт түзөт. Бул жөндөмдөрдүн негизинде окуучулар ар кандай көйгөйлөрдү математикалык моделдер аркылуу изилдеп, оптималдуу жыйынтыктарга жетүүгө даяр болушат.

Билим берүү процессинде предметтер аралык интеграцияны камсыз кылуу өзгөчө мааниге ээ. Математикалык сабаттуулугу жогорку окуучулар маалыматтарды терең талдап, математикалык түшүнүктөрдү башка предметтердин мазмундук контекстинде негиздүү жана функционалдуу түрдө колдоно алышат [2, 129б.].

Мектептик билим берүүдө математиканы өздөштүрүү жана аны турмушта колдоно билүү жагдайында олуттуу көйгөйлөр бар экендигин Жалпы

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100

1. $\frac{1}{2}$ 2. $\frac{1}{2}$ 3. $\frac{1}{2}$ 4. $\frac{1}{2}$ 5. $\frac{1}{2}$ 6. $\frac{1}{2}$ 7. $\frac{1}{2}$ 8. $\frac{1}{2}$ 9. $\frac{1}{2}$ 10. $\frac{1}{2}$ 11. $\frac{1}{2}$ 12. $\frac{1}{2}$ 13. $\frac{1}{2}$ 14. $\frac{1}{2}$ 15. $\frac{1}{2}$ 16. $\frac{1}{2}$ 17. $\frac{1}{2}$ 18. $\frac{1}{2}$ 19. $\frac{1}{2}$ 20. $\frac{1}{2}$ 21. $\frac{1}{2}$ 22. $\frac{1}{2}$ 23. $\frac{1}{2}$ 24. $\frac{1}{2}$ 25. $\frac{1}{2}$ 26. $\frac{1}{2}$ 27. $\frac{1}{2}$ 28. $\frac{1}{2}$ 29. $\frac{1}{2}$ 30. $\frac{1}{2}$ 31. $\frac{1}{2}$ 32. $\frac{1}{2}$ 33. $\frac{1}{2}$ 34. $\frac{1}{2}$ 35. $\frac{1}{2}$ 36. $\frac{1}{2}$ 37. $\frac{1}{2}$ 38. $\frac{1}{2}$ 39. $\frac{1}{2}$ 40. $\frac{1}{2}$ 41. $\frac{1}{2}$ 42. $\frac{1}{2}$ 43. $\frac{1}{2}$ 44. $\frac{1}{2}$ 45. $\frac{1}{2}$ 46. $\frac{1}{2}$ 47. $\frac{1}{2}$ 48. $\frac{1}{2}$ 49. $\frac{1}{2}$ 50. $\frac{1}{2}$ 51. $\frac{1}{2}$ 52. $\frac{1}{2}$ 53. $\frac{1}{2}$ 54. $\frac{1}{2}$ 55. $\frac{1}{2}$ 56. $\frac{1}{2}$ 57. $\frac{1}{2}$ 58. $\frac{1}{2}$ 59. $\frac{1}{2}$ 60. $\frac{1}{2}$ 61. $\frac{1}{2}$ 62. $\frac{1}{2}$ 63. $\frac{1}{2}$ 64. $\frac{1}{2}$ 65. $\frac{1}{2}$ 66. $\frac{1}{2}$ 67. $\frac{1}{2}$ 68. $\frac{1}{2}$ 69. $\frac{1}{2}$ 70. $\frac{1}{2}$ 71. $\frac{1}{2}$ 72. $\frac{1}{2}$ 73. $\frac{1}{2}$ 74. $\frac{1}{2}$ 75. $\frac{1}{2}$ 76. $\frac{1}{2}$ 77. $\frac{1}{2}$ 78. $\frac{1}{2}$ 79. $\frac{1}{2}$ 80. $\frac{1}{2}$ 81. $\frac{1}{2}$ 82. $\frac{1}{2}$ 83. $\frac{1}{2}$ 84. $\frac{1}{2}$ 85. $\frac{1}{2}$ 86. $\frac{1}{2}$ 87. $\frac{1}{2}$ 88. $\frac{1}{2}$ 89. $\frac{1}{2}$ 90. $\frac{1}{2}$ 91. $\frac{1}{2}$ 92. $\frac{1}{2}$ 93. $\frac{1}{2}$ 94. $\frac{1}{2}$ 95. $\frac{1}{2}$ 96. $\frac{1}{2}$ 97. $\frac{1}{2}$ 98. $\frac{1}{2}$ 99. $\frac{1}{2}$ 100. $\frac{1}{2}$

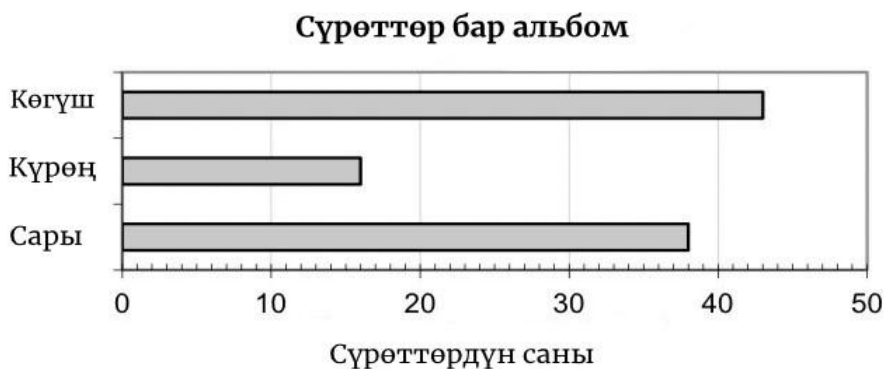
[illegible]

Окуучулардын курактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, 5-6-класстардын математикалык материалында математикалык сабаттуулукту өнүктүрүүгө багытталган ишмердүүлүктү туура уюштуруу – билим берүүнүн сапатын жогорулатуудагы маанилүү баскыч. Бул куракта маселени жөн гана чыгара билүү эмес, аны анализдөө жана логикалык жыйынтык чыгаруу көндүмдөрү калыптана баштайт [1, 259б.].

Математикалык сабаттуулук боюнча 6-класстардын тесттик материалдарынан «Сүрөт альбому» тапшырмасын мисал катары карап көрөлү:

«Сүрөт альбому» тапшырмасы

Диманын Санкт-Петербург жөнүндө үч сүрөт альбому бар. Ар бир альбомго 50 даана сүрөт батат. Жакында ал кошумча 60 сүрөт тартып келди. Ал сүрөттөр альбомдорго батабы же батпайбы ошону билүү үчүн ар бир альбомдогу сүрөттөрдү кайра санап чыгып, жыйынтыгын диаграммада көрсөттү (2-сүрөт).

2-сүрөт. Альбомдордогу сүрөттөрдүн санынын бөлүштүрүлүшүнүн гистограммасы

- **1-суроо (жетиштүү деңгээл).** Сары альбомго дагы канча сүрөт батат?

Жообу: 12 сүрөт.

- **2-суроо (жогорулатылган деңгээл).** Дима жаңы тарткан 60 сүрөттү үч альбомуна толугу менен батырса болобу?

Жообу: Жок. Түшүндүрмө: $50 \times 3 - (43 + 16 + 38) = 57$; ал эми $57 < 60$.

• **3-суроо (оптимальдуу деңгээл).** Диаграмманы карап чыгып, жасалган кайсы тыянактар туура?

1. Ар бир альбомго кеминде дагы 7 сүрөт батат.
2. Эгер сары альбомду толтуруп бүтсө, дагы 38 сүрөт жайгаштырса болот.
3. Көк жана сары альбомдорго дагы 19 сүрөт батат.
4. Көк же сары альбомго 19 сүрөт батат [3, 193б.].

Туура жооп: №1 жана №3.

Тапшырманын мүнөздөмөсү. Бул тапшырмада керектүү маалымат эки формада (текст жана диаграмма) берилип, окуучунун интеллектуалдык аракетине жараша деңгээлдерге бөлүнөт:

1. *1-суродо:* Түз жооп талап кылынат (диаграммадан санды аныктап, айырмасын табуу). Бул – жетиштүү деңгээл.
2. *2-суродо:* Окуучудан план түзүү, сумманы таап, салыштыруу сыяктуу бир нече кадамдуу аракеттерди талап кылат. Бул – жогорулатылган деңгээл.
3. *3-суродо:* Ар бир көрсөтүлгөн тыянактын тууралыгын текшерүүнү, логикалык моделдерди түзүүнү жана ой жүгүртүүнү талап кылат. Бул – оптимальдуу деңгээл [3, 194б.].

Тапшырманын мындай түзүмү окуучунун интеллектуалдык аракетине жараша деңгээлдерге бөлүнөт жана билим берүү процессинде маанилүү баалоо куралы катары кызмат кылат. Жалпы эле компетенттүүлүккө багытталган тапшырмалардын түзүмдүк компоненттери (түрткү берүүчү стимул, маалымат булактары, маселенин баяндалышы жана текшерүү каражаты) болочок педагогдорду даярдоодо жана алардын кесиптик компетенттүүлүгүн арттырууда канчалык натыйжалуу экендиги биздин мурунку изилдөөлөрүбүздө да кеңири талданган [6, 77б.].

Мындай контексттик маселелер математиканы турмушта колдонуу жөндөмүн өстүрөт. Мисалы, сатып алууларда бааларды салыштыруу, пайызды,

чыгаша-кирешени жана салык төлөмдөрүн так эсептөө сыяктуу күнүмдүк турмуштук муктаждыктарды чечүүдө негиз болуп берет [2, 130б.].

Эксперименталдык бөлүк. Изилдөөнүн алкагында Сузак районунун математика мугалимдеринин арасында математикалык сабаттуулук боюнча анкеталык сурамжылоо жүргүзүлдү. Изилдөөгө жалпысынан 49 мугалим катышып, сурамжылоонун суроолорунун структурасы 1-таблицада чагылдырылды.

1- таблица. Мугалимдер арасында жүргүзүлгөн сурамжылоонун суроолорунун түзүмү

№	Сурамжылоонун суроолору (Анкетанын мазмуну)
1	Математикалык сабаттуулук түшүнүгүн канчалык деңгээлде билесиз?
2	Окуучулардын турмуштук маселелерди математика аркылуу чечүү жөндөмүн өнүктүрүү сабагыңызда кандай орунда?
3	Сабакта математикалык сабаттуулук элементтерин канчалык колдоносуз?
4	Математикалык сабаттуулукту өнүктүрүүдө көп кездешкен кыйынчылык кайсы?
5	Математикалык сабаттуулукту өнүктүрүү үчүн мугалимге көбүрөөк эмне керек деп ойлойсуз?
6	Сиздин оюңузча, окуучулар үчүн математикалык сабаттуулук эмнеге көбүрөөк жардам берет?
7	Жакынкы 1–2 жылда мектептерде математикалык сабаттуулукту өнүктүрүү деңгээли кандай болот деп ойлойсуз?
8	PISA жана башка эл аралык баалоо талаптарына ылайык сабак өтүүгө канчалык деңгээлде даярсыз?
9	Окуучулар тапшырмаларды аткарууда көбүнчө кайсы жерде кыйналышат?
10	Сабакта жашоодон алынган мисалдарды колдонуу окуучулардын түшүнүүсүнө жардам береби?

Сурамжылоонун жыйынтыгын сапаттык жана сандык талдоонун негизинде төмөнкүдөй методикалык корутундулар чыгарылды:

1. Сабакта жашоодон алынган мисалдарды колдонуу окуучулардын математиканы түшүнүүсүнө чоң жардам берерин мугалимдер бир добуштан белгилешти. Бирок, мектеп практикасында математикалык сабаттуулук

боюнча атайын методикалык материалдардын, окутуу стратегияларынын жана практикалык колдонмолордун жетишсиздиги олуттуу бойдон калууда.

2. Бул боштуктарды жоюу үчүн мугалимдердин кесиптик даярдыгын жогорулатуучу, PISA талаптарына ылайыкталган атайын квалификациялык курстарды жана тажрыйба алмашуу тренингдерин системалуу уюштуруу зарыл.

Корутунду. Адабияттарды жана мектеп практикасындагы сурамжылоонун жыйынтыктарын талдоонун негизинде, окуучулардын ой жүгүртүү деңгээлин өстүрүү максатында математикалык тапшырмаларды мазмунуна карай төмөнкүдөй классификациялоону сунуштайбыз:

1. *Жетиштүү деңгээл:* Тааныш кырдаалдарда даяр формулаларды түз колдонуу, бир гана амалды же жөнөкөй операцияларды аткаруу.

2. *Жогорулатылган деңгээл:* Бир нече кадамдан турган алгоритмдерди аткаруу, логикалык ырааттуулукту табуу жана өз жообун аргументтер менен негиздөө.

3. *Оптималдуу деңгээл:* Математикалык билимге таянып татаал кырдаалдарды моделдештирүү, чечимдин тууралыгын баалоо жана критикалык талдоо жүргүзүү.

Колдонулган адабияттар:

1. *Нурматова, М., Баргыбаева, А.* 5-класстын окуучуларынын математикалык сабаттуулуктарын калыптандыруунун айрым жолдору // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2024. – № 9. – С. 257–261.

2. А. Мырсабеков атындагы Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин Жарчысы: илимий-усулдук журнал. – 2024. – № 2(24). – 1-Т. – С. 128–132.

3. Денищева, Л. О., Краснянская, К. А., Рыдз О. А. Использование национального инструментария по формированию функциональной грамотности в школьной практике // Педагогические измерения. – С. 181–201.
4. PISA 2009. Международное исследование функциональной грамотности 15-летних учащихся: Результаты национального отчета.
5. Нурматова, М. Н. Математика сабагында негизги компетенттүүлүктөрдү калыптандыруунун айрым жолдору // Б. Осмонов атындагы ЖАМУнун Жарчысы. – 2022. – № 2. – Б. 5–9.
6. Нурматова, М. Н. «Башталгыч класстардын мугалими» адистигинин студенттерине компетенттүүлүккө багытталган тапшырмаларды колдонуунун эффективдүүлүгү // Б. Осмонов атындагы ЖАМУнун Жарчысы. – 2020. – № 1. – Б. 75–80.

**ТЕХНИКА ИЛИМДЕРИ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
ENGINEERING SCIENCES**

**Шайлыбаев Нуржигит Эрмекович, ИЭТ-1-24 тайпасынын студенти,
илимий жетекчиси: Батырова Ырыскан Мийзамовна
ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТТИН КИБЕРКООПСУЗДУКТАГЫ РОЛУ:
ҮЧ НЕГИЗГИ БАГЫТ**

УДК: 37.091.33

Аннотация: Бул макалада жасалма интеллекттин киберкоопсуздуктун үч негизги багытында колдонулушу каралат. Салттуу сигнатуралык ыкмалар менен аныкталбаган шифрленген трафикти талдоо, полиморфтук зыяндуу коддорду аныктоо жана адаттан тыш жүрүм-турумду (UEBA) талдоо сыяктуу маселелерди ЖИ кандай чечери көрсөтүлөт. Ошондой эле ЖИ моделдерин коопсуздук мониторинг борборлоруна (SOC) интеграциялоонун архитектурасы (үч деңгээлдүү модель, синтетикалык маалыматтар, MLOps) жана ЖИнин чектөөлөрү (атаандаштык чабуулдар, жалган срабатышуулар, түшүндүрүү зарылдыгы) талданат. Макала илимий кызматкерлерге, SOC аналитиктерине жана ИБ адистерине арналат.

Ачкыч сөздөр: жасалма интеллект, киберкоопсуздук, шифрленген трафикти талдоо, UEBA, атаандаштык чабуулдар, MLOps, XAI.

Аннотация: В данной статье рассматривается применение искусственного интеллекта в трёх основных направлениях кибербезопасности. Показано, как ИИ решает задачи, не решаемые классическими сигнатурами: анализ зашифрованного трафика без расшифровки, обнаружение полиморфного вредоносного кода и анализ аномального поведения (UEBA). Также описывается архитектура встраивания ИИ-моделей в центры мониторинга безопасности (трехуровневая модель, синтетические данные, MLOps) и ограничения ИИ (сопоставительные атаки, ложные срабатывания, необходимость объяснимости). Статья предназначена для научных сотрудников, SOC-аналитиков и специалистов по ИБ.

Ключевые слова: искусственный интеллект, кибербезопасность, анализ зашифрованного трафика, UEBA, сопоставительные атаки, MLOps, XAI.

Abstract: This article examines the use of artificial intelligence in three key areas of cybersecurity. It shows how AI solves problems that classical signature methods cannot handle: analysis of encrypted traffic without decryption, detection of polymorphic malicious code, and anomaly detection (UEBA). The architecture of integrating AI models into security operations centers (three-level model, synthetic data, MLOps) and the limitations of AI (adversarial attacks, false positives, explainability) are also discussed. The article is intended for researchers, SOC analysts, and information security professionals.

Keywords: artificial intelligence, cybersecurity, encrypted traffic analysis, UEBA, adversarial attacks, MLOps, XAI.

Киришүү

Санариптештирүү менен кошо киберчабуулдардын саны жана татаалдыгы кескин өстү. Салттуу коопсуздук куралдары - кол коюулар (сигнатуралар), эрежелер жана кара тизмелер - бүгүнкү күндө мындан он жыл

мурункудай натыйжалуу эмес. Зыяндуу программалар полиморфтук (өз денесин өзгөртүүчү) болуп калды, трафик дээрлик толугу менен шифрленет (HTTPS, TLS 1.3), ал эми чабуулдардын ылдамдыгы биринчи кирүүдөн баштап доменди басып алууга чейин 10–15 мүнөттү түзөт. Мындай шартта адам үчүн бардык окуяларды кол менен же детерминирленген эрежелердин негизинде талдоо мүмкүн эмес. Ошондуктан киберкоопсуздуктун жаңы парадигмасы - жасалма интеллектти (ЖИ) колдонуу зарылчылыгы келип чыкты.

Бул макалада ЖИнин киберкоопсуздуктун үч негизги багытындагы практикалык ролу, аны ишке ашыруунун архитектуралык принциптери жана чектөөлөрү талданат. Макаланын максаты - окурмандарга ЖИнин чыныгы мүмкүнчүлүктөрүн, аны SOСторго (Security Operations Center) интеграциялоонун жолдорун жана келечектеги коркунучтарын көрсөтүү.

Жасалма интеллект кол коюулар жана эрежелер алсыз болгон жерде кандай маселелерди чечет?

Салттуу киберкоопсуздук көп жылдар бою детерминирленген логикага курулган. Зыяндуу коддун кол коюулары - бул антивирус тааныган уникалдуу байттар тизмеги. Окуялардын корреляция эрежелери катуу шарттарды сүрөттөйт: «эгер бир мүнөт ичинде бир IP-даректен үч ийгиликсиз кирүү аракети болсо, анда бул IPти бир саатка бөгөттөө». Мындай модел ондогон жылдар бою иштеди, анткени зыяндуу адамдар массалык куралдарды колдонушкан. Бирок бүгүн кырдаал таптакыр өзгөрдү: шифрлөө стандартка айланды, трафики чечмелөө көп учурда мыйзамсыз, зыяндуу программалар файлсыз жана полиморфтук болуп калды.

Ушул шарттарда жасалма интеллект (машиндик үйрөнүү) башкача мамилени сунуштайт. Модель алдын ала белгилүү болгон «010101» тизмегин издебейт, тескерисинче, нормалдуу жана аномалдуу жүрүм-турумдун миндеген мисалдарына үйрөнөт. Үч негизги маселени карап көрөлү:

Биринчи маселе - шифрленген трафики шифрди чечмелебестен талдоо. HTTPS же TLS аркылуу шифрленген агымдагы маалымат көрүнбөйт, бирок метамаалыматтар (пакеттердин өлчөмдөрү, аралык убакыттар, асимметрия) ачык бойдон калат. Рекурренттик нейрондук түйүндөр (LSTM, GRU) нормалдуу трафиктин үлгүсүн үйрөнүп, андан четтеген ар бир жаңы агымды аномалия катары белгилейт. Тактык 99,2%ке жетет.

Экинчи маселе- полиморфтук жана обфускацияланган зыяндуу кодду аныктоо. Зыяндуу скрипттин аты өзгөрсө да, анын аткарылуу графы (Control Flow Graph) дээрлик өзгөрүүсүз калат. Графтык нейрондук тармактар (GNN) бул графтын түзүлүшүн таанып, скрипти 0,2 секундда «зыяндуу» же «мыйзамдуу» деп классификациялайт.

Үчүнчү маселе - колдонуучулардын жана субъектилердин жүрүм-турумун талдоо (UEBA). Классикалык чектерди («саатына 100 файлдан көп эмес») айлап өтүү оңой. ЖИ марков чынжырларын колдонуп, ар бир колдонуучунун аракеттеринин ыктымалдык ырааттуулугун үйрөнөт. Мисалы, бухгалтер үчүн «Outlook → Excel» деген ырааттуулук 95% ыктымалдыкка ээ, ал эми «Outlook → PowerShell → белгисиз IP» 0,001% ыктымалдыкка ээ - дароо сигнал берет.

Бул ыкмалардын негизинде ЖИ заманбап киберкоопсуздуктун негизги куралына айланды. Darktrace, Vectra AI, Microsoft Sentinel сыяктуу системалар бул технологияларды өндүрүштүк деңгээлде колдонушат.

Архитектура киргизүү: ЖИни коопсуздук мониторинг борборунун (SOC) ишине кантип туура киргизүү керек

Моделдин натыйжалуулугу туура архитектурасыз мүмкүн эмес. Киберкоопсуздук реалдуу убакытты (миллисекунддар), түшүндүрмөлүүлүктү жана концепциянын дрейфи туруктуулукту талап кылат. Акыркы беш жылда үч деңгээлдүү үлгү стандартка айланды.

Биринчи деңгээл - Edge AI (четтик ЖИ). Бул жеңил моделдер (50 МБ чейин) түздөн-түз түзүлүштөрдө - ноутбуктарда, серверлерде, кассаларда

иштейт. Алар ар бир окуяны 5–10 миллисекундда иштетип, норманы өткөрүп, шектүүсүн гана кийинки деңгээлге жөнөтөт. Окуялардын 80% так ушинтип чыпкаланат.

Экинчи деңгээл - Network AI (тармактык ЖИ). Орточо оор моделдер проксиерде, файерволлордо иштейт. Алар жүздөгөн хосттордун метамаалыматтарын талдап, горизонталдык жылышты (lateral movement) аныктайт. Мындан тышкары, DBSCAN сыяктуу алгоритмдер миндеген бир типтеги алерттерди бир инцидентке бириктирет.

Үчүнчү деңгээл- Central AI (борбордук ЖИ). Терең нейросеттер, трансформерлер, графтык моделдер SIEM кластерлеринде же булутта иштейт. Алар 5–30 мүнөттө бир ишке кирип, узак убакытка созулган APT-чабуулдарды издейт. Мисалы, фишинг-кат, үч сааттан кийин GitHubдан скрипт жүктөө, беш сааттан кийин Active Directoryде жаңы эсеп түзүү - бул чынжырды байланыштырып, чабуулду аныктайт.

Көйгөйлөр жана чечимдери: Модель конкреттүү инфраструктурага көнүп калышы мүмкүн (overfitting). Мунун алдын алуу үчүн генеративдик-атаандаштык тармактар (GAN) аркылуу синтетикалык маалыматтар түзүлөт жана adversarial validation колдонулат. MLOps циклинде модель эки жумада бир кайра үйрөтүлүп, жаңы эксплойтторго ылайыкташат. Жалган срабатышууларды көзөмөлдөө үчүн калибрлөө (Platt scaling) жана динамикалык чектер коюлат.

Мисал: 6000 кассасы бар соода тармагында Edge AI (XGBoost) RAM-scrapер зыяндуу программасын 140 миллисекундда аныктап, жалган срабатышууларды 500дөн 7ге чейин төмөндөткөн. Дагы бир мисал: финансы мекемесинде SWIFT которууларды көзөмөлдөгөн рекурренттүү нейросеть 99,97% тактык менен «уктап жаткан агенттерди» (11 ай нормалдуу жүрүм-турум, андан кийин 15 мүнөттө уурдоо) аныктаган.

Жасалма интеллекттин киберкоопсуздуктагы аялуу жактары, чектөөлөрү жана келечеги

ЖИнин бардык артыкчылыктарына карабастан, анын бир катар чектөөлөрү бар. Аларды түшүнбөй коопсуз коргоону куруу мүмкүн эмес.

Эң коркунучтуусу - адверсариалдык чабуулдар (adversarial attacks). Зыяндуу адам моделге бир байтты өзгөртүп (мисалы, DNS сурамындагы 0x01ди 0x02ге) жиберсе, нейросеть аны «[google.com](https://www.google.com)» деп тааныйт. Бул чабуул FGSM же PGD ыкмалары менен миллисекунддарда жасалат. Коргоо - adversarial training (моделди бузулган мисалдарга да үйрөтүү) жана ансамблирлөө (нейросеть + градиенттик бустинг).

Экинчи чектөө - жалган срабатышуулар (False Positives). Эгер модель күнүнө 2 миллион окуяны иштетип, 99,5% тактыкка ээ болсо, анда 10 000 жалган алерт чыгат- бул кол менен текшерүүгө мүмкүн эмес. Чечим-алерттерди кластерлөө (DBSCAN) жана ыктымалдыктарды калибрлөө. Мында алерттер «төмөн приоритет» (0,9дан төмөн) жана «жогорку приоритет» (0,99дон жогору) деп бөлүнөт.

Үчүнчү чектөө- юридикалык-укуктук. GDPR, DORA жана улуттук мыйзамдар чечимдин себебин түшүндүрүүнү талап кылат. «Нейросеть айтты» деген жооп жараксыз. Ошондуктан түшүндүрмөлүү ЖИ (XAI)- SHAP, LRP, интегрирленген градиенттер колдонулат. Мисал: «ЖИ байланышты сессиянын узундугу (0,4) жана стандарттуу эмес TLS-сертификат (0,35) себептүү бөгөттөдү».

Келечек - "human-on-the-loop" модели. ЖИ 90% рутиндик ишти аткарат, ал эми адам (SOC аналитиги) калган 10% татаал учурларды чечет. Ар бир аналитиктин чечими модельди активдүү үйрөтүүгө (active learning) кайра жөнөтүлөт. 2028-жылга карата 80% ири компаниялар ушул гибридик системага өтөт деп болжолдонууда.

Жыйынтыктап айтканда, ЖИ киберкоопсуздуктун милдеттүү компонентине айланды. Бирок аны коопсуз колдонуу үчүн архитектуралык тартип, жалган срабатышууларды туура башкаруу, түшүндүрмөлүүлүк жана адамдын көзөмөлү зарыл.

Практикалык сунуштар жана ишке ашыруу

Төмөнкү сунуштар киберкоопсуздук адистерине ЖИни натыйжалуу киргизүүгө жардам берет:

Маалыматтарды даярдоо: Кеминде 100000 тарыхый инцидентти чогултуп, так белгилениз.

Архитектура: Edge- Network- Central деңгээлдерин ишке ашырыңыз, Edge үчүн TinyML, Central үчүн графтык нейросетьтерди тандаңыз.

Синтетикалык маалыматтар: GANдарды колдонуп, реалдуу трафиктин варианттарын түзүңүз.

MLOps: Моделди ар 2–4 жумада кайра үйрөтүңүз, AUC-ROC 1,5% төмөндөсө- дароо триггер.

Жалган срабатышуулар: Калибрлөө (Platt scaling) жана кластерлөө (DBSCAN) милдеттүү.

Түшүндүрмөлүүлүк: Жогорку критикалуу алерттер үчүн SHAP же LRP колдонуңуз.

Адамды контурдо кармоо: Ар бир аналитиктин чечимин тескери байланыш катары колдонуңуз.

Бул ыкмалар аткарылса, ЖИ модели жогорку тактык менен zero-day чабуулдарды, шифрленген C2-каналдарды жана татаал APT-кампанияларды аныктай алат.

Веб-сайтка интеграциялоо мисалы (аналогия)

Веб-сайттар сыяктуу эле, киберкоопсуздук системалары да үзгүлтүксүз мониторингди жана башкарууну талап кылат. ЖИ моделдерин SOCко интеграциялоо- бул веб-сайтка админ-панель кошууга окшош. Edge AI - бул сайттын мобилдик версиясы, тез жана жеңил. Central AI - бул маалыматтар базасы жана аналитика сервери. XAI (түшүндүрмөлүүлүк) - бул сайттагы ар бир аракеттин логин жаздыруу. Коопсуздук чаралары (SSL, SQL коргоо) AI моделдерине да тиешелүү.

Жыйынтык

Жалпысынан алганда, жасалма интеллект киберкоопсуздуктун салттуу ыкмаларын толуктап гана тим болбостон, алар иштебей калган чөйрөлөрдө (шифрленген трафик, полиморфтук код, АРТ) негизги чечүүчү күчкө айланды. ЖИнин туура архитектурасы (үч деңгээлдүү модель, синтетикалык маалыматтар, MLOps) аны SOСтордо натыйжалуу колдонууга мүмкүндүк берет. Бирок атаандаштык чабуулдар, жалган срабатышуулар жана түшүндүрмөлүүлүктүн жетишсиздиги сыяктуу чектөөлөрдү эске алуу зарыл. Келечек - "human-on-the-loop" гибридик үлгүсүндө, мында ЖИ жана адам биргелешип иш алып барат.

Бул макалада келтирилген практикалык сунуштар ЖИни киберкоопсуздукка киргизүүгө ниеттенген уюмдарга жол көрсөтүүчү карта катары кызмат кыла алат. Ийгиликтүү мисалдар (ритейл, финансы сектору) көрсөткөндөй, туура курулган ЖИ системасы инциденттерди иштетүү убактысын кескин кыскартып, жалган срабатышууларды азайтып, аныкталбаган чабуулдардын алдын алат. ЖИнин киберкоопсуздуктагы ролу мындан ары да өсө берет жана аны өздөштүргөн уюмдар санариптик дүйнөдө артыкчылыкка ээ болот.

Адабияттар

1. Goodfellow, I., Shlens, J., & Szegedy, C. (2014). Explaining and Harnessing Adversarial Examples. ICLR.
2. Sommer, R., & Paxson, V. (2010). Outside the Closed World: On Using Machine Learning for Network Intrusion Detection. IEEE Symposium on Security and Privacy.
3. MITRE ATLAS™ (Adversarial Threat Landscape for Artificial-Intelligence Systems). <https://atlas.mitre.org>
4. Arp, D., et al. (2014). Drebin: Effective and Explainable Detection of Android Malware in Your Pocket. NDSS.

5. Смирнов, А.В. Машинное обучение в задачах обнаружения сетевых аномалий / А.В. Смирнов, Д.А. Козлов.- М.: Техносфера, 2022.- 312 с.
 6. Батырова, Ы.М. Инструменталдык компетенцияларды өнүктүрүүдө маалыматтык коммуникациялык технологиялардын ролу жана мүмкүнчүлүктөрү / Ы.М. Батырова // Известия ВУЗов, №2, 2025.- С. 45-51.
 7. Петров, Б.В. Практические аспекты внедрения AI в SOC: опыт крупного ритейла / Б.В. Петров // Информационная безопасность, №4, 2024.- С. 22-29.
 8. Омаралиев, А. Ч., Абдыкалык кызы, Ж., Кенжекулов, З. Б., Жалил уулу, Ж. (2024). Web-сайт маданият үйүн өнүктүрүүдөгү электрондук маркетингдин негизги элементи катары // XI Назаровдук педагогикалык окуулар, 312–316. Ош.
 9. Сопуев, А. Web-программалоо. PHP, phpMyAdmin, MySQL, Open server: 3-бөлүк // ОшМУ, 2020. - С. 12–25.
 10. Усенов, К. Ж., Токоева, Г. С. Билим берүү системасын реформалоо маселесине карата // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. - 2025.- No. 2(64).- С. 250-254.
-

Маккамжанова Дилрабо Дилмурадовна, СРк-2-23 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси: Таиматова Айнагуль Акылбековна
СУЗАК РАЙОНУНУН КӨК-ЖАНГАК ШААРЫНДАГЫ ИЧҮҮЧҮ
СУУ КӨЙГӨЙҮ ЖАНА АНЫ ЧЕЧҮҮНҮН ИЛИМИЙ-
ПРАКТИКАЛЫК ЖОЛДОРУ

УДК 628.1:504.06

Аннотация. Бул илимий макалада Жалал-Абад облусунун Сузак районуна караштуу Көк-Жангак шаарындагы ичүүчү суу менен камсыз кылуу көйгөйлөрү ар тараптуу изилденди. Изилдөөдө аймактагы суу тармактарынын техникалык абалы, гидрогеографиялык өзгөчөлүктөрү, калктын өсүшү жана климаттык өзгөрүүлөрдүн таасири талдоого алынды. Ошондой эле суу ресурстарын натыйжалуу пайдалануу, инженердик инфраструктураны жаңылоо жана инновациялык технологияларды киргизүү боюнча илимий негизделген сунуштар иштелип чыкты.

Ачкыч сөздөр: ичүүчү суу, суу ресурстары, Көк-Жангак, суу тармактары, гидрогеография, инфраструктура, суу коопсуздугу, инновациялык технология, экология, SCADA системасы.

Аннотация. В данной научной статье всесторонне исследованы проблемы обеспечения питьевой водой города Көк-Жангак Сузакского района Жалал-Абадской области. В исследовании проанализированы техническое состояние водопроводных сетей региона, гидрогеографические особенности, рост населения и влияние климатических изменений. Также разработаны научно обоснованные предложения по эффективному использованию водных ресурсов, модернизации инженерной инфраструктуры и внедрению инновационных технологий.

Ключевые слова: питьевая вода, водные ресурсы, Көк-Жангак, водопроводные сети, гидрогеография, инфраструктура, водная безопасность, инновационные технологии, экология, система SCADA.

Abstract. This scientific article comprehensively examines the problems of drinking water supply in Kok-Jangak town, Suzak District, Jalal-Abad Region. The study analyzes the technical condition of the local water supply networks, hydrogeographical features, population growth, and the impact of climate change. Scientifically grounded recommendations were also developed for the efficient use of water resources, modernization of engineering infrastructure, and implementation of innovative technologies.

Keywords: drinking water, water resources, Kok-Jangak, water supply networks, hydrogeography, infrastructure, water security, innovative technologies, ecology, SCADA system.

Киришүү

Таза ичүүчү суу - адам жашоосунун жана коомдук саламаттыктын эң негизги факторлорунун бири болуп эсептелет. Азыркы мезгилде дүйнөнүн көптөгөн мамлекеттеринде суу ресурстарынын жетишсиздиги глобалдык көйгөйгө айланып, туруктуу өнүгүүнүн негизги маселелеринин бири катары каралууда. Кыргыз Республикасы суу ресурстарына бай өлкөлөрдүн катарына

киргени менен, айрым аймактарда калкты таза суу менен камсыз кылуу маселеси дагы эле толук чечиле элек.

Жалал-Абад облусунун Сузак районуна караштуу Көк-Жангак шаары дал ушундай көйгөйлөрдүн бири орун алган аймактардын катарына кирет. Шаар совет мезгилинде өнөр жай борбору катары өнүккөн жана анын суу менен камсыз кылуу системалары өткөн кылымдын ортосунда курулган. Учурда бул инфраструктуралар физикалык жана моралдык жактан эскирип, калктын талаптарын толук канааттандыра албай калды.

Калктын санынын өсүшү, климаттын өзгөрүшү, энергетикалык чыгымдардын көбөйүшү жана суу пайдалануу маданиятынын жетишсиздиги маселени ого бетер татаалдаштырууда. Ошондуктан Көк-Жангак шаарындагы ичүүчү суу көйгөйүн илимий негизде талдоо жана аны чечүүнүн натыйжалуу жолдорун иштеп чыгуу актуалдуу маселелердин бири болуп саналат.

Бул изилдөөнүн негизги максаты — Көк-Жангак шаарындагы суу менен камсыз кылуу системасынын учурдагы абалын талдоо жана аны модернизациялоонун илимий-практикалык механизмдерин сунуштоо.

1. Аймактын гидрогеографиялык жана социалдык мүнөздөмөсү

Көк-Жангак шаары Жалал-Абад облусунун Сузак районунда, тоолуу аймакта жайгашкан. Географиялык жактан аймактын рельефи татаал болгондуктан, суу ресурстары негизинен жер астындагы суулардан, тоо дарыяларынан жана булактардан түзүлөт.

Аймактын климаттык өзгөчөлүктөрү суу ресурстарынын көлөмүнө түздөн-түз таасирин тийгизет. Акыркы жылдары климаттын өзгөрүшүнө байланыштуу жай мезгилинде суунун көлөмү азайып, айрым булактардын дебити төмөндөп кеткен.

Шаардын калкынын саны акыркы он жыл ичинде туруктуу өсүүдө. Ички миграция жана табигый өсүш шаардагы суу керектөөнүн көбөйүшүнө алып келди. Бирок суу бөлүштүрүүчү инфраструктуранын мүмкүнчүлүгү бул өсүшкө шайкеш келбей жатат.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, шаардагы суу түтүктөрүнүн 70 пайыздан ашыгы эксплуатациялык мөөнөтүн өтөп бүткөн. Натыйжада түтүктөрдүн авариялык абалы күчөп, суунун олуттуу бөлүгү керектөөчүгө жетпестен жоголууда.

2. Ичүүчү суу көйгөйүнүн негизги себептери

2.1 Техникалык деградация

Көк-Жангак шаарындагы суу түтүктөрүнүн көпчүлүгү СССР мезгилинде курулган металл конструкциялардан турат. Узак убакыт пайдалануунун натыйжасында түтүктөр дат басып, гидравликалык жоготуулар көбөйгөн.

Айрым тилкелерде суунун 35–40 пайызы жерге сиңип кетери аныкталган. Бул көрүнүш бир жагынан суунун тартыштыгын күчөтсө, экинчи жагынан финансылык чыгымдарды көбөйтөт.

Мындан тышкары, суу сактагыч резервуарлардын жана насостук станциялардын техникалык абалы да талапка жооп бербейт.

2.2 Климаттык факторлор

Климаттын глобалдык өзгөрүшү Кыргызстандагы суу ресурстарына олуттуу таасир тийгизүүдө. Мөңгүлөрдүн азайышы жана жаан-чачын режиминин өзгөрүшү аймактагы суу булактарынын көлөмүнүн төмөндөшүнө алып келүүдө.

Жай мезгилинде суунун жетишсиздиги өзгөчө курч сезилет. Натыйжада калкты үзгүлтүксүз таза суу менен камсыз кылуу татаалдашат.

2.3 Энергетикалык көз карандылык

Сууну насостор аркылуу жеткирүү чоң көлөмдөгү электр энергиясын талап кылат. Электр энергиясынын баасынын өсүшү суу ишканаларынын чыгымдарын көбөйтүүдө.

Мындан тышкары, электр энергиясынын үзгүлтүккө учурашы суу берүү системасынын туруктуу иштөөсүнө терс таасир тийгизет.

2.4 Башкаруу системасындагы көйгөйлөр

Сууну сарамжалдуу пайдалануу маданиятынын төмөн болушу дагы олуттуу көйгөйлөрдүн бири болуп саналат. Айрым тургундар ичүүчү сууну бакча сугарууга жана башка чарбалык максаттарга пайдаланышат. Суу эсептегичтердин жетишсиздиги керектөөнү так көзөмөлдөөгө мүмкүндүк бербейт.

3. Социалдык-экономикалык кесепеттери

Ичүүчү суунун тартыштыгы калктын жашоо сапатына түздөн-түз таасир этет.

3.1 Медициналык кесепеттер

Таза суунун жетишсиздиги ичеги-карын ооруларынын жана жугуштуу инфекциялардын көбөйүшүнө шарт түзөт. Айрыкча балдар жана улгайган адамдар суу аркылуу жугуучу ооруларга көбүрөөк дуушар болушат.

Сапатсыз сууну пайдалануу төмөнкү оорулардын жайылышына себеп болушу мүмкүн:

- гепатит;
- ич келте;
- дизентерия;
- паразитардык оорулар.

3.2 Экономикалык таасирлер

Суунун жетишсиздиги үй чарбаларынын чыгымдарын көбөйтөт. Калк кошумча суу ташууга каражат коротууга аргасыз болот. Өндүрүш объектилеринин туруктуу суу менен камсыз болбошу экономикалык активдүүлүктүн төмөндөшүнө алып келет.

3.3 Миграциялык процесстер

Социалдык инфраструктуранын начардыгы, анын ичинде таза суунун жетишсиздиги жаштардын башка аймактарга көчүп кетүүсүнө себеп болууда. Бул көрүнүш аймактын кадрдык потенциалынын төмөндөшүнө алып келет.

4. Маселени чечүүнүн илимий-практикалык жолдору

4.1 Техникалык модернизация

Суу системасын жаңылоодо эски металл түтүктөрдү полиэтилен (HDPE) түтүктөрүнө алмаштыруу сунушталат. Бул түтүктөр төмөнкү артыкчылыктарга ээ:

- коррозияга туруктуулук;
- узак мөөнөттүү пайдалануу;
- гидравликалык жоготуулардын аздыгы;
- эксплуатациялык чыгымдардын төмөн болушу.

Ошондой эле суу сактагыч резервуарларды реконструкциялоо жана заманбап автоматташтырылган SCADA системасын киргизүү зарыл.

SCADA системасы аркылуу:

- суу басымы көзөмөлдөнөт;
- авариялык абалдар тез аныкталат;
- суу чыгымдары азайтылат.

4.2 Инновациялык технологияларды колдонуу

Сууну тазалоодо мембраналык фильтрация жана ультракызгылт көк нурлар аркылуу дезинфекциялоо технологияларын колдонуу натыйжалуу болуп саналат.

Бул технологиялар:

- бактерияларды жок кылат;
- химиялык булганууларды азайтат;
- суунун сапатын жогорулатат.

Мындан тышкары, ар бир абонентке “акылдуу” суу эсептегичтерди орнотуу сунушталат. Бул суу пайдаланууну үнөмдөөгө жана чыгымдарды кыскартууга жардам берет.

4.3 Финансылык механизмдер

Суу инфраструктурасын жаңылоо ири инвестицияларды талап кылат. Ошондуктан төмөнкү механизмдерди колдонуу максатка ылайыктуу:

- мамлекеттик-жеке өнөктөштүк;
- эл аралык гранттар;
- донордук программалар;
- жеңилдетилген кредиттер.

Европалык реконструкциялоо жана өнүктүрүү банкы, Дүйнөлүк банк сыяктуу эл аралык уюмдардын колдоосу маанилүү роль ойной алат.

Жыйынтык

Көк-Жангак шаарындагы ичүүчү суу көйгөйү — аймактын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнө түздөн-түз таасир этүүчү стратегиялык маселе болуп саналат.

Изилдөөнүн жыйынтыгында төмөнкү негизги корутундулар чыгарылды:

1. Шаардагы суу инфраструктурасы олуттуу деңгээлде эскирген.
2. Климаттык өзгөрүүлөр суу ресурстарынын көлөмүнүн азайышына таасир этүүдө.
3. Сууну башкаруу системасында реформаларды жүргүзүү зарыл.
4. Инновациялык технологияларды колдонуу суу жоготууларын азайтууга мүмкүндүк берет.

Маселени натыйжалуу чечүү үчүн мамлекеттик колдоо, жергиликтүү бийликтин активдүү иш-аракети жана коомчулуктун жоопкерчилиги талап кылынат.

Сунуштар

1. Суу инфраструктурасын этап-этабы менен модернизациялоо.
2. Бардык абоненттерге суу эсептегичтерди орнотуу.
3. Эл аралык инвестицияларды тартуу.
4. Калк арасында суу үнөмдөө боюнча түшүндүрүү иштерин жүргүзүү.
5. Жергиликтүү деңгээлде атайын жумушчу топ түзүү.
6. Долбоордук-сметалык документтерди тездетилген тартипте даярдоо.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын “Ичүүчү суу жөнүндө” Мыйзамы. — Бишкек, 1999.
2. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин материалдары. — Бишкек, 2024.
3. Абдыкадыров, А. “Кыргызстандын суу ресурстары жана аларды пайдалануу маселелери”. — Бишкек, 2018.
4. Исаков, Ш. Экология жана айлана-чөйрөнү коргоо. — Бишкек, 2020.
5. World Health Organization (WHO). Guidelines for Drinking-water Quality. — Geneva, 2022.
6. United Nations Development Programme (UNDP). Water Security in Central Asia. — New York, 2021.
7. Европалык реконструкциялоо жана өнүктүрүү банкынын (ЕБРР) суу инфраструктурасы боюнча отчету. — 2023.
8. Дүйнөлүк банк. Кыргыз Республикасында суу секторун өнүктүрүү аналитикалык баяндамасы. — 2022.
9. Токтосунов, К. Гидрогеография негиздери. — Ош, 2019.
10. Мамбеталиев, Н. “Коммуналдык чарба системаларын модернизациялоо”. — Бишкек, 2021.

Эркинов Элмурас Эркинович, ЭС-1-25тайпасынын студенти, илимий жетекчиси: Кокумбаева Кулумкан Асановна
ПРИМЕНЕНИЕ кейс-МЕТОДА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ
СТУДЕНТОВ ТЕХНИЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ

УДК 378

Аннотация: Обоснована необходимость внедрения инновационного кейс-метода обучения в систему профессиональной подготовки студентов технических вузов, представлены его функциональные возможности, обозначены проблемы внедрения и

условия успешного применения данного метода. Внедрение данного метода создает связь между образовательными организациями и производственными предприятиями.

Ключевые слова: активные методы обучения, кейс-метод обучения.

Аннотация: Техникалык жогорку окуу жайларынын студенттерин кесиптик даярдоо системасына окутуунун инновациялык кейс методун киргизүүнүн зарылчылыгы негизделип, анын функционалдуулугу көрсөтүлүп, ишке ашыруунун көйгөйлөрү жана бул методду ийгиликтүү колдонуунун шарттары көрсөтүлгөн. Бул ыкманы ишке киргизүү билим берүү уюмдары менен өндүрүш ишканаларынын ортосундагы байланышты түзөт.

Ачкыч сөздөр: активдүү окутуу ыкмалары, окутуунун кейс-методдору.

Abstract: The necessity of introducing an innovative case method of teaching into the system of professional training of students of technical universities is substantiated, its functionality is presented, the problems of implementation and conditions for the successful application of this method are identified. The introduction of this method creates a link between educational organizations and manufacturing enterprises.

Key words: active learning methods, case study method.

Введение. В настоящее время в Кыргызской Республике требования работодателей к выпускникам высших учебных заведений несколько изменились по сравнению с прежними требованиями. Тенденции развития современного общества, а именно: бурное развитие информационных технологий, многочисленные изменения в тех или иных сферах общественной жизни, изменение конъюнктуры рынка труда и др., работодатель желает получить не просто ответственного и исполнительного работника, хорошо знающего свое дело, но также обладающего «инновационным» мышлением, высокой адаптивностью, способностью работать в условиях неопределенности, желанием и готовностью постоянно самообразовываться, умением принимать самостоятельные и ответственные решения.

Способность выпускника обучаться на протяжении практически всей жизни является залогом его эффективности на рынке труда и соответственно, важнейшей задачей вузовского образования. Поэтому сегодня образовательное учреждение должно не только обеспечить выпускника набором необходимых знаний, умений и навыков, но и сформировать вышеупомянутые профессионально важные качества.

На сегодняшний день процесс обучения также претерпевает изменения. Развитие интернет-ресурсов предоставило каждому выпускнику открытый доступ практически к любой информации, поэтому сегодня преподаватель

перестал быть единственным источником информации. Задача современного педагога – не просто передавать знания, а формировать способность выпускника к самостоятельному поиску необходимой информации, работы с ней, т.е. стимулирование познавательной, творческой активности.

В таких условиях становится естественным и необходимым применение совершенно новых инновационных методов обучения. Можно утверждать, что сегодня методологическое пространство обучения изменяется очень существенно. Основные направления изменений выражены следующим образом: профессиональная направленность, акцент на самообразование, развитие познавательного потенциала, творческой активности, воздействие методов на внутреннюю структуру личности (мотивацию, потребности, интересы, установки). Имеется в виду активные методы обучения, особое место среди которых занимает кейс-метод.

История метода. Кейс-метод (case-study - изучение случая) - это рассмотрение «случая» в единстве его взаимосвязей и динамики развития; изучение групповых норм и ценностей, структуры ролей или системы властных отношений путем длительного «погружения» исследователя в проблему [1]. Впервые он был применен в учебном процессе в школе права Гарвардского университета в 1870 году; внедрение этого метода в Гарвардской школе бизнеса началось в 1920 году. Первые подборки кейсов были опубликованы в 1925 году в Отчетах Гарвардского университета о бизнесе. В настоящее время сосуществуют две классические школы кейс-метода – Гарвардская (американская) и Манчестерская (европейская). В рамках первой школы целью метода является обучение поиску единственно верного решения, вторая – предполагает многовариантность решения проблемы. На сегодняшний день данный метод широко применяется в зарубежной образовательной практике (в первую очередь в сфере бизнес образования, подготовке менеджеров, экономистов, логистов и т.п.). Среди вузов, практикующих данный метод, следует отметить Гарвард, Институт

развития менеджмента (IMB) в Лозанне, в Швейцарии, INSEAD, в Фонтенбло во Франции, IESE в Барселоне в Испании, Лондонская бизнес-школа в Англии, а также Школа менеджмента в Кранфилде, Университет Западного Онтарио (Канада) [2].

Характерными признаками кейс-метода являются:

- наличие модели социально-экономической системы, состояние которой рассматривается в некоторый дискретный момент времени;

- коллективная выработка решений;
- многоальтернативность решений;
- принципиальное отсутствие единственного решения;
- единая цель при выработке решений;
- наличие системы группового оценивания деятельности;
- наличие управляемого эмоционального напряжения обучаемых.

Несомненным достоинством этого метода обучения является то, что он способствует развитию у студентов целого ряда профессионально важных качеств, таких как:

- способность эффективно функционировать в ситуации неопределенности,
- способность принимать решения,
- системность мышления,
- самостоятельность и инициативность,
- готовность к изменениям,
- умение работать с информацией,
- коммуникативные способности,
- проблемность мышления,
- этичность.

Таким образом, кейс-метод в обучении представляет собой сложное образование, характеризующееся проблемным, конфликтогенным, ролевым, событийным, деятельностным и временным аспектами [3].

Роль преподавателя и фазы его деятельности. Однако, внедрение этого метода обучения в образовательную практику сопряжено с определенными трудностями. Его использование требует определенной подготовки как от преподавателя, так и от студентов.

Роль преподавателя в общей технологии использования кейс-метода огромна и от его подготовленности, умений и профессиональных качеств зависит эффективность процесса ситуационного анализа. Деятельность педагога при использовании кейс-метода включает в себя две фазы.

Первая фаза представляет собой сложную внеаудиторную творческую работу по созданию кейса, которая включает следующие этапы работы:

1. Формирование дидактических целей кейса. Этот этап включает определение места кейса в структуре учебной дисциплины, определение того раздела дисциплины, которому посвящена данная ситуация; формулирование целей и задач; выявление «зоны ответственности» за знания, умения и навыки студентов.
2. Определение проблемной ситуации.
3. Построение программной карты кейса, состоящей из основных тезисов, которые необходимо воплотить в тексте.
4. Поиск институциональной системы (фирма, организация, ведомство и т.д.), которая имеет непосредственное отношение к тезисам программной карты.
5. Сбор информации в институциональной системе относительно тезисов программной карты кейса.
6. Построение или выбор модели ситуации, которая отражает деятельность института; проверка ее соответствия реальности.
7. Выбор жанра кейса.
8. Написание текста кейса.
9. Диагностика правильности и эффективности кейса; проведение методического учебного эксперимента, построенного по той или иной схеме,

для выяснения эффективности данного кейса.

10. Подготовка окончательного варианта кейса.

11. Внедрение кейса в практику обучения, его применение при проведении учебных занятий, а также его публикацию с целью распространения в преподавательском сообществе; в том случае, если информация содержит данные по конкретной фирме, необходимо получить разрешение на публикацию.

Вторая фаза включает в себя деятельность преподавателя в аудитории при обсуждении кейса, где он выступает со вступительным и заключительным словом, организует дискуссию или презентацию, поддерживает деловой настрой в аудитории, оценивает вклад студентов в анализ ситуации. Формально можно выделить следующие этапы работы преподавателя:

- ознакомление студентов с текстом кейса;
- анализ кейса;
- организация обсуждения кейса, дискуссии, презентации;
- оценивание участников дискуссии;
- подведение итогов дискуссии.

Принципы эффективности деятельности преподавателя.

В целом, трудно переоценить роль преподавателя при использовании кейс-метода в педагогической практике. Эффективность его деятельности обусловлена рядом принципов:

1. принцип многообразия и эффективности дидактического арсенала, который предполагает овладение дидактикой, ее приемами и методами, целенаправленное их использование в учебном процессе;
2. принцип партнерства, сотрудничества со студентами, базирующийся на признании студентов партнерами в образовательной деятельности, на взаимодействии и коллективном обсуждении ситуаций;
3. принцип смещения роли преподавателя с трансляции и «разжевывания» знаний к организации процесса их добывания – снижение

роли преподавателя как единственного «держателя» знаний, возрастание его роли как эксперта и консультанта, помогающего студенту ориентироваться в мире научной информации;

4. принцип впитывания достижений педагогической науки, опыта, накопленного коллегами – психологическая и педагогическая обоснованность, формулировка не только образовательных, но и воспитательных целей существенно отличает преподавателя, реализующего кейс-метод, от преподавателя, использующего классические методы обучения;

5. принцип творчества, который предполагает пре- вращение кейса и занятия с его применением в индивидуально неповторимый творческий продукт – кейс-метод значительно расширяет пространство творчества, охватывающего деятельность по созданию кейса как уникального интеллектуального продукта, проектирование процесса обучения, совершенствование технологии его преподавания, вовлечение в творчество студентов, усиление роли творческой импровизации в ходе обучения и т.п. принцип прагматизма, ориентирующий на четкое определение возможностей того или иного кейса, планирование результатов обучения с точки зрения формирования у студентов навыков анализа ситуации и выработки моделей поведения в ней.

Для более эффективной работы над кейсами студенты, в свою очередь, должны обладать навыками самостоятельной работы, поиска информации, определенными аналитическими способностями, коммуникативными качествами.

Специфика применения метода в различных дисциплинах.

Хорошо, если при проведении занятий с использованием кейс-метода организационно-технические возможности аудитории позволяют осуществлять поиск информации непосредственно на месте, презентовать «решения» кейсов. При этом, несмотря на то что изначально кейс-метод применялся в бизнес-образовании, его использование возможно в

преподавании как гуманитарных, так и технических дисциплин.

Гуманитарное образование является естественной сферой применения кейс-метода, так как дает нам знание о человеке и среде его обитания. А данные сущности, в отличие от технической сферы, отличаются ситуативностью, большей гибкостью и изменчивостью, многовариантностью реализации и отсутствием жесткой обусловленности. Поэтому применение кейс-метода в гуманитарных дисциплинах представляется весьма перспективным, учитывая такую его особенность как отсутствие единственно верного решения и создание ситуации неопределенности. В этой связи процесс подготовки, например социальных работников, на наш взгляд, просто обречен на использование данного метода.

Однако на сегодняшний день наибольший опыт ситуативного обучения накоплен в педагогике, философии, социологии, праве, политологии.

Использование кейс-метода возможно и в естественнонаучных и технических дисциплинах, хотя это не сразу представляется логичным. Так как техническое образование оперирует строго детерминированным знанием. Однако, данный тезис подвергается сомнению и на конкретных примерах доказывается наличие вероятностно-стохастического характера целого ряда явлений и процессов природы. Тем не менее, кейс-метод как метод обучения пригоден далеко не для всех естественнонаучных и технических дисциплин, а лишь в тех из них, объекты рассмотрения которых, отличаются многообразием состояний. Наиболее благоприятными для применения кейс-метода среди физических дисциплин являются термодинамика и физика микромира, в химии – аналитическая химия. Этот метод применим также тогда, когда недостаточно сведений о состоянии системы. Например, инженерная деятельность. Современный инженер работает со сложными техническими системами. Его деятельность связана с их конструированием и проектированием, диагностикой, наладиванием, а также разрушением и выводом из эксплуатации. Все эти виды деятельности отличаются

многовариантностью осуществления, неоднозначностью результата, взаимодействием между собой факторов различной природы, силы и длительности действия.

ВЫВОД:

Успешное применение кейс-метода в процессе обучения возможно при условии:

- предварительной подготовки преподавателей в области конструирования и применения кейсов;
- организационно-техническом обеспечении вузовских аудиторий;
- методической обоснованности применения метода в рамках конкретной дисциплины, соответствия метода дидактическим целям и задачам;
- соблюдения преподавателем принципов и технологии реализации кейс-метода;
- умелом сочетании кейс-метода с другими (в том числе и традиционными) методами обучения;
- привлечения специалистов к обсуждению: накопленного опыта внедрения успешного взаимодействия образовательных организаций и производственных предприятий.

Поскольку было бы методической ошибкой стремиться построить весь курс исключительно на основе рассмотрения конкретных ситуаций. По мнению некоторых практиков, применяющих данный метод, в отечественных программах подготовки целесообразно выделять на разбор конкретных ситуаций в среднем 25-30% общего времени.

Литература

1. Шарков, Ф.И. Коммуникология: энциклопедический словарь-справочник / Ф.И. Шарков. - М.: Изд-во «Дашков и К», 2009.- 768 с.
2. Долгоруков, А. Метод case-study как современная технология профессионально-ориентированного обучения А. Долгоруков
3. Ситуационный анализ, или Анатомия Кейс-метода / под ред. Ю.П.

Сурмина. – Киев: Центр инноваций и развития, 2002.- 286 с.

4. Куприянов Р.В. Функциональный подход к многоуровневой подготовке работников социальной сферы / Р.В. Куприянов, И.Е. Козлова // Вестник Казан. технол. ун-та. –2012. – № 14. – С. 220-224.

5. Сафина, А.А. Социальное инновационное проектирование и опыт подготовки к нему будущих специалистов социальной работы / А.А. Сафина // Вестник Казан. технол. ун-та. – 2010. – № 3. – С. 59-65

***Токторалиев Марсель Акбаралиевич, ЭС-1-25 тайпасынын студенти,
илимий жетекчиси: Кокумбаева Кулумкан Асановна***
**ЭНЕРГОЭФФЕКТИВНЫЙ ИННОВАЦИОННЫЙ ВОДОГРЕЙНЫЙ
КОТЕЛ**

УДК 697.1

Аннотация. Жалал-Абад облусундагы жылытуучу имараттардын 1 м^2 пол аянтын жылытууга кеткен энергия чыгымдарын ушул көрсөткүч боюнча алдыңкы өлкөлөрдүн көрсөткүчтөрү менен салыштырмалуу талдоо жүргүзүү. Жалал-Абад облусунун аймагында борборлоштурулган жылуулук камсыздоо системасына туташпаган имараттарда колдонулуп жаткан учурдагы суу жылытуучу түзүлүштөргө салыштырмалуу энергияны үнөмдөөнү жана жогорку энергия эффективдүүлүгүн камсыз кылуучу суу жылытуучу казандардын жаңы техникалык чечимдерин жана конструкциялык схемаларын издөө жана табуу. Компакттуу көлөмдө алынган суу буусун жана жогорку эффективдүү жылуулук алмаштыргычты колдонуу аркылуу суу жылытуучу казандардын энергия эффективдүүлүгүн жогорулатуу мүмкүнчүлүгү тууралуу гипотезаны текшерүү. Компакттуу буу камерасы жана оригиналдуу конструкциядагы жылуулук алмаштыргычы бар суу жылытуучу казандын версиясын иштеп чыгуу.

Ачкыч сөздөр: энергия эффективдүүлүгү, суу жылытуучу казан, жылуулук алмаштыргыч, жылуулук камсыздоо, жылытуу системасы, буу камерасы, жылытуучу элемент, каныгуу сызыгы, суу буусу, шакекче-соталар.

Аннотация. Провести сравнительный анализ затрат энергии на обогрев 1 м^2 площади пола отапливаемого здания в Жалал-Абадской области с передовыми странами по этому показателю. Провести поиск и нахождение новых технических решений и конструктивных схем водогрейных котлов, обеспечивающих энергосбережение и высокую энергоэффективность по сравнению с существующими водонагревательными устройствами, используемыми в зданиях, не подключенных к централизованной системе теплоснабжения на территории Жалал-Абадской области. Проверить гипотезу о возможности повышения энергоэффективности водогрейных котлов за счет применения водяного пара, получаемого в компактном объеме и использования теплообменника

высокой эффективности. Разработать версию водогрейного котла с компактной паровой камерой и теплообменником оригинальной конструкции.

Ключевые слова: энергоэффективность, водогрейный котел, водогорейный котел, теплообменник, теплообеспечение, система отопления, паровая камера, обогревательный элемент, линия насыщения, водяной пар, кольца-соты.

Annotation. To conduct a comparative analysis of energy costs for heating 1 m² of the floor area of a heated building in the Jalal-Abad region with advanced countries for this indicator. To search for and find new technical solutions and design schemes for heat generators (hot water boilers) that provide energy savings and high energy efficiency compared to existing water heating devices used in buildings that are not connected to the central heat supply system in the territory of the Jalal-Abad region. To test the hypothesis about the possibility of improving the energy efficiency of hot water boilers by using water vapor produced in a compact volume and using a high-efficiency heat exchanger. Develop a version of a hot water boiler with a compact steam chamber and a heat exchanger of the original design.

Keywords: energy efficiency, water boiler, heat generator, heat exchanger, heat supply, heating system, steam chamber, heating element, saturation line, water vapor, rings-honeycomb.

Актуальность

Энергоэффективность это новое, и более широкое понятие, чем энергосбережение. Если энергосбережение направлено на ограничение потребление энергии, то энергоэффективность направлена на более полезное использование единицы энергии за единицу сделанного полезного изделия, работы, продукта и др.

В Кыргызстане в основном применяются следующие виды отопления зданий:

- центральное отопление от тепло-электро-централей (ТЭЦ), теплоцентралей (ТЦ);
- местное отопление от специальных котельных для нескольких зданий;
- индивидуальное автономное отопление для каждого здания.

Центральным теплоснабжением от ТЭЦ и ТЦ охвачены в основном жилые многоэтажные здания, построенные до 1990 года в городах Бишкек, Ош и некоторые части городов Каракол и Токмок.

В холодное время года, остальные регионы Кыргызстана, включая новые жилые массивы, построенные вокруг городов Бишкек, Ош отапливаются местными котельными, обеспечивающими теплом нескольких зданий или автономными индивидуальными системами отопления для каждого здания.

Причем в основных массах новых жилых массивов в качестве топлива используют в основном уголь и биотопливо. Поэтому, когда-то имеющий статус «Самый зеленый город», город Бишкек превращается в один из экологически грязных городов мира.

В Жалал-Абадской области не имеется ТЭЦ. Отопление зданий в холодное время года осуществляется: малая часть местными котельными, а в основном индивидуальными автономными системами отопления. В местных котельных в качестве топлива в основном применяется уголь, а в индивидуальных автономных системах отопления как уголь, так и электроэнергия. К великому сожалению, до настоящего времени не проводились целенаправленные исследования по энергоэффективности этих отопительных систем.

Настоящее исследование является начальной попыткой оценки энергоэффективности водогрейных котлов, применяемых в системах отопления зданий. Охватить сразу все виды зданий не представляется возможным, поэтому исследования проводились для зданий образовательных учреждений: детских садов, школ, средних и высших учебных заведений (на примере Жалал-Абадской области).

В процессе анализа состояния теплообеспечения зданий школ выявлено, что несмотря на выделение средств значительной суммы, в большинстве детских садов, школ и учебных заведений система отопления, в холодное время года, в недостаточной степени обеспечивает нормы микроклимата в учебных классах, аудиториях, лабораториях и в рабочих местах воспитателей детских садов, учителей школ и преподавателей учебных заведений.

Следовательно, исследование системы теплообеспечения и разработка энергоэффективных, экономически целесообразных способов теплоснабжения для зданий образовательных учреждений является одной из **актуальных** задач.

Целью исследований является поиск и нахождение новых технических решений и конструктивных схем водогрейных котлов, обеспечивающих энергосбережение и высокую энергоэффективность по сравнению с существующими водо-нагревательными устройствами, используемыми в зданиях, не подключенных в централь-ную системы теплообеспечения на территории Жалал-Абадской области.

Задачами исследования является разработка, изготовление опытного образца, испытание и последующее внедрение нового водогрейного котла с компактной паровой камерой и оригинальным теплообменником повышенной тепло и энергоэффективностью.

Сравнительные показатели энергоэффективности теплообеспечения зданий

Интегральным показателем энергоэффективности системы теплоснабжения является *количество затрачиваемой энергии, приходящее на обогрев объема над 1 м² площади пола обогреваемого помещения.*

Согласно данным [3, 4] и аналитических источников [5, 7] для зданий, расположенных на территории Кыргызской Республики, данный показатель в среднем составляет 320 – 690 кВт*час на объем над 1 м² площади пола, тогда как в Норвегии, данный показатель составляет всего лишь 134 – 175 кВт*час на объем над 1 м² площади пола. Видно, что для обогрева объема над 1 м² площади пола в обогреваемом помещении по сравнению с Норвегией, в Кыргызской Республике затрачивается 1,8 – 5 раз больше энергии (рис. 1).

Можно сделать вывод, что, если изучить разработки и опыт энергосбережливых стран, в том числе и Норвегии, в системе теплообеспечения зданий в холодный период времени года и внедрить их в практику Кыргызской Республики, затраты энергии на отопление можно сократить от 2 до 5 раз по сравнению с нынешними затратами. Нынешние размеры расхода средств в Кыргызстане, только на выработку тепла (уголь, электроэнергия) составляют

значительную долю бюджетных средств, выделяемых в систему обязательного среднего образования (для школ, детских садов).

Рис. 1. Сравнительный график энергоэффективности отопления зданий в Норвегии и Кыргызстане.

Например, по данным статистики Жалал-Абадского областного методического центра образования [6], при отоплении школ, расположенных на территории области, в основном используется 2 вида топлива - уголь и электроэнергия. В настоящее время, в 496 образовательных учреждениях (школах) Жалал-Абадской области для обогрева зданий школ за отопительный сезон, ежегодно расходуется:

- около 11 тыс. тонн угля (около 50 млн сом),
- около 45 млн кВт*час электроэнергии (около 90 млн сом).

При таких немалых расходах, из-за несовершенства системы теплоснабжения, в том числе и водогрейных котлов, во многих школах не обеспечиваются необходимые санитарно-гигиенические нормы микроклимата, как для учащихся, так и для учителей.

Эффективность отопительной системы зависит от многих факторов, такие как:

- водогрейный котла (водогрейного котла);
- схемы распределения потока теплоносителей;
- типа теплобатарей;
- материала, толщины стен и теплоизоляции обогреваемого помещения;
- режима работ системы энергообеспечения и другие.

Каждый из этих составляющих требует отдельного, глубокого исследования. В настоящей статье рассмотрено только улучшение энергоэффективности водогрейный котла (водогрейного котла).

Отличия предлагаемого пароводогрейного котла

Основным элементом системы отопления является пароводогрейный котел. От совершенства принципиальной схемы, конструкции и схемы подключения в отопительной системе здания зависит как качество отопления, так и эффективность энергопотребления.

Анализ систем отопления зданий средних школ Жалал-Абадской области [6] показал, что в основном применяются электрические нагревательные тэны (примерно 55%) или водогрейные котлы, работающие от сжигания угля (примерно 45%). Обобщение отопительных систем средних школ показало, что более чем 90% школ применяют водяную система отопления, где обогревающий элемент (тэны, электроды, топки угольных котлов) омываются теплоносителем (водой) отопительной системы. То есть, в процессе естественной или искусственной циркуляции, весь объем теплоносителя (воды) отопительной системы проходит, обязательно омывая обогревательный элемент (рис. 3). Такая схема имеет следующие недостатки:

- без значительного давления воду невозможно греть свыше 100 °C;
- из-за большого объема циркулируемого теплоносителя (воды), трудно обеспечить температуру воды на выходе обогревательного котла 60-80 °C;
- из-за циркуляции большого объема горячей воды, интенсивно образуются слои накипи на поверхности нагревательного элемента и во внутренней стене котла.

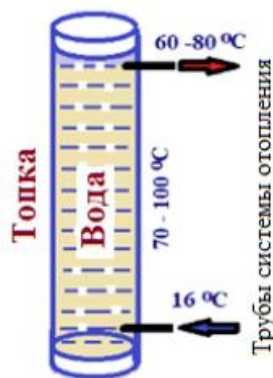

Рис. 2. Водогрейный котел с омываемым элементом нагрева.

Закон Шарля или второй закон Гей-Люссака гласит: «Давление газа фиксированной массы и фиксированного объема прямо пропорционально абсолютной температуре газа». Ниже приведена классическая диаграмма линии насыщения системы “вода-пар” (рис. 3), которая является проявлением Закона Шарля для водяного пара, как газ.

Была сделана попытка определения в диаграмме линии насыщения системы “вода-пар”, участка линии для схемы водогрейного котла, где обогревающий элемент (тэны, электроды, топки угольных котлов) омывается теплоносителем (водой) отопительной системы. Температура теплоносителя (воды) вокруг нагревательного элемента водогрейных котлов водяных отопительных систем средних школ региона никогда не превышает 70-80 °C (рис.3, зона зеленых линий), а в отопительных батареях еще ниже.

Рис.3. Классическая диаграмма линии насыщения системы “вода-пар”.

В результате анализа данной ситуации, с целью достижения температуры теплоносителя отопительной системы до 80-100 °С возникла идея использования более высокой температуры водяного пара, то есть необходимо было найти оптимальный участок линии насыщения системы “вода-пар”, как с точки зрения эффективной температуры, так и безопасного давления водяного пара в паровой камере.

Предполагалось, что для устранения недостатков схемы водогрейного котла, где обогревающий элемент (тэны, электроды, топки угольных котлов) омывается теплоносителем (водой) отопительной системы, в искомом котле необходимо использовать температуру насыщенного пара под некоторым давлением, в пределах 115-135 °С (рис.4 зона красных линий). Температуре данного предела соответствует давление пара 0,2-0,3 МПа, что вполне безопасно.

Также предполагалось, что в конструкции искомого водогрейного котла должна быть предусмотрена компактная паровая камера, отделенная от системы теплоносителя (воды), а теплоотвод осуществлять с помощью теплообменника, размещенного внутри паровой камеры. Циркуляция теплоносителя (воды) отопительной системы должна осуществляться отдельным замкнутым циклом, не омывая нагревательный элемент водогрейного котла непосредственно, а через теплообменник, размещенный в паровой камере котла.

Правда, при этом в паровой камере водогрейного котла возникает давление 0,2-0,3 МПа. Для устранения этого недостатка, с точки зрения обеспечения безопасности, требуется применение дополнительных предохранительных устройств.

Кратко можно сказать, что предлагаемый водогрейный котел двухступенчатый:

- сначала с помощью нагревательных элементов, омываемых в небольшом объеме теплоносителя, получается водяной пар под некоторым давлением;

- затем тепловая энергия этого пара передается посредством эффективного тепло-обменника в основной объем теплоносителя (воды), циркулирующего в системе отопления здания.

В результате проведенных исследований было найдено новое техническое решение и разработана новая конструкция водогорейный котла (котла) с улучшенным качеством теплообменника (патент КР №1910”Паровой водогорейный котел”), принципиальная схема которого приведена на рис. 4.

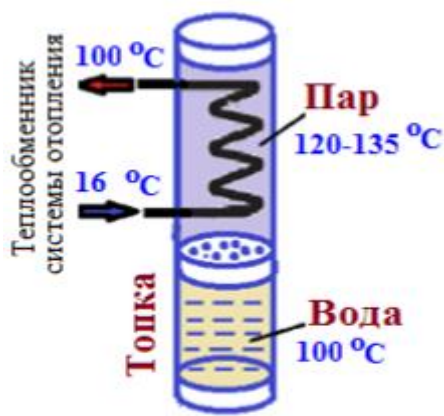

Рис. 4. Принципиальная схема водогорейного котла с паровой камерой.

Предлагаемый водогорейный котел [11] с компактной паровой камерой состоит из герметичного корпуса 1 с небольшой емкостью 2 в донной части для заполнения теплоносителем (водой) для получения водяного пара (рис.5). Там же смонтированы нагреватели 3 (электроды, тэны или топка угольного котла). В верхней части корпуса 1 размещена паровая камера, внутри которой установлен теплообменник 4, снабженный тепло приемными кольцами-сотами 5 оригинальной конструкции, выполненными в виде змеевика. С целью обеспечения безопасности от давления, водогорейный котел снабжен датчиком давления (манометром) 6 для контроля давления водяного пара в

паровой камере, а также предохранительным клапаном 7 для выпуска пара в случае превышения 0,4 МПа.

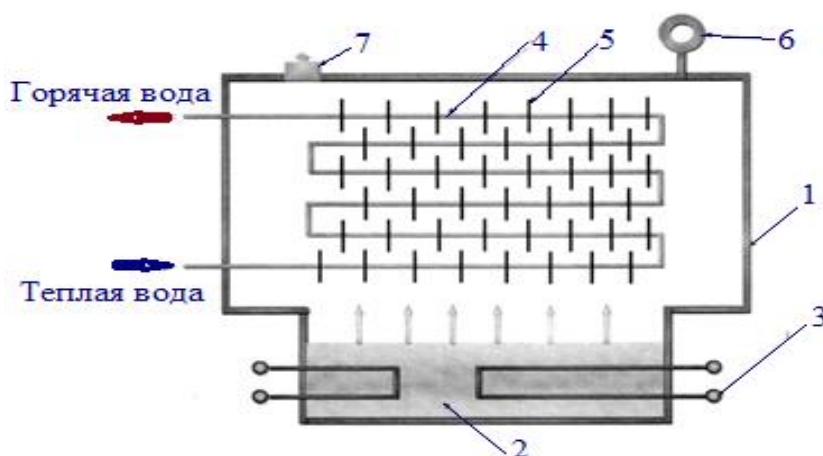

Рис. 5. Конструктивная схема водогорейный котла (котла)

Паровой водогорейный котел работает следующим образом. В нижнюю часть 2 герметичного корпуса 1 заливается теплоноситель (вода) до уровня затопления нагревательных элементов 3. Нагреватели 3 в процессе работы доводят теплоносителя (воду) ограниченного объема до кипения в нижней полости 2 корпуса 1. Пары кипящей воды поднимаются в паровую камеру, размещенной в верхней части корпуса 1, создавая при этом некоторое давление. Температура пара воды в паровой камере теплогенератора под давлением 0,2–0,3 МПа поднимается до 115–135 °С (рис. 4, зона красных линий). Через эту паровую камеру и проходит змеевик теплообменника 4 с теплоприемными кольцами-сотами 5 оригинальной конструкции.

Такая схема водогрейного котла с компактной паровой камерой и эффективным теплообменником имеет следующие преимущества:

- исходный нагревательный элемент второй ступени – *водяной пар* вырабатывается нагреванием небольшого объема теплоносителя (воды) первой ступени;
- исходный нагревательный элемент второй ступени – *водяной пар* имеет высокую температуру 120–135 °С;

- малый объем теплоносителя (воды) первой ступени, непосредственно омывающий нагревательный элемент (электроды, тэны, топку угольной печи), не вызывает интенсивное прилипание накипи на нагревательный элемент и внутренние стены корпуса котла;

- теплообменник, снабженный кольцами-сотами оригинальной конструкции обеспечивает теплообмен эффективнее, чем другие виды;

- постоянное поддержание выходной температуры теплоносителя в пределах 100 °С не представляет большого труда.

Для проверки этих предполагаемых преимуществ разработанного водогрейный котла (водогрейного котла) необходимо было изготовление его опытного образца.

В конце 2017 года, Госагентством по интеллектуальной собственности при Правительстве Кыргызской Республики (Кыргызпатентом) был проведен конкурс «Лучший инновационный проект». Проект авторов данной статьи на тему «Внедрение парового водо-грейного котла нового принципа действия» успешно прошел данный конкурс. Кыргызпатентом были выделены средства для изготовления опытного образца и монтажа его в отопительную систему одного из корпусов Жалал-Абадского государственного университета.

Общий вид изготовленного водогрейного котла с компактной паровой камерой и теплообменником оригинальной конструкции приведен на рис. 6.

Рис. 6. Действующий водогрейный котел с компактной паровой камерой и теплообменником оригинальной конструкции: 1-корпус паровой камеры, 2-корпус для парообразующей жидкости, 3-нагревательный элемент, (4-

теплообменник, 5- кольца-соты внутри корпуса), 6-манометр, 7- предохранительный клапан.

Опытный образец водогорейного котла с компактной паровой камерой и теплообменником оригинальной конструкции установлен (рис.6) в отремонтированную отопительную систему учебного корпуса №7 Жалал-Абадского государственного университета и исправно работал в течение отопительного сезона 2018-2019 учебного года.

Сбор статистических данных показателей энергопотребления и обеспечения норм микроклиматических условий внутри здания №7 за отопительный сезон 2018-2019 учебного года осуществлялся систематически.

В фойе, коридорах, комнатах учебного корпуса №7 установлены термометры для измерения температуры. Исследователи каждый день измеряли температуру на рабочих местах и на улице параллельно.

По показаниям счетчика записывались ежедневный расход электроэнергии. С целью сравнения собраны данные о показаниях счетчика за отопительный сезон 2017-2018 годов, когда предлагаемый водогрейный котел с компактной паровой камерой еще не был установлен в отопительную систему корпуса 7.

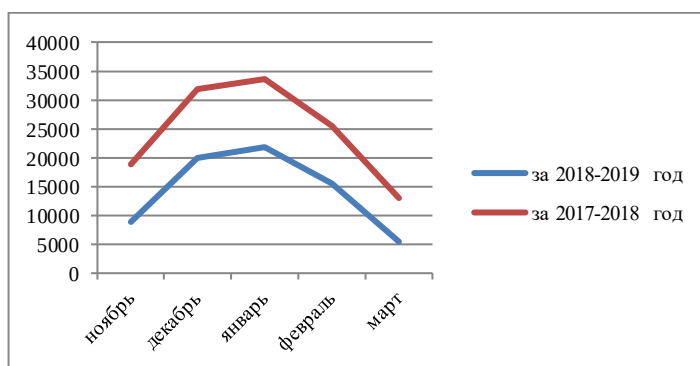

Рис.7. Расход электроэнергии для отопления корпуса 7 ЖАГУ.

Абсолютные показатели счетчика за одинаковый период двух отопительных сезонов следующие:

•за отопительный сезон 2017-2018 учебного года: ноябрь 17, декабрь 17, январь 18, февраль 18, март 18 по корпусу №7 израсходованы – **123942** кВт*час электроэнергии.

•за отопительный сезон 2018-2019 учебного года: ноябрь 18, декабрь 18, январь 19, февраль 19, март 19 по корпусу №7 израсходованы – **71400** кВт*час электроэнергии.

Заключение

Из рис.7. видно, что после установки предлагаемого водогрейного котла с компактной паровой камерой и теплообменником оригинальной конструкции расход электроэнергии в корпусе №7 Жалал-Абадского государственного университета за отопительный сезон уменьшился на 42,4%. Это показывает только экономию электроэнергии за отопительный сезон, которая является исходным материалом для определения энергоэффективности водогрейного котла и системы отопления зданий в целом.

Список литературы

1. А. Аширалиев. Энергоэффективность – интегральный показатель вновь создаваемых машин. Машиноведение. Научно-технический журнал. 1(9). 2019, - с. 21-30.

2. Сравнительный обзор существующих технологий по повышению энергетической эффективности зданий в регионе ЕЭК ООН. Женева, 2019. – 71 с. Отчет, подготовленный в рамках проектов ЕЭК ООН “Совершенствование национального потенциала для разработки и внедрения стандартов энергоэффективности зданий в регионе ЕЭК ООН” Департамента устойчивой энергетики и “Стандарты энергоэффективности зданий в регионе ЕЭК ООН” Департамента лесного, земельного и жилищного хозяйства и в рамках работ Совместной целевой группы ЕЭК ООН по стандартам энергоэффективности зданий.

3. Сборник лучших практик по внедрению строительных стандартов и технологий энергоэффективности в регионе ЕЭК ООН. Женева, 2019. – 100 с. Отчет подготовлен в рамках проектов ЕЭК ООН «Стандарты энергоэффективности зданий в регионе ЕЭК ООН»¹ Комитета ООН по жилищно-коммунальному хозяйству и землепользованию и “Совершенствование национального потенциала для разработки и внедрения стандартов энергоэффективности зданий в регионе ЕЭК ООН” Комитета устойчивой энергетики совместной рабочей группы ЕЭК ООН по стандартам энергоэффективности зданий.

4. Дорожная карта реализации мер для повышения энергоэффективности в общественных зданиях Кыргызской Республики. 2019, – 120 с. Отчет по проекту Глобальная практика в области энергетики и добывающих отраслей Всемирного банка. Регион ЕЦА

5. Сохраняя тепло: Варианты городского отопления в Кыргызской Республике. Свод-ный отчет Всемирного банка развития. 2015, - 142 с.

6. Отчет Методического цетра Жалал-Абадской области по средним школам за 2015 год., - Жалал-Абад, 2016.

7. Оценка энергопотребления бытовых электроприборов и политика в области энергоэффективности бытовой техники в странах Центральной Азии. Программа ООН по окружающей среде, 2015. 80с.

9. World Development Indicators database. World Bank, 1 Februari 2017.

10. Показатели энергоэффективности: основы статистики. International Energy Agency 9 rue de la Federation 75739 Paris Cedex 15, France.

11. Кокумбаева К.А., А. Абдувахидов М. Х., Шералиев Ж. Ж., (KG), Паровой водогрейный котел. F22B 7/00 (2016.01), Патент КР №1910, Интеллектуалдык менчик, официальный бюллетень № 10 (210), 14 с

Муратбеков Жандарбек Муратбекович, ПОВТАС-2-24 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси: Маматкулова Бегимай Ильичбековна
БИЛИМ БЕРҮҮЧҮ ВЕБ-ТИРКЕМЕДЕ АВТОРИЗАЦИЯ ЖАНА ЖЕТКИЛИКТҮҮЛҮК УКУКТАРЫН БАШКАРУУ

УДК 004.8:25

Аннотация. Бул макалада билим берүүчү веб-тиркемеде авторизация жана жеткиликтүүлүк укуктарын башкаруу маселелери каралат. Колдонуучуларды аутентификациялоо жана авторизациялоо процесстеринин өзгөчөлүктөрү талданып, алардын маалыматтык коопсуздукту камсыздоодогу ролу каралган. Ошондой эле колдонуучулардын ролдоруна негизделген жеткиликтүүлүк моделинин иштөө принциптери жана аны билим берүүчү веб-системаларда колдонуу мүмкүнчүлүктөрү изилденген. Макалада администратор, окутуучу жана студент сыяктуу ролдордун функциялары көрсөтүлүп, авторизация системасын ишке ашыруунун негизги өзгөчөлүктөрү баяндалган. Изилдөөнүн жыйынтыгында жеткиликтүүлүк укуктарын туура башкаруу системанын коопсуздугун, ишенимдүүлүгүн жана натыйжалуулугун жогорулатары аныкталган.

Ачкыч сөздөр: авторизация, аутентификация, веб-тиркеме, жеткиликтүүлүк укуктары, маалыматтык коопсуздук, колдонуучу ролдору, жеткиликтүүлүктү башкаруу, билим берүү системасы, веб-технологиялар, рольго негизделген жеткиликтүүлүк модели.

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы авторизации и управления правами доступа в образовательном веб-приложении. Проанализированы особенности процессов аутентификации и авторизации пользователей, а также их роль в обеспечении информационной безопасности. Кроме того, исследованы принципы работы модели доступа на основе ролей и возможности её применения в образовательных веб-системах. В статье представлены функции таких ролей, как администратор, преподаватель и студент, а также описаны основные особенности реализации системы авторизации. В результате исследования установлено, что правильное управление правами доступа способствует повышению безопасности, надежности и эффективности системы.

Ключевые слова: авторизация, аутентификация, веб-приложение, права доступа, информационная безопасность, роли пользователей, управление доступом, образовательная система, веб-технологии, ролевая модель доступа.

Abstract. This article discusses authorization and access rights management in an educational web application. The features of user authentication and authorization processes and their role in ensuring information security are analyzed. In addition, the principles of role-based access control and its application in educational web systems are examined. The article presents the functions of roles such as administrator, teacher, and student, and describes the main aspects of implementing an authorization system. The results of the study show that proper access rights management improves the security, reliability, and efficiency of the system.

Keywords: authorization, authentication, web application, access rights, information security, user roles, access management, educational system, web technologies, role-based access control.

Киришүү

Азыркы учурда маалыматтык технологиялар билим берүү тармагында кеңири колдонулуп, окуу процессин автоматташтырууда маанилүү орунду

ээлейт. Веб-тиркемелер студенттер тууралуу маалыматтарды сактоону, башкарууну жана окуу процессин уюштурууну жеңилдетет. Ошол эле учурда мындай системаларда маалыматтык коопсуздукту камсыздоо маанилүү талаптардын бири болуп саналат. Билим берүүчү веб-тиркемелерде ар бир колдонуучу өзүнүн ролуна жараша ар башка мүмкүнчүлүктөргө ээ болушу керек. Мисалы, администратор бардык маалыматтарды башкара алса, окутуучу жана студент белгилүү функцияларга гана жеткиликтүү болушу зарыл. Ушуга байланыштуу колдонуучуларды текшерүү жана жеткиликтүүлүк укуктарын туура башкаруу маанилүү маселелердин бири болуп эсептелет. Авторизация системасы колдонуучунун системага кирүү мүмкүнчүлүгүн жөнгө салуу менен бирге, анын кайсы бөлүмдөргө жана маалыматтарга жеткиликтүү экендигин аныктайт. Туура уюштурулган жеткиликтүүлүк механизми маалыматтардын коопсуздугун камсыздап, уруксатсыз кирүүлөрдү алдын алууга жардам берет. Бул макаланын максаты - билим берүүчү веб-тиркемеде авторизация жана жеткиликтүүлүк укуктарын башкаруу системасынын өзгөчөлүктөрүн карап чыгуу жана анын иштөө принциптерин талдоо.

Авторизация жана аутентификация түшүнүгү

Веб-тиркемелерде маалыматтардын коопсуздугун камсыз кылууда аутентификация жана авторизация процесстери маанилүү орунду ээлейт. Бул эки түшүнүк өз ара байланыштуу болгону менен, аткарган милдеттери боюнча айырмаланат жана маалыматтык системалардын коопсуз иштөөсүн камсыздоодо негизги механизмдердин бири болуп саналат. Аутентификация - бул колдонуучунун ким экендигин аныктоо процесси. Ал система тарабынан колдонуучунун логини, сыр сөзү же башка идентификациялык маалыматтары аркылуу текшерилет. Башкача айтканда, аутентификация колдонуучунун өздүгүн ырастоого багытталган. Ал эми авторизация - колдонуучу ийгиликтүү аутентификациядан өткөндөн кийин, ага кайсы маалыматтарга же функцияларга жеткиликтүүлүк берилерин аныктоочу процесс болуп

эсептелет. Бул механизм колдонуучунун системадагы ролуна жараша мүмкүнчүлүктөрдү чектөөгө жардам берет. Мисалы, билим берүүчү веб-тиркемеде студент өзүнүн маалыматтарын гана көрө алат, окутуучу студенттер тууралуу маалыматтарды башкаруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болушу мүмкүн, ал эми администратор системанын бардык бөлүмдөрүнө толук жеткиликтүүлүккө ээ болот. Ошондуктан аутентификация жана авторизация механизмдерин туура уюштуруу системанын коопсуздугун жана ишенимдүүлүгүн жогорулатат. Заманбап веб-тиркемелерде авторизациянын бир нече моделдери колдонулат. Алардын ичинен эң кеңири тараганы ролдорго негизделген жеткиликтүүлүк модели болуп саналат. Бул моделде колдонуучулар белгилүү ролдорго бөлүнөт жана ар бир ролго алдын ала белгиленген укуктар ыйгарылат. Мындай ыкма системаны башкарууну жөнөкөйлөтүп, колдонуучулардын аракеттерин көзөмөлдөөнү жеңилдетет. Ошондой эле колдонуучулардын системадагы аракеттерин каттоо дагы маанилүү болуп эсептелет. Системага кирүү убактысы, аткарылган операциялар жана өзгөртүлгөн маалыматтар тууралуу маалыматтарды сактоо коопсуздукту көзөмөлдөөгө жардам берет. Бул кийин көйгөйлөрдү аныктоодо жана системанын ишин талдоодо пайдалуу маалымат булагы болуп саналат. Билим берүүчү веб-тиркемелерде мындай механизмдерди колдонуу маалыматтарды коргоо менен катар окуу процессин уюштуруунун натыйжалуулугун дагы жогорулатат. Ошондуктан авторизация жана аутентификация системанын негизги элементтеринин бири болуп эсептелет.

Колдонуучулардын ролдору жана жеткиликтүүлүк укуктарын башкаруу

Билим берүүчү веб-тиркемелерде колдонуучулардын ролдорун аныктоо жана алардын жеткиликтүүлүк укуктарын туура башкаруу системанын коопсуздугун камсыз кылууда маанилүү орунду ээлейт. Ар бир колдонуучу системада белгилүү бир функцияны аткаргандыктан, алардын мүмкүнчүлүктөрү да айырмаланышы керек. Бул маалыматтарга уруксатсыз

жетүүнүн алдын алып, системанын туура иштөөсүнө шарт түзөт. Колдонуучулардын ролу - бул системанын ичиндеги белгилүү укуктар менен милдеттердин жыйындысы. Ар бир роль белгилүү операцияларды аткарууга гана мүмкүнчүлүк алат. Билим берүүчү веб-тиркемелерде негизинен үч негизги роль колдонулат: администратор, окутуучу жана студент. Администратор системанын негизги башкаруучусу болуп саналат. Ал колдонуучуларды каттай алат, маалыматтарды кошот, өзгөртөт жана өчүрөт, ошондой эле системанын жалпы ишин көзөмөлдөйт. Окутуучу студенттердин маалыматтарын көрүү, сабактар тууралуу маалыматтарды башкаруу жана окуу процессине байланыштуу айрым операцияларды жүргүзүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Ал эми студент өзүнүн жеке маалыматын жана өзүнө тиешелүү окуу материалдарын гана көрө алат. Жеткиликтүүлүк укуктарын башкаруу аркылуу ар бир колдонуучунун системадагы аракеттери чектелет. Бул маалыматтардын коопсуздугун камсыздап гана тим болбостон, колдонуучулар арасында жоопкерчиликти так бөлүштүрүүгө жардам берет. Эгер бардык колдонуучулар бирдей укуктарга ээ болсо, анда маалыматтарды туура эмес өзгөртүү же өчүрүү коркунучу жаралышы мүмкүн. Мындай системаларда көп учурда ролдорго негизделген жеткиликтүүлүк модели колдонулат. Бул модель аркылуу колдонуучуларга түздөн-түз эмес, алардын ролдору аркылуу укуктар ыйгарылат. Натыйжада системаны башкаруу жөнөкөйлөшүп, жаңы колдонуучуларды кошуу жана алардын укуктарын өзгөртүү жеңил жүргүзүлөт. Бул бөлүмгө дагы бир нече жаңы аспект кошсо болот. Мындан тышкары, жеткиликтүүлүк укуктарын башкаруу системанын ийкемдүүлүгүн жогорулатат. Убакыттын өтүшү менен колдонуучулардын милдеттери өзгөрүшү мүмкүн. Мисалы, студент кийин окутуучу же администратор статусуна өтүшү ыктымал. Мындай учурларда колдонуучунун маалыматтарын өзгөртпөстөн, анын ролун гана жаңыртуу жетиштүү болот. Бул системаны башкарууну жеңилдетет жана маалыматтардын бүтүндүгүн сактоого жардам берет. Ошондой эле бир колдонуучуга бир нече ролду берүү

мүмкүнчүлүгү да каралышы мүмкүн. Мисалы, окутуучу административдик милдеттерди дагы аткаrsa, ага кошумча укуктар берилет. Мындай ыкма көп функциялуу системаларда натыйжалуу колдонулат жана колдонуучунун ишмердүүлүгүнө жараша мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтүүгө шарт түзөт.

Колдонуучунун ролу	Жеткиликтүүлүк укуктары	Аткарылуучу функциялар
Администратор	Толук жеткиликтүүлүк	Колдонуучуларды кошуу, өзгөртүү, өчүрүү, ролдорду башкаруу, системаны көзөмөлдөө
Окутуучу	Чектелген жеткиликтүүлүк	Сабактар тууралуу маалыматтарды башкаруу, студенттердин маалыматтарын көрүү
Студент	Жеке маалыматтарга жетүү	Өзүнүн маалыматтарын, сабактарын жана окуу материалдарын көрүү
Катталбаган колдонуучу	Жеткиликтүүлүк жок	Системага кирүү жана катталуу барактарын гана колдонуу

Жеткиликтүүлүк укуктарын башкарууда «эң аз уруксат берүү» принциби дагы кеңири колдонулат. Бул принцип боюнча колдонуучуга өзүнүн кызматтык милдетин аткаруу үчүн зарыл болгон минималдуу гана мүмкүнчүлүктөр берилет. Мындай ыкма маалыматтардын коопсуздугун жогорулатып, системадагы кокустук же уруксатсыз өзгөртүүлөрдүн санын азайтат. Мындан сырткары, ролдорду жана укуктарды туура уюштуруу системанын масштабдуулугуна оң таасирин тийгизет. Колдонуучулардын саны көбөйгөн учурда да системаны башкаруу татаалдашпайт жана жаңы функцияларды кошуу жеңилерээк ишке ашырылат. Ошондуктан ролдор жана жеткиликтүүлүк укуктары веб-тиркеменин негизги архитектуралык бөлүктөрүнүн бири болуп эсептелет.

Билим берүүчү веб-тиркемеде авторизация системасын ишке ашыруу

Билим берүүчү веб-тиркемеде авторизация системасын ишке ашыруу колдонуучулардын маалыматтарын коргоодо жана системанын коопсуз иштөөсүн камсыз кылууда маанилүү этап болуп эсептелет. Авторизация системасы аркылуу колдонуучулар өздөрүнүн ролуна жараша белгилүү бөлүмдөргө жана функцияларга гана кирүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болушат. Системаны ишке ашыруу процессинде биринчи кезекте колдонуучуларды каттоо жана системага кирүү механизми түзүлөт. Колдонуучу өзүнүн логини жана сырсөзү аркылуу системага кирет. Киргизилген маалыматтар текшерилгенден кийин система колдонуучунун ким экендигин аныктап, анын ролуна ылайык жеткиликтүүлүк укуктарын берет.

Билим берүүчү веб-тиркемеде негизги ролдор катары администратор, окутуучу жана студент колдонулушу мүмкүн. Администратор системаны толук башкарат, жаңы колдонуучуларды кошот жана маалыматтарды өзгөртөт. Окутуучу сабактарга жана студенттер тууралуу маалыматтарга байланыштуу операцияларды жүргүзөт. Ал эми студент өзүнө тиешелүү маалыматтарды жана окуу процессине байланыштуу бөлүмдөрдү гана колдоно алат. Авторизация механизмдин ишке ашырууда колдонуучунун укуктарын текшерүү өзгөчө маанилүү болуп саналат. Ар бир суроо-талап аткарылар алдында система колдонуучунун ролун жана ага берилген мүмкүнчүлүктөрдү текшерет. Эгер колдонуучуда тиешелүү укук жок болсо, система жеткиликтүүлүктү чектейт. Мындай системаны иштеп чыгууда коопсуздук талаптарын эске алуу зарыл. Сырсөздөр шифрленген түрдө сакталууга тийиш жана системада колдонуучулардын аракеттерин көзөмөлдөө механизми болушу керек. Бул маалыматтардын коопсуздугун жогорулатып, уруксатсыз кирүү аракеттеринин алдын алууга жардам берет.

Мындан тышкары, авторизация системасын ишке ашырууда колдонуучунун сессияларын башкаруу маанилүү орунду ээлейт. Колдонуучу системага ийгиликтүү киргенден кийин анын сессиясы түзүлөт жана белгилүү убакыт аралыгында активдүү бойдон калат. Сессиялар аркылуу система

колдонуучунун кайрадан маалымат киргизүүсүз иштөөсүнө шарт түзөт. Коопсуздукту камсыз кылуу максатында белгилүү убакыт аракет болбосо, сессия автоматтык түрдө аякташы мүмкүн. Ошондой эле системада кирүү учурундагы каталарды иштетүү механизми каралышы керек. Мисалы, колдонуучу туура эмес логин же сырсөз киргизген учурда система тиешелүү билдирүү көрсөтүп, маалыматты кайра текшерүүгө мүмкүнчүлүк берет. Мындай ыкма колдонуучу үчүн ыңгайлуулукту жогорулатып, системанын иштөө сапатын жакшыртат. Практикада авторизация системасын ишке ашырууда маалыматтар базасы менен өз ара байланыш чоң мааниге ээ. Колдонуучулар тууралуу маалыматтар, ролдор жана жеткиликтүүлүк укуктары маалыматтар базасында сакталат. Система бул маалыматтарды колдонуу аркылуу колдонуучунун мүмкүнчүлүктөрүн автоматтык түрдө аныктайт жана тиешелүү функцияларга жеткиликтүүлүктү камсыздайт. Практикалык жактан алганда авторизация системасын ишке ашырууда программалык механизмдер колдонулат. Мисалы, Django негизиндеги веб-тиркемеде колдонуучунун системага кирүүсүн жана укуктарын текшерүү үчүн даяр аутентификация жана уруксаттарды башкаруу куралдары бар.

Төмөндө жеткиликтүүлүк укуктарын текшерүүнүн мисалы келтирилген:

```
from django.contrib.auth.decorators import login_required
from django.contrib.auth.decorators import permission_required
@login_required@permission_required('app.view_student',raise_exception=True)
def student_list(request):  students = Student.objects.all() return render(request,
'students.html', {'students': students})
```

Бул коддо `login_required` декоратору колдонуучунун системага киргендигин текшерет. Ал эми `permission_required` колдонуучунун белгилүү бир уруксаты бар экендигин аныктайт. Эгер тиешелүү укук берилбесе, система автоматтык түрдө жеткиликтүүлүктү чектейт. Андан сырткары, заманбап веб-тиркемелерде коопсуздукту күчөтүү үчүн кошумча чаралар колдонулат. Аларга кирүү аракеттеринин тарыхын сактоо, активдүүлүк журналдарын

жүргүзүү жана шектүү аракеттерди көзөмөлдөө кирет. Бул мүмкүнчүлүктөр системанын коопсуздук деңгээлин жогорулатып, мүмкүн болгон коркунучтарды өз убагында аныктоого жардам берет. Мындай ыкмалардын жыйынтыгында авторизация системасы маалыматтарды коргоо гана эмес, веб-тиркеменин туруктуу жана натыйжалуу иштөөсүн камсыз кылган негизги механизмдердин бири болуп калат. Ошентип, авторизация системасын туура ишке ашыруу билим берүүчү веб-тиркеменин ишенимдүүлүгүн жогорулатат жана маалыматтарды коопсуз башкарууга шарт түзөт.

Жыйынтык

Жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде билим берүүчү веб-тиркемелерде авторизация жана жеткиликтүүлүк укуктарын башкаруу системасы маалыматтык коопсуздукту камсыз кылууда маанилүү роль аткаары аныкталды. Колдонуучуларды аутентификациялоо жана алардын ролуна жараша укуктарын бөлүштүрүү маалыматтарды коргоого жана системанын ишенимдүү иштөөсүнө шарт түзөт. Изилдөөнүн жүрүшүндө авторизация жана аутентификация түшүнүктөрү каралып, алардын айырмачылыктары жана веб-тиркемелердеги мааниси талданды. Ошондой эле колдонуучулардын ролдору жана жеткиликтүүлүк укуктарын башкаруу механизмдери изилденип, ролдорго негизделген жеткиликтүүлүк моделинин өзгөчөлүктөрү көрсөтүлдү. Практикалык бөлүктө билим берүүчү веб-тиркемеде авторизация системасын ишке ашыруунун негизги этаптары жана принциптери баяндалды. Колдонуучулардын ролдорун бөлүштүрүү, уруксаттарды текшерүү жана коопсуздук механизмдерин колдонуу системанын натыйжалуу иштөөсүнө оң таасирин тийгизери аныкталды. Жыйынтыгында, авторизация жана жеткиликтүүлүк укуктарын туура уюштуруу маалыматтарды коргоо деңгээлин жогорулатып гана тим болбостон, веб-тиркеменин туруктуу, коопсуз жана натыйжалуу иштөөсүн камсыз кылары белгиленди. Мындай механизмдерди билим берүүчү системаларда колдонуу окуу процессин

башкарууну жөнөкөйлөтүп, маалыматтык системалардын ишенимдүүлүгүн жогорулатат.

Адабияттар

1. Ferraiolo D., Kuhn D.R., Chandramouli R. Role-Based Access Control. — Boston: Artech House, 2007. — 300 p.
2. Stallings W. Cryptography and Network Security: Principles and Practice. — 7th ed. — Pearson, 2017. — 768 p.
3. Bishop M. Computer Security: Art and Science. — Addison-Wesley, 2018. — 1184 p.
4. Goodrich M., Tamassia R. Introduction to Computer Security. — Pearson, 2014. — 544 p.
5. Мельников В.П. Информационная безопасность и защита информации. — М.: Академия, 2008. — 336 с.
6. Гафнер В.В. Информационная безопасность. — Ростов н/Д: Феникс, 2010. — 324 с.
7. Шаньгин В.Ф. Информационная безопасность компьютерных систем и сетей. — М.: Форум, 2014. — 416 с.
8. NIST. **Role-Based Access Control (RBAC)** [Электрондук ресурс][NIST RBAC](#)
9. Django Software Foundation. **User authentication in Django** [Электрондук ресурс][Django Authentication Documentation](#) Django Software Foundation. **Django Official Documentation** [Электрондук ресурс] [Django Official Documentation](#)
10. Mozilla Foundation. **Django Authentication Tutorial** [Электрондук ресурс] [MDN Django Authentication Tutorial](#)

Закытжан уулу Дастан, ИЭТ-1-22 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси: Ажыкулов Сапар Мажитович.

ЖАСАЛМА ИНТЕЛЛЕКТ НЕГИЗИНДЕ ИШТӨӨЧҮ WHATSAPP-БОТ БИЛИМ БЕРҮҮДӨ: IT RUN АКАДЕМИЯСЫНЫН ТАЖРЫЙБАСЫ

УДК 004.8:37

Аннотация. Бул макалада «IT Run академиясы» үчүн (Манас ш., Кыргызстан) Google Gemini 2.5 Flash жасалма интеллект моделинин негизинде иштелип чыккан интеллектуалдык WhatsApp чат-ботунун архитектурасы жана иштеп чыгуу процесси баяндалат. Система кирүүчү суроолорду иштетүүнү, студенттерди каттоону жана кардарларды кеңешүүнү жумасына жети күн, суткасына 24 саат автоматташтырат. Python asyncio асинхрондук программалоо, Google Sheets жана Docs менен интеграция жана Docker контейнеризациясы системанын техникалык негизин түзөт. 14 функционалдык тест ийгиликтүү өткөрүлдү; алты параллел суроону бир эле убакта иштеткендеги орточо жооп убактысы 3,2 секундду түздү. Долбоор Кыргызстандагы IT-билим берүүдө жасалма интеллект куралдарын практикалык колдонуунун реалдуу мисалын берет.

Ачкыч сөздөр: жасалма интеллект, WhatsApp-бот, чат-бот, Google Gemini, Python, asyncio, Docker, Google Sheets, IT-билим берүү, кыргыз тили, автоматташтыруу, санариптик технологиялар, тил аныктоо.

Аннотация. В статье описаны архитектура и процесс разработки интеллектуального WhatsApp чат-бота для «IT Run академии» (г. Манас, Кыргызстан), работающего на основе модели искусственного интеллекта Google Gemini 2.5 Flash. Система автоматизирует обработку входящих обращений, регистрацию студентов и консультирование клиентов в режиме 24/7. Техническую основу составляют асинхронное программирование на Python asyncio, интеграция с Google Sheets и Google Docs, а также контейнеризация на основе Docker. Проведено 14 функциональных тестов; среднее время ответа при одновременной обработке шести параллельных запросов составило 3,2 секунды. Проект представляет реальный пример применения инструментов искусственного интеллекта в сфере IT-образования Кыргызстана.

Ключевые слова: искусственный интеллект, WhatsApp-бот, чат-бот, Google Gemini, Python, asyncio, Docker, Google Sheets, IT-образование, кыргызский язык, автоматизация, цифровые технологии, определение языка.

Annotation. This article describes the architecture and development process of an intelligent WhatsApp chatbot for «IT Run Academy» (Manas, Kyrgyzstan), powered by the Google Gemini 2.5 Flash artificial intelligence model. The system automates incoming query processing, student registration and client consultations 24/7. The technical foundation consists of Python asyncio asynchronous programming, integration with Google Sheets and Google Docs, and Docker containerisation. Fourteen functional tests were conducted; the average response time under six simultaneous parallel requests was 3.2 seconds. The project provides a real-world example of applying AI tools in IT education in Kyrgyzstan.

Key words: artificial intelligence, WhatsApp bot, chatbot, Google Gemini, Python, asyncio, Docker, Google Sheets, IT education, Kyrgyz language, automation, digital technologies, language detection.

1. Киришүү: акылдуу боттун маанилүүлүгү

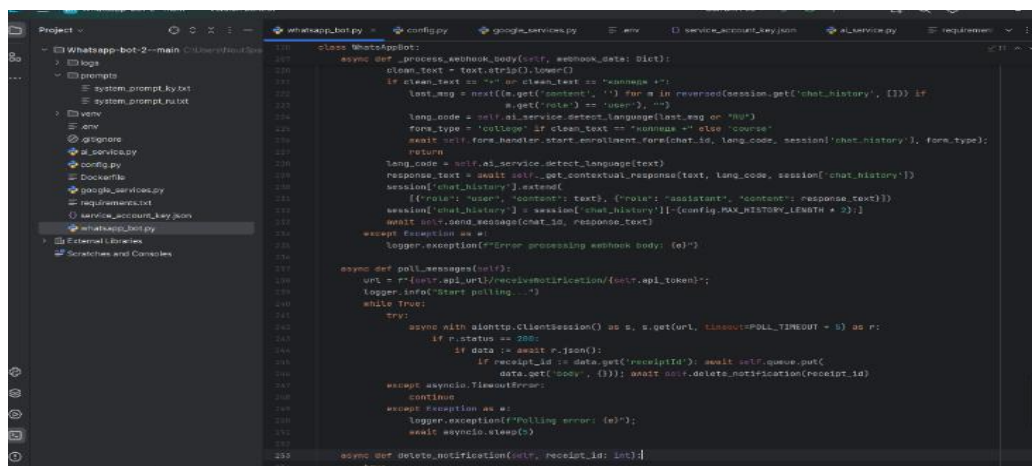
Маалыматтык технологиялардын жана жасалма интеллекттин тез өнүгүүсү билим берүү тармагында принципалдуу жаңы мүмкүнчүлүктөрдү ачууда. Бүгүнкү күндө Кыргызстандагы IT-билим берүү тез темпте өсүүдө: программалоо, веб-иштеп чыгуу же маалымат илимин өздөштүргүсү келгендердин саны жыл сайын артууда. Ушул суроо-талаптын өсүшү менен операциялык маселе да курчуп барат: кантип кардарларга жумасына 7 күн, суткасына 24 саат сапаттуу жооп берүүгө болот, мессенжерлер аркылуу байланыш жасоо негизги ыкмага айланып

бараткан шартта.

Жалал-Абаддагы «IT Run академиясы» дал ушул маселеге туш болду. Болочок студенттер жана алардын ата-энелери курстар, сабак убактысы жана окуу наркы жөнүндө суроолор менен WhatsApp'ка жазышкан, бирок жооп алуу үчүн жумуш убактысын күтүшүп, менеджер башка кардар менен алек болбогонун тилешкен. Натыйжа: жоголгон өтүнмөлөр, нааразы кардарлар жана ашыкча жүк алган кызматкерлер. Бул маселени чечүү максатында Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин студенти Закытжан уулу Дастан жасалма интеллектке негизделген интеллектуалдык WhatsApp-бот иштеп чыкты.

2. Бот чечкен негизги маселелер

Системаны киргизүүгө чейин академиянын иш процессин талдоо жети негизги маселени аныктады.

24/7 режиминде иштебөөлүк кечинде, дем алыш күндөрдө жана майрамдарда суроолорго жооп берүүчү жок;

– параллелдик жоктугу - бир убакта бир гана кардар менен иштей алуу мүмкүнчүлүгү;

– маалыматтардын чачырандылыгы - кардарлардын байланыштары жана кызыгуулары бирдиктүү базага топтолбогон;

– жооптордун ырааттуусуздугу - ар кайсы менеджер шарттарды ар башкача түшүндүрүшкөн;

– кайталануучу суроолорго убакыттын текке кетиши;

– маалыматтарды кол менен киргизүүдөгү каталар коркунучу.

3. Системанын архитектурасы жана жумуш логикасы

Система модулдук принципке негизделген жана өз ара байланышкан төрт компоненттен турат [2].

3.1. Негизги модуль (whatsapp bot.py)

Бүтүндөй системанын «мээси» болуп саналат. Ал Green API серверин тынымсыз жаңы билдирүүлөр барбы деп текшерет (polling режими), аларды asyncio. Queue кезегине (максимум 200 билдирүү) жайгаштырат жана алты параллел жумушчу процесске (workers) бөлүштүрөт. Мындай мамиле алты башка кардарга бир эле учурда кызмат кылууга, аларды бири-бирин күтүүгө мажбурлабастан мүмкүндүк берет [3].

3.2. AI кызматы (ai_service.py)

Бул модуль Google Gemini 2.5 Flash менен өз ара аракеттешүүнү башкарат. Тил аныктоо алгоритми үч баскычта иштейт: кыргыз алфавитинин уникалдуу символдорун (ң, ө, ү) издейт, орус тилине мүнөздүү тамгаларды текшерет, андан кийин langdetect китепканасын колдонот. Ар бир колдонуучу үчүн өзүнчө ChatSession сакталат, ошондуктан бот маектин контекстин эске алат.

3.3. Google кызматы (google_services.py)

Бул модуль ботту Google экожүйөсү менен байланыштырат: Google Sheets'тен курстар жөнүндө актуалдуу маалыматтарды окуйт, Google Docs'тон академиянын билим базасын жүктөйт жана катталган студенттердин анкеталарын таблицаларга сактайт. Кэш 30 мүнөткө коюлган, бул системаны кайра жүктөбөстөн маалыматтардын актуалдуулугун камсыз кылат.

3.4. Конфигурация модулу (config.py)

Бардык API ачыкчтары жана маалымат идентификаторлору өзүнчө конфигурация файлына чыгарылган. Сырдуу маалыматтар чөйрөлүк өзгөрмөлөрдө (env файлы) сакталат жана эч качан баштапкы кодго кирбейт — «12 факторлуу тиркеме» методологиясынын принциптерине ылайык.

4. Функционалдык мүмкүнчүлүктөр

Система кардардын академия менен өз ара аракеттешүүсүнүн толук циклин камтыган он функционалдык мүмкүнчүлүктү ишке ашырат [4]:

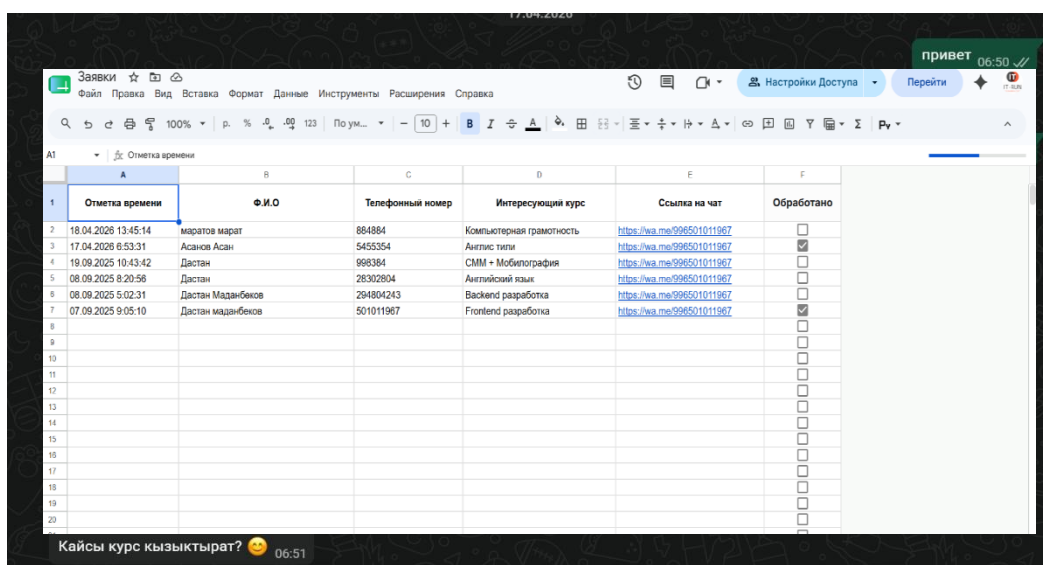
- академия жөнүндө суроолорго жооп берүү (дарек, курстар, баалар, мугалимдер);
- студенттерди үч кадамдан турган интерактивдүү форма аркылуу каттоо;
- кыргыз жана орус тилдерин автоматтык аныктоо жана тиешелүү тилде жооп берүү;
- үн жазмаларын FFmpeg/pydub аркылуу текстке айландыруу;
- жумасына 7 күн, суткасына 24 саат иштөө режими;
- маектин тарыхын (акыркы 20 билдирүүгө чейин) эске алган контексттик эстутум;

- гибридик жооп логикасы: жыш суроолор — шаблондор боюнча, стандарттык эмес суроолор - Gemini AI аркылуу;
- топтук чаттарды автоматтык чыпкалоо — спамды болтурбоо үчүн.

5. Технологиялык стек

Система тандалган заманбап технологиялар жыйындысына курулган. Python 3.11 жана asyncio AI жана Google API менен иштөөнүн кеңири экожүйөсүнүн аркасында негизги аркасында негизги тил катары тандалды [5]. asyncio асинхрондук фреймворк ботко бирден ашык суроону бир эле учурда иштетүүгө, сырткы кызматтардан жооп күтүп жатканда программаны бөгөбөстөн мүмкүндүк берет.

Google Gemini 2.5 Flash - Google DeepMind'дин ылдам модели, 100дөн ашык тилди (кыргыз тилин кошуп) колдойт, орточо жооп убактысы 1–3 секунд [6]. Green API WhatsApp менен интеграция үчүн колдонулат жана жалпыга ачык IP-дарек талап кылбайт. Google Sheets жана Docs курстар, студенттер жана билим базасы үчүн маалымат кампасы катары иштейт [7, 8]. Docker бүтүндөй системанын контейнеризациясын жана --restart always параметри аркылуу автоматтык кайра жүктөлүшүн камсыздайт [9].

Отметка времени	Ф.И.О	Телефонный номер	Интересующий курс	Ссылка на чат	Обработано
18.04.2026 13:45:14	маратов марат	864884	Компьютерная грамотность	https://wa.me/996501011967	☐
17.04.2026 6:53:31	Асанов Асан	5455354	Англис тили	https://wa.me/996501011967	☒
19.09.2025 10:43:42	Дастан	998384	SMM + Мобелография	https://wa.me/996501011967	☐
08.09.2025 8:20:56	Дастан	28302804	Английский язык	https://wa.me/996501011967	☐
08.09.2025 5:02:31	Дастан Маданбеков	294804243	Backend разработка	https://wa.me/996501011967	☐
07.09.2025 9:05:10	Дастан маданбеков	501011967	Frontend разработка	https://wa.me/996501011967	☒

6. Тестирлөө жана натыйжалар

Система 14 функционалдык тест-кейсти камтыган тестирлөөнүн толук циклинен өтүү, бардык тесттер ийгиликтүү аяктады. Жүктөмдүк тестирлөөдө алты параллел суроо бир эле учурда иштетилди — орточо жооп убактысы 3,2 секунд болду, коюлган 10 секунддук чектен олуттуу запас менен аз. Тил аныктоо алгоритми аралаш билдирүүлөрдө да кыргыз жана орус тилдерин туура аныктады. Студенттерди каттоо формасы ар кандай сценарийлерде маалыматтарды Google Sheets'ке ийгиликтүү сактады. Бот IT Run академиясынын реалдуу шарттарында азыр дагы иштеп жатат.

7. Экономикалык негиздөө

Системаны иштеп чыгуу бир жолку инвестиция болуп саналат — айлык акы талап кылган SaaS чечимдеринен айырмаланып. Дипломдук жумушта келтирилген эсептөөлөргө ылайык, система 14–18 айда өзүнүн чыгымдарын актайт, ал эми пайдаланылышынын экинчи жылынан баштап ROI 95%тан жогору болот. Кошумча артыкчылык — масштабдуулук: жүктөм арткан сайын параллел workers санын системанын архитектурасын өзгөртпөстөн көбөйтүүгө болот.

7. Илимий жаңылык жана практикалык мааниси

Бул долбоор Кыргызстандагы IT-билим берүү тармагы үчүн кыргыз тилинин автоматтык аныкталышын Google Gemini 2.5 Flash негизинде колдогон, Google Sheets менен толук интеграцияланган биринчи белгилүү комплекстүү WhatsApp-система болуп саналат. ManyChat, Chatfuel, Dialogflow сыяктуу карала турган даяр чечимдер кыргыз тилин колдоону, Google Sheets менен терең интеграцияны жана жергиликтүү билим берүү мекемелеринин атайын муктаждыктарына ылайыкташтырылган ийкемдүүлүктү бир эле учурда камсыздабайт [10]. Система конфигурацияда минималдуу өзгөртүүлөр менен Кыргызстандагы каалаган IT-академия же окуу борбору үчүн ылайыкташтырылышы мүмкүн.

9. Өнүктүрүү перспективалары

Автор системаны андан ары өнүктүрүү үчүн бир нече багытты аныктады. Жакынкы перспективада Telegram'га кеңейтүү пландалган — омниканалдык мамиле ушул мессенжерди артык көргөн кардарларды камтып алат. Орто мөөнөттүү перспективада аналитика модулу киргизилет: эң популярдуу суроолор, колдонуучулардын кызыгуулары жана жүктөмдүн чоку убактысы боюнча статистика жыйнайт. Андан тышкары менеджерлер үчүн административдик панель түзүү каралуулуда — реалдуу убакытта активдүү маектерди карап, зарыл болгон учурда кардар менен кол менен маекке кошулу мүмкүнчүлүгү менен.

Жыйынтык

Иштелип чыккан WhatsApp-бот жасалма интеллект жана программалоо боюнча теориялык билимди практикалык продуктуга айлантуунун ачык далили болуп саналат. IT Run академиясынын тажрыйбасы заманбап жасалма интеллект технологияларынын жардамы менен кардарларды тейлөөнү автоматташтырып, 24/7 режиминде иштөөнү камсыздоого болот экенин ырастайт. Бул тажрыйба студенттик долбоор реалдуу бизнес маселесин кантип чече аларын даана көрсөтөт. Кыргызстандагы IT-билим берүүнүн санариптик трансформациясына салым катары каралышы мүмкүн жана башка мекемелер тарабынан да ылайыкташтырылып колдонулушу мүмкүн [11].

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Adamopoulou E., Moussiades L. An Overview of Chatbot Technology // IFIP International Conference on Artificial Intelligence Applications and Innovations. — Springer, 2020. — P. 373–383. — DOI: 10.1007/978-3-030-49186-4_31. — URL: https://doi.org/10.1007/978-3-030-49186-4_31 (дата обращения: март 2026).
2. Python Software Foundation. asyncio — Asynchronous I/O // Python 3.11 Official Documentation. — URL: <https://docs.python.org/3/library/asyncio.html> (дата обращения: февраль 2026).

3. Green API. WhatsApp Integration API Documentation. — URL: <https://green-api.com/docs> (дата обращения: февраль 2026).
4. gspread — Python API for Google Sheets. GitHub. — URL: <https://github.com/burnash/gspread> (дата обращения: март 2026).
5. Van Rossum G., Drake F. L. Python 3 Reference Manual. — Scotts Valley: CreateSpace, 2009. — URL: <https://docs.python.org/3/> (дата обращения: март 2026).
6. Google DeepMind. Gemini API Documentation. — URL: <https://ai.google.dev/docs> (дата обращения: март 2026).
7. Google LLC. Google Sheets API v4 Documentation. — URL: <https://developers.google.com/sheets/api> (дата обращения: февраль 2026).
8. Google LLC. Google Docs API Documentation. — URL: <https://developers.google.com/docs/api> (дата обращения: февраль 2026).
9. Docker Inc. Docker Documentation. — URL: <https://docs.docker.com> (дата обращения: март 2026).
10. Weizenbaum J. ELIZA — A Computer Program For the Study of Natural Language Communication Between Man and Machine // Communications of the ACM. — 1966. — Vol. 9, No. 1. — P. 36–45. — DOI: 10.1145/365153.365168. — URL: <https://doi.org/10.1145/365153.365168> (дата обращения: март 2026).
11. Vaswani A., Shazeer N., Parmar N. et al. Attention Is All You Need // Advances in Neural Information Processing Systems. — 2017. — Vol. 30. — P. 5998–6008. — URL: <https://arxiv.org/abs/1706.03762> (дата обращения: март 2026).
12. Brown T., Mann B. et al. Language Models are Few-Shot Learners (GPT-3) // Advances in Neural Information Processing Systems. — 2020. — Vol. 33. — URL: <https://arxiv.org/abs/2005.14165> (дата обращения: март 2026).
13. aiohttp — Asynchronous HTTP Client/Server for Python. — URL: <https://docs.aiohttp.org> (дата обращения: март 2026).

14. langdetect — Language Detection Library for Python. GitHub. — URL: <https://github.com/Mimino666/langdetect> (дата обращения: март 2026).
15. pydub — Manipulate Audio with a Simple and Easy High Level Interface. GitHub. — URL: <https://github.com/jiaaro/pydub> (дата обращения: март 2026).
16. loguru — Python Logging Made Simpler. GitHub. — URL: <https://github.com/Delgan/loguru> (дата обращения: март 2026).
17. python-dotenv — Read key-value pairs from a .env file. GitHub. — URL: <https://github.com/theskumar/python-dotenv> (дата обращения: март 2026).

**ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕР
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES**

**Алмаз кызы Айназик, ЭКО-1-24 тайпасынын студенти, илимий
жетекчиси: Мурзаева Диана Айдарбековна
БУХГАЛТЕРДИК ЭТИКА САНАРИПТИК ДООРДО: КУПУЯЛУУЛУК
ЖАНА ЖООПКЕРЧИЛИК МАСЕЛЕЛЕРИ**

УДК 657.1

Аннотация: Макалада санариптик трансформация шартында бухгалтердик этиканын негизги принциптеринин өзгөрүшү жана заманбап чакырыктар каралат. Маалыматтык технологиялардын (Жасалма интеллект, булуттук эсеп) өнүгүшү менен бухгалтердин купуялуулукту сактоо жана кесиптик жоопкерчилигинин жаңы кырлары талданат. Автор санариптик чөйрөдөгү этикалык дилеммаларды турмуштук мисалдар менен түшүндүрүп, жаш адистер үчүн сунуштарды берет.

Ачкыч сөздөр: бухгалтердик этика, санариптик трансформация, купуялуулук, кесиптик жоопкерчилик, киберкоопсуздук, электрондук кол тамга.

Аннотация: В статье рассматриваются изменения ключевых принципов бухгалтерской этики и современные вызовы в условиях цифровой трансформации. Анализируются новые грани профессиональной ответственности и соблюдения конфиденциальности бухгалтером в связи с развитием информационных технологий (искусственный интеллект, облачные вычисления). Автор на практических примерах объясняет этические дилеммы в цифровой среде и предлагает рекомендации для молодых специалистов.

Ключевые слова: Бухгалтерская этика, цифровая трансформация, конфиденциальность, профессиональная ответственность, кибербезопасность, электронная подпись.

Abstract: The article examines the transformation of key principles of accounting ethics and modern challenges in the context of digital transformation. It analyzes new facets of a loyalty to confidentiality and professional responsibility of an accountant driven by the development of

information technologies (artificial intelligence, cloud computing). Through practical examples, the author explains ethical dilemmas in the digital environment and provides recommendations for young specialists.

Keywords: Accounting ethics, digital transformation, confidentiality, professional responsibility, cybersecurity, electronic signature.

Киришүү

Бүгүнкү күндө дүйнөлүк экономика "Төртүнчү өнөр жай революциясынын" таасири астында түп-тамырынан бери өзгөрүүдө. Бул процесс бухгалтердик эсеп жана аудит кесибине да чоң өзгөртүүлөрдү алып келди. Мурда бухгалтердин иши кагаз жүзүндөгү маалыматтарды иштеп чыгуу менен чектелсе, бүгүнкү адис татаал алгоритмдер жана санариптик куралдар менен иштейт. Бирок технология канчалык өнүкпөсүн, кесиптик этика маселеси өз актуалдуулугун жоготкон жок, тескерисинче, купуялуулук жана жоопкерчилик жаатында жаңы талаптар пайда болду.

1. Санариптик доордогу купуялуулук жана кибер-этика

Санариптик доордо купуялуулук принциби бир гана маалыматты үчүнчү тарапка айтпоо эмес, аны техникалык жактан коргоо милдетин да камтыйт.

- Маалыматтардын коопсуздугу: Бүгүнкү бухгалтер маалыматтарды "булуттук" серверлерде сактайт. Этикалык нормаларга ылайык, адис маалыматтардын сыртка чыгып кетпеши үчүн кибер-гигиенаны (күчтүү сырсыздөр, коопсуз байланыш) сактоого милдеттүү.

- Маалыматка жеткиликтүүлүк: Системадагы жашыруун каржылык маалыматтарга кимдер кире алат деген маселени көзөмөлдөө — бухгалтердин моралдык жоопкерчилиги. 1. Келечектеги веб-сайттардын мүмкүнчүлүктөрү

2. Жасалма интеллект жана кесиптик кылдаттык

Азыркы учурда көптөгөн эсептөөлөрдү программалар жана жасалма интеллект (AI) аткарат. Бирок бул бухгалтерди жоопкерчиликтен бошотпойт.

- "Компьютерге сокур ишенбөө": Программа чыгарган жыйынтыкты логикалык анализден өткөрүү — бул бухгалтердин этикалык парзы.

• **Объективдүүлүк:** Алгоритмдердин катасын же бир жактуулугун байкай билүү жана аны оңдоо — адистин кесиптик деңгээлин көрсөтөт. 2. Ишке ашырылуучу функционалдык мүмкүнчүлүктөр

3. Практикалык кейстер жана этикалык дилеммалар

Келечектеги адистер кабылышы мүмкүн болгон турмуштук кырдаалдарга көз салалы:

• 1-кейс: "Ачык калган компьютер". Бухгалтер шашылыш түрдө ордуна чыгып кетип, программаны жаппай калган. Анын ордуна башка кызматкер келип, жашыруун каржылык маалыматтарды көчүрүп алган.

Этикалык баа: Бул жерде бухгалтердин техникалык кайдыгерлиги купуялуулук принцибин бузууга алып келди. Санариптик доордо "Кибер-сергектик" — бул этиканын ажырагыс бөлүгү.

• 2-кейс: "Жетекчинин буйругу жана ЭЦП". Жетекчи бухгалтерге: "Мен командировкага кетүүдөмүн, электрондук кол тамганды (ЭЦП) жана паролунду мага калтырып кет, керектүү отчетторго өзүм эле кол коюп коём", - дейт.

Этикалык баа: Бухгалтер бул сунуштан баш тартууга милдеттүү. Өзүнүн санариптик жүзүн (ЭЦП) башкага берүү — бул кесиптик өзүн-өзү жок кылуу.

Студенттер жана жаш адистер иш үстүндө төмөнкүдөй этикалык суроолорго кабылышы мүмкүн:

• Электрондук кол тамга (ЭЦП) маселеси: Жетекчилик тараптан ЭЦПны жана паролдорду башка бирөөгө колдонууга берүү сунушу түшкөндө, бухгалтер принципаалдуулук көрсөтүп, баш тартуусу керек. Себеби санариптик кол тамга — бул адистин жеке ишеними жана абийири.

• Маалыматты бурмалоо: Санариптик системада сандарды өзгөртүү оңой сезилгени менен, бухгалтер ишкананын гана эмес, коомдун жана мыйзамдын алдындагы жоопкерчилигин баарынан бийик коюшу шарт.

4. Жаш адистер үчүн сунуштар

Санариптик доордун бухгалтери төмөнкү эрежелерди сактоосу зарыл:

1. Үзгүлтүксүз билим алуу: Жаңы технологияларды үйрөнбөө — бул кесиптик кайдыгерлик.
2. Техникалык сергектик: Маалыматтарды коргоо куралдарын мыкты өздөштүрүү.
3. Принципиалдуулук: Этикалык кодекстерди (IESBA) өз ишинде жетекчиликке алуу.

Жыйынтык

Жыйынтыктап айтканда, технология бухгалтердин абийирин жана жоопкерчилигин алмаштыра албайт. Санариптик доордо бухгалтер — бул жөн гана "эсепчи" эмес, ал — ишенимдүүлүктүн жана тазалыктын күзөтчүсү. Келечектин ийгиликтүү бухгалтери — технологияны мыкты билген жана этиканы баарынан бийик койгон инсан.

Адабияттар:

1. Эл аралык бухгалтерлердин этика кодекси (IESBA).
2. Кыргыз Республикасынын "Бухгалтердик эсеп жөнүндө" Мыйзамы.
3. Санариптик экономика шартында бухгалтердик эсептин өнүгүү тренддери.
4. Бухгалтерский учет в отраслях 4-е изд., пер.и доп. Учебник и практикум для вузов Под редакцией Карповой Т.П. , Островская О.Л. Покровская Л.Л. , Осипов М.А. 2025г

**Зулумова Тахмина Мирдинбековна, ЭКО-1-23 тайпасынын студенти,
илимий жетекчиси: Акматалиева Айнура Жеңишбековна**
МАРКЕТИНГ СИСТЕМАСЫНДАГЫ ЭКОНОМИКАЛЫК ТАЛДОО

УДК 339.138

Аннотация: Бул макалада маркетинг системасындагы экономикалык талдоонун маңызы, ролу жана негизги багыттары каралган. Экономикалык талдоо ишкананын маркетингдик ишмердүүлүгүн баалоодо, рыноктук абалды изилдөөдө жана эффективдүү

башкаруу чечимдерин кабыл алууда маанилүү курал катары мүнөздөлөт. Макалада рынокту талдоо, баа саясаты, сатуу көлөмү жана жарнаманын натыйжалуулугу сыяктуу негизги аспектилер кеңири түшүндүрүлгөн. Ошондой эле маркетинг системасында колдонулуучу экономикалык талдоо методдору жана алардын практикалык мааниси баяндалган. Изилдөөнүн жыйынтыгында экономикалык талдоо ишкананын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга жана кирешелүүлүгүн камсыз кылууга өбөлгө түзөрү аныкталган.

Ачкыч сөздөр: маркетинг, экономикалык талдоо, маркетинг системасы, базар, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк, сатууларды талдоо, баа саясаты, киреше, кирешелүүлүк, натыйжалуулук, маркетингдик изилдөө, финансылык талдо, ишкананы башкаруу.

Аннотация: В данной статье рассматриваются сущность, роль и основные направления экономического анализа в системе маркетинга. Экономический анализ характеризуется как важный инструмент в оценке маркетинговой деятельности предприятия, исследовании рыночной ситуации и принятии эффективных управленческих решений. В статье подробно рассматриваются ключевые аспекты, такие как анализ рынка, ценовая политика, объемы продаж и эффективность рекламы. Также описываются методы экономического анализа, применяемые в системе маркетинга, и их практическое значение. В результате исследования установлено, что экономический анализ способствует повышению конкурентоспособности предприятия и обеспечению его прибыльности.

Ключевые слова: маркетинг, экономический анализ, маркетинговая система, рынок, конкурентоспособность, анализ продаж, ценовая политика, доход, прибыльность, эффективность, маркетинговые исследования, финансовый анализ, управление предприятием.

Summary: This article discusses the meaning, role, and main features of economic analysis in marketing. Economic analysis is characterized as an important tool in evaluating a company's marketing performance, analyzing market conditions, and making effective management decisions. The article discusses key aspects, such as market analysis, pricing, sales volumes, and advertising effectiveness. It also describes the methods of economic analysis used in marketing and their practical implications. Studies have shown that economic analysis can improve a company's competitiveness and make it more profitable.

Key words: marketing, economic analysis, marketing system, market, competitiveness, sales analysis, pricing policy, revenue, profitability, efficiency, marketing research, financial analysis, and business management.

Киришүү: Интуициядан тактыкка өтүү. Заманбап бизнестин туруктуулугу интуитивдик болжолдоолордон баш тартып, маалыматка негизделген (data-driven) так стратегияларга өтүүнү талап кылат. Азыркы учурда рынок экономикасынын өнүгүшү менен ишканалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууда маркетинг чоң мааниге ээ болуп калды. Маркетинг системасында экономикалык талдоо жүргүзүү аркылуу ишканалар рыноктогу абалын аныктап, керектөөчүлөрдүн суроо-талаптарын изилдеп, өндүрүш жана сатуу иштерин натыйжалуу уюштура

алышат. Экономикалык талдоо маркетингдин негизги бөлүгү болуп эсептелет жана ал башкаруу чечимдерин кабыл алууда маанилүү ролду ойнойт.

Экономикалык талдоо — бул маркетингдик аракеттерди компаниянын финансылык жыйынтыктары менен түздөн-түз байланыштырган стратегиялык курал. Башкаруу чечимдери фактыларга таянганда гана маркетинг ишкананын өсүшүн камсыздоочу негизги кыймылдаткыч күчкө айланат.

1. Экономикалык талдоонун маңызы жана ролу Топ-менеджмент маркетингдик талдоону ресурстарды бөлүштүрүүчү "навигатор" катары кабыл алышы шарт. Талдоосуз жүргүзүлгөн маркетинг — бул тобокелдиги жогору сокур инвестиция.

- **Интуитивдик маркетинг:** Негизделбеген чечимдерге жана ички сезимдерге таянуу. Натыйжада, компаниянын баалуу ресурстары (финансы, убакыт, адамдык капитал) максатсыз текке кетет.

- **Негизделген маркетинг:** Экономикалык талдоого негизделген ыкма. Ал маркетингдик кадамдарды ишкананын финансылык көрсөткүчтөрү менен интеграциялап, ресурстарга болгон так муктаждыкты аныктайт.

2.1. Маркетинг системасынын түшүнүгү. Маркетинг системасы — бул керектөөчүлөрдүн муктаждыктарын канааттандырууга багытталган ишкананын ишмердүүлүгүнүн комплекси. Ал төмөнкү элементтерден турат: рынокту изилдөө; товар саясаты; баа саясаты; сатуу системасы; жарнама жана коммуникация; керектөөчүлөр менен байланыш.

Маркетингдин негизги максаты — пайда табуу менен бирге керектөөчүлөрдүн талабын канааттандыруу.

Экономикалык талдоо маркетинг системасында ишкананын күчтүү жана алсыз жактарын аныктоого жардам берет.

3. Стратегиялык максаттар жана милдеттер Маркетингдик талдоонун өзөгүндө **кирешелүүлүк жана туруктуулук** турат. Бул максатка жетүү үчүн жетекчилик төмөнкү төрт багытты көзөмөлгө алууга тийиш:

1. **Суроо-талапты жана сунушту талдоо:** Рыноктун конъюнктурасын жана керектөөчүлөрдүн реалдуу каалоолорун изилдөө.

2. **Сатуу көлөмүн жана түшкөн пайданы өлчөө:** Иш жүзүндөгү сатуулардын реалдуу кирешеге кошкон салымын баалоо.

3. **Баа саясатын анализдөө:** Баалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана алардын маржиналдуулукка тийгизген таасирин текшерүү.

4. **Товарлардын жана рыноктордун кирешелүүлүгүн аныктоо:** Кайсы продукция же аймак компаниянын негизги пайдасын түзөрүн тактоо.

3.1 Рынокту талдоо. Рынокту талдоо — маркетинг системасындагы эң маанилүү этаптардын бири. Бул талдоо аркылуу:

- товарга болгон суроо-талап;
- атаандаштардын абалы;
- баалардын деңгээли;
- керектөөчүлөрдүн жүрүм-туруму изилденет.

Рынокту туура талдоо ишкананын стратегиясын аныктоого жардам берет.

3.2. Сатуу көлөмүн талдоо. Сатуу көлөмүн талдоо аркылуу ишкана кайсы товар көп сатыларын; кайсы товар киреше алып келерин; сатуу динамикасын;

сезондук өзгөрүүлөрдү аныктайт.

Бул талдоо ишкананын кирешесин көбөйтүү үчүн маанилүү.

3.3 Баа саясатын талдоо. Баа саясаты ишкананын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө түздөн-түз таасир этет. Экономикалык талдоо аркылуу:

- продукциянын өздүк наркы;
- рыноктук баа;
- атаандаштардын баалары;
- пайданын деңгээли аныкталат.

Туура баа коюу сатуунун көбөйүшүнө алып келет.

3.4 Жарнаманын натыйжалуулугун талдоо

Жарнама маркетингдин негизги куралы болуп эсептелет. Анын натыйжалуулугун талдоо төмөнкү көрсөткүчтөр аркылуу жүргүзүлөт:

- сатуунун өсүшү;
- кардарлардын саны;
- пайда көлөмү;
- жарнамага кеткен чыгымдардын акталышы.

Натыйжалуу жарнама ишкананын аброюн көтөрөт.

4. Талдоонун үзгүлтүксүз циклдери Экономикалык талдоо — бул бир жолку иш эмес, ал маркетингдин бардык этаптарын камтыган "чексиздик циклин" түзөт. Баалоо фазасы аяктаган соң, алынган маалыматтар дароо кийинки изилдөөгө негиз болушу шарт:

1. **Изилдөө:** Рыноктун сыйымдуулугун эсептөө жана атаандаштардын мүмкүнчүлүктөрүн аналитикалык баалоо.
2. **Пландаштыруу:** Максаттуу сегменттерди стратегиялык тандоо жана сатуу пландарын негиздөө.
3. **Ишке ашыруу:** Жарнамалык каналдардын жана сатуу инструменттеринин натыйжалуулугун реалдуу убакыт режиминде көзөмөлдөө.
4. **Баалоо:** План менен фактыны салыштыруу, четтөөлөрдү табуу жана циклин кайрадан баштоо үчүн жыйынтык чыгаруу.

4.1.Маркетингдик экономикалык талдоонун методдору

Маркетинг системасында төмөнкү экономикалык талдоо методдору колдонулат: салыштыруу методу; графикалык метод; статистикалык метод; индекс методу; фактордук талдоо; баланстык метод.

Бул методдор маалыматтарды туура изилдөөгө жана так жыйынтык чыгарууга жардам берет.

5.1.Экономикалык талдоонун маркетингдеги ролу

Экономикалык талдоо маркетинг системасында төмөнкү функцияларды аткарат:

- башкаруу чечимдерин кабыл алуу;
- ишкананын стратегиясын иштеп чыгуу;
- рыноктук тобокелчиликтерди азайтуу;
- пайданы көбөйтүү;
- ресурстарды үнөмдүү пайдалануу.

Талдоо жүргүзүлбөсө, ишкана рынокто атаандаштыкка туруштук бере албай калат.

6. Баа түзүү архитектурасы жана суроо-талаптын ийкемдүүлүгү Баа түзүү — бул математикалык тактык менен керектөөчү психологиясынын айкалышы. Башкаруучулар баа менен көлөмдүн ортосундагы **түз ийиндешүү (инвертивдик) байланышты** эске алуусу зарыл: баа жогорулаган сайын, суроо-талаптын көлөмү төмөндөйт.

Баа саясатындагы **Алтын эреже**: Стратегиялык максат — эң жогорку бааны белгилөө эмес, **эң көп пайда алып келүүчү оптималдуу чекитти табуу**. Бул архитектура кардардын психологиясын, анын сатып алууга даярдыгын жана сатуу динамикасын комплекстүү эсепке алууну талап кылат.

Кыргыз Республикасында маркетингдик талдоонун өзгөчөлүктөрү

Кыргызстанда маркетинг системасындагы экономикалык талдоо акырындык менен өнүгүп жатат. Айрыкча:

- соода тармагында;
- банк системасында;
- кызмат көрсөтүү секторунда;
- чакан жана орто бизнесте кеңири колдонулууда.

Санариптик технологиялардын өнүгүшү маркетингдик талдоонун сапатын жакшыртууда.

7. Ассортименттик стратегия жана жеткирүү логистикасы Продукция портфелин оптималдаштыруу — бул пайдалуу товарлардын үлүшүн көбөйтүү аркылуу бизнестин туруктуулугун жогорулатуу.

- **Түзүмдү өзгөртүү:** Төмөн маржалуу товарлардан баш тартып, жогорку рентабелдүү продукцияга басым жасоо.

- **Кеңейтүү:** Рыноктун муктаждыктарына жараша жаңы товарларды иштеп чыгуу.

Сатуу стратегиясындагы **логистикалык факторлор** (атаандаштардын баасы, рыноктун каныгуусу, транспорттук чыгымдар) рынокко кирүү ийгилигин аныктоочу критикалык өзгөрмөлөр болуп саналат. Продукцияны акыркы керектөөчүгө сапаттуу жана жагымдуу шартта жеткирүү — бул маркетингдик артыкчылык.

8. Маржиналдык талдоо жана тобокелдиктерди башкаруу Бизнестин коопсуздугу үчүн жетекчилик "**Чыгашасыз чекитти**" (Break-even point) так билиши шарт. Бул чекиттен төмөн түшүү — бизнестин жабылышына алып келет.

- **Көйгөй:** Талап кылынбаган продукциянын калдыктарынын (сток) топтолушу. Бул компаниянын жүгүртүүдөгү каражаттарын тондуруп, чыгымдарды автоматтык түрдө көбөйтөт.

- **Чечим:** Калдыктар көбөйгөн учурда ыкчам башкаруу чечимдерин кабыл алуу: дизайнды өзгөртүү, таңгакты редизайн кылуу же жарнамалык басымды күчөтүү аркылуу суроо-талапты стимулдаштыруу.

9. Маркетингдик иш-чаралардын натыйжалуулугун баалоо эрежелери Ар бир маркетингдик инвестиция төмөнкү эки темир эрежеге жооп бериши керек:

Жарнама эрежеси: Эгерде жарнамага кеткен чыгымдар өсүп, бирок сатуу көлөмү пропорционалдуу түрдө көбөйбөсө — маркетингдик стратегия натыйжасыз деп таанылат.

Арзандатуу эрежеси: Бааны төмөндөтүү (скидка) стратегиясы сатуу көлөмүнүн өсүү темпи баанын түшүү темпинен ашканда гана (жалпы киреше өскөндө) акталат.

10. Жыйынтык: Натыйжалуулуктун сандык көрсөткүчтөрү (KPIs)

Экономикалык талдоо — бул маркетингдин "жүрөгү". Талдоонун тереңдиги ишкананын масштабын жана финансылык ийгилигин аныктайт. Төмөнкү максаттуу көрсөткүчтөр бизнести баалоо үчүн эталон болуп саналат:

Бул көрсөткүчтөргө жетүү — маркетинг системасынын экономикалык жактан туура түзүлгөндүгүнүн жана бизнестин узак мөөнөттүү жашоого жөндөмдүүлүгүнүн далили.

Колдонулган адабияттар

1. Савицкая, Г.В. Экономикалык анализ: Окуу куралы. – Москва: Инфра-М, 2020.
2. Ковалев, В.В. Финансылык анализ: башкаруу жана баалоо. – Москва: Проспект, 2019.
3. Котлер, Ф. Маркетинг негиздери. – Бишкек: Экономика, 2018.
4. Шеремет, А.Д. Экономикалык талдоонун теориясы. – Москва: Юрайт, 2021.
5. Кыргыз Республикасынын “Ишкердик жөнүндө” мыйзамы.
6. Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин материалдары.
7. Ишканалардын бухгалтердик жана финансылык отчеттору.
8. Абдыкадыров, С.А. Маркетинг жана рынок экономикасы. – Бишкек, 2019.
9. Экономикалык анализ боюнча окуу-методикалык колдонмолор.
10. Интернет булактары жана электрондук маалымат ресурстары.

Алибаев Бекмырза, УТК-6-25 тайпасынын студенти
РОЛЬ СТУДЕНТОВ В СОХРАНЕНИИ И ТРАНСФОРМАЦИИ
КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ

Аннотация. В статье рассматривается роль студентов в сохранении, популяризации и трансформации культурного наследия в цифровую эпоху. Анализируются такие направления деятельности студентов, как создание культурного контента в социальных сетях, разработка цифровых проектов (виртуальные музеи, AR-приложения, 3D-реконструкции), адаптация традиций к современным форматам. Выявляются основные проблемы: риск искажения наследия, распространение недостоверной информации, влияние глобализации. Обозначаются перспективы усиления роли студентов в развитии культурного ландшафта будущего.

Ключевые слова: студенты, культурное наследие, цифровая эпоха, социальные сети, виртуальные музеи, трансформация культуры, глобализация, идентичность, дополненная реальность.

Аннотация. Макалада санарип доорунда студенттердин маданий мурасты сактоодогу, жайылтуудагы жана трансформациялоодогу роли каралат. Студенттердин иш-аракетинин төмөнкү багыттары талданат: социалдык тармактарда маданий контент түзүү, санариптик долбоорлорду иштеп чыгуу (виртуалдык музейлер, AR-колдонмолор, 3D-реконструкциялар), салттарды заманбап форматтарга ылайыкташтыруу. Негизги көйгөйлөр аныкталат: мурасынын бузулуу коркунучу, жалган маалыматтын таралышы, глобалдашуунун таасири. Келечектеги маданий ландшафтты өнүктүрүүдө студенттердин ролун күчөтүүнүн келечеги белгиленет.

Негизги сөздөр: студенттер, маданий мурас, санарип доору, социалдык тармактар, виртуалдык музейлер, маданиятты трансформациялоо, глобалдашуу, идентичность, толукталган реалдуулук.

Abstract. The article examines the role of university students in the preservation, promotion and transformation of cultural heritage in the digital age. It analyzes such areas of student activity as creating cultural content on social media, developing digital projects (virtual museums, AR applications, 3D reconstructions), and adapting traditions to contemporary formats. The main problems identified include the risk of distorting heritage, the spread of unreliable information, and the influence of globalization. The prospects for strengthening the role of students in shaping the cultural landscape of the future are outlined.

Keywords: students, cultural heritage, digital age, social media, virtual museums, cultural transformation, globalization, identity, augmented reality.

Введение

Цифровые технологии стремительно изменяют все сферы жизни общества, и культура не является исключением. Ещё несколько десятилетий назад культурное наследие сохранялось преимущественно в музеях, архивах и библиотеках, а его передача осуществлялась в устной форме или через печатные источники. Сегодня информация о традициях, обычаях, языке и

искусстве активно распространяется через интернет, социальные сети и цифровые платформы.

Особую роль в этом процессе играет молодёжь, а именно студенты. Они — самые активные пользователи цифровых технологий, быстро адаптируются к новым форматам и хорошо ориентируются в визуальном и аудиоконтенте. Именно студенты способны не только сохранять культурные ценности в их традиционном виде, но и преобразовывать их в соответствии с требованиями времени, делая культуру доступной и понятной для сверстников.

Актуальность темы обусловлена тем, что в условиях глобализации и доминирования массовой культуры существует серьёзный риск утраты национальной идентичности, забвения локальных традиций и языков. Цифровая среда при этом может как ускорить негативные процессы, так и стать инструментом сохранения уникального культурного наследия.

Цель статьи — проанализировать роль студентов в сохранении, популяризации и трансформации культурного наследия в цифровую эпоху.

Основная часть

1. Социальные сети и блогерство как инструмент сохранения культуры

В последние годы социальные сети (Instagram, TikTok, YouTube, Telegram) стали важнейшими платформами для распространения культурной информации. Студенты, являясь активными пользователями этих платформ, всё чаще используют их для создания контента, связанного с культурой своего народа, региона или страны.

Они снимают видеоролики о традициях, национальной кухне, праздниках, обрядах, языке и истории. В TikTok широкое распространение получили короткие видео, в которых демонстрируются национальные блюда, объясняется значение того или иного обряда или в увлекательной форме рассказываются малоизвестные исторические факты. Такой формат называют «эдьютейнмент» (education + entertainment) — обучение через развлечение.

Студенты, создающие цифровой контент, способствуют формированию интереса к культуре среди молодёжной аудитории. Личный пример, искренняя увлечённость и современная подача могут вдохновить других молодых людей на изучение своих корней, традиций, языка и истории. Таким образом, социальные сети становятся полноценным инструментом сохранения и трансляции культурного наследия.

2. Популяризация культурного наследия через цифровой контент

Важнейшей задачей студентов является популяризация культурного наследия. В цифровую эпоху этот процесс осуществляется через создание разнообразного контента: видеороликов, подкастов, статей в блогах, образовательных проектов, онлайн-лекций и даже компьютерных игр с исторической или этнографической тематикой.

Студенты гуманитарных направлений (журналистика, культурология, история, филология) переводят сложные исторические и культурные темы на простой и понятный язык, избегая излишней академичности. Благодаря этому культура перестаёт восприниматься как нечто архаичное и скучное. Студенты выступают в роли моста между академическим знанием и массовой аудиторией.

3. Цифровые проекты как способ сохранения культуры

Современные информационные технологии открывают принципиально новые возможности для сохранения культурного наследия. Речь идёт о цифровой фиксации объектов культуры, которые могут быть утрачены. Студенты, особенно обучающиеся в сфере информационных технологий, дизайна, медиа и инженерии, активно участвуют в создании цифровых проектов:

виртуальные музеи и галереи;

цифровые архивы документов, фотографий, аудио- и видеоматериалов;

интерактивные карты исторических мест;

мобильные приложения с элементами дополненной реальности (AR);

3D-реконструкции исторических памятников и архитектурных ансамблей.

Цифровые проекты обеспечивают доступ к культуре для людей из других стран и регионов, способствуют развитию культурного туризма и межкультурного диалога.

4. Студенты как трансформаторы культуры

Студенты являются не просто пассивными хранителями культурного наследия. Они выступают в роли активных трансформаторов культуры, адаптируя традиции к современным условиям и создавая новые формы культурного выражения.

Примеры такой трансформации: национальная музыка сочетается с современными жанрами (рэп, электроника, рок); традиционные орнаменты используются в графическом дизайне и оформлении одежды; народные сказания становятся основой для сценариев видеоигр и анимационных фильмов. Культура становится живой, развивающейся системой, в которой молодёжь участвует как творец.

5. Проблемы сохранения культуры в цифровую эпоху

Несмотря на широкие возможности, цифровая среда создаёт и серьёзные проблемы:

риск искажения культурного наследия в стремлении увеличить количество просмотров;

распространение недостоверной информации, мифов и фейков;

глобализация и доминирование массовой культуры, ведущие к унификации культур и потере национальной идентичности.

В связи с этим особенно важным становится ответственный подход студентов к созданию культурного контента, проверка фактов и консультации со специалистами.

6. Перспективы развития роли студентов

В ближайшем будущем роль студентов будет только возрастать. Искусственный интеллект, виртуальная (VR) и дополненная реальность (AR), большие данные открывают новые возможности. Студенты на стыке IT и гуманитарных наук смогут создавать более сложные и интерактивные проекты. Растёт государственная поддержка студенческих проектов в сфере цифровой культуры. Развивается международное сотрудничество.

Заключение

В цифровую эпоху студенты играют ключевую роль в сохранении и трансформации культурного наследия. Они выступают одновременно как создатели контента, популяризаторы, разработчики цифровых проектов и трансформаторы традиций. Молодёжь связывает мудрость прошлого с технологическими возможностями будущего.

Существующие риски (искажение традиций, недостоверная информация, глобализация) могут быть минимизированы при условии ответственного подхода студентов и поддержки со стороны образовательных и культурных институций. Именно от сегодняшних студентов зависит, какие культурные смыслы и ценности будут переданы следующим поколениям.

Список литературы

1. Володин, А.Ю. (ред.). Парад цифровых гуманитарных проектов: монография / Т.Я. Валетов, А.Ю. Володин и др. – Красноярск: Сибирский федеральный университет, 2025. – 286 с.
2. Губич, Л.В. Научно-методические подходы и инструментальные средства для создания цифровых центров истории и культуры. – Минск: Белорусская наука, 2023. – 163 с.
3. Смоликова, Т.М. Формирование ценностных ориентиров студенческой молодежи к объектам историко-культурного наследия в условиях цифровизации // Веснік БДПУ. Сер. 2. – 2024. – № 2. – С. 116–120.
4. Лопатина, Н.В., Неретин, О.П. Сохранение цифрового культурного наследия в едином электронном пространстве знаний // Вестник Московского

государственного университета культуры и искусств. – 2018. – № 5 (85). – С. 74–80.

5.Иванова, Ж.Б. Правовые аспекты применения современных цифровых технологий в изучении и сохранении культурного наследия России // Культура: управление, экономика, право. – 2020. – № 1. – С. 17–22.

6.Tan, P., Ren, X., Cheng, Z., Ji, Y. A framework for students' digital heritage education in the classroom: a human-engaged computing perspective // Education and Information Technologies. – 2024. – Vol. 29, No. 8. – P. 10225–10247.

7.Склянина, И.А. Проблема сохранения объектов культурно-исторического наследия: авторский цифровой проект. – Красноярск: СФУ, 2024.

8.UNESCO. Guidelines on Digital Cultural Heritage. – Paris, 2020.

*Асанова Аэлига Жаныбекана, УТК-5-25 студент
Экономико-юридического колледжа*

БАТТЛ ВЕКОВ: ПОЧЕМУ НЕЙРОСЕТЬ НИКОГДА НЕ СТАНЕТ ВТОРЫМ ПУШКИНЫМ (ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ)

***Аннотация.** В статье представлен сравнительный анализ творческих возможностей современных нейросетей и человеческого гения. На примере лирики А. С. Пушкина и эпического романа Т. Касымбекова «Сынган кылыч» исследуются границы искусственного интеллекта в области передачи культурных кодов. В научный оборот вводится понятие «цифрового манкуртизма» как формы утраты смысловой идентичности при алгоритмической имитации искусства. Проведенный эксперимент обосновывает невозможность воспроизведения антропологической глубины текста без наличия личного опыта и интенциональности.*

***Ключевые слова:** искусственный интеллект, нейросеть, А. С. Пушкин, Ч. Т. Айтматов, Т. Касымбеков, культурный код, цифровой манкуртизм, поэтическое мышление, художественное творчество.*

***Аннотация.** Макалада заманбап нейротармактардын жана адамдын генийинин чыгармачылык мүмкүнчүлүктөрүнө салыштырмалуу талдоо берилген. А. С. Пушкиндин лирикасынын жана Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» эпикалык романынын мисалында жасалма интеллекттин маданий коddорду өткөрүп берүүдөгү чектери изилденет. Искусствону алгоритмдик имитациялоодо маанилик иденттүүлүктү жоготуунун*

формасы катары «санариптик манкуртчулук» түшүнүгү илимий жүгүртүүгө киргизилет. Өткөрүлгөн эксперимент жеке тажрыйба жана интенционалдуулук болбосо, тексттин антропологиялык тереңдигин кайра жаратуу мүмкүн эместигин негиздейт.

Негизги сөздөр: жасалма интеллект, нейро тармак, А. С. Пушкин, Ч. Т. Айтматов, Т. Касымбеков, маданий код, санарип маңкуртчулук, поэтикалык ой жүгүртүү, көркөм чыгармачылык.

Abstract. The article presents a comparative analysis of the creative capabilities of modern neural networks and human genius. Using A. Pushkin's lyrics and T. Kasymbekov's epic novel "The Broken Sword" as examples, the limits of artificial intelligence in conveying cultural codes are explored. The concept of "digital mankurtism" is introduced as a form of loss of semantic identity in the algorithmic imitation of art. The conducted experiment substantiates the impossibility of reproducing the anthropological depth of a text without personal experience and intentionality.

Keywords: artificial intelligence, neural network, A. Pushkin, T. Kasymbekov, cultural code, digital mankurtism, poetic thinking, artistic creativity.

Введение

В XXI веке развитие технологий искусственного интеллекта (ИИ) поставило человечество перед фундаментальным вопросом: способна ли машина заменить творца? Способность больших языковых моделей генерировать тексты, имитирующие стиль великих классиков, породила иллюзию того, что технологический прогресс может дублировать «память сердца» и духовный опыт народа. Однако художественное творчество – это не только комбинаторика слов, но и сложная система передачи культурных кодов, неразрывно связанная с личностью автора.

Современный искусственный интеллект (ИИ) перестал быть просто инструментом для обработки данных и начал претендовать на роль «творца», способного имитировать стиль великих классиков. В то же время, за этой «искусственной умелостью» скрывается фундаментальный разрыв между формой и смыслом.

Актуальность данной темы обусловлена необходимостью защиты уникальности человеческого творчества в условиях тотальной цифровизации. В условиях, когда алгоритмы начинают оказывать влияние на различные сферы жизни общества — от войн до личного меню, возникает угроза утраты индивидуальности и превращения творчества в безликий продукт.

Методология исследования базируется на междисциплинарном

подходе, объединяющем филологию, семиотику и аналитическую философию. В работе применены следующие методы:

Сравнительно-литературоведческий анализ: сопоставление оригинальных текстов А. С. Пушкина и Т. Касымбекова с текстами, сгенерированными ИИ.

Семиотический анализ: использование теории Ю. Лотмана о тексте как вторичной моделирующей системе, где форма неотделима от содержания [1].

Культурологический подход: исследование концепции манкуртизма Ч. Айтматова в контексте современных цифровых реалий [2].

Философский анализ сознания: применение аргумента «Китайской комнаты» Дж. Сёрла для оценки понимания смысла машиной [3].

Ожидаемые результаты. Исследование призвано подтвердить гипотезу о том, что нейросеть, лишенная личного опыта и сознания, способна лишь на имитацию формы, но не на создание подлинно художественного образа, обладающего «памятью сердца». Ожидается выявление «семантических пустот» в машинном творчестве, которые делают невозможным появление «второго Пушкина» в цифровой среде. Предполагается доказать, что использование ИИ без понимания его ограничений ведет к «лингвистической энтропии» и превращению человека в «цифрового манкурта», знающего информацию, но лишенного «памяти сердца».

Основная часть

1. Определения понятий «ИИ» и «нейросеть»

Для научного анализа проблемы необходимо четко разграничить используемые термины.

Искусственный интеллект (англ. artificial intelligence; AI), также ИИ, искусственный интеллект, в самом широком смысле – научно-технологическая область, занимающаяся изучением и созданием интеллектуальных сущностей (англ. intelligent entities), способных «вычислять, как им действовать эффективно и безопасно в самых

разнообразных, в том числе незнакомых им, ситуациях», и решать задачи как минимум уровня человеческого интеллекта и реализованных машинами, в частности компьютерными системами [4]. Важно понимать, что ИИ – это «генератор вероятностей»: он не «думает», а угадывает, как выглядит человеческая речь на основе статистики [5].

Нейронная сеть (или просто, нейросеть) – математическая модель, а также её программное или аппаратное воплощение, построенная по принципу организации нервных сетей (биологических нейронных сетей) – сетей нервных клеток (нейронов) живого организма. Однако, в отличие от живого мозга, она представляет собой функцию, аппроксимирующую человеческую деятельность. В поэзии нейросеть работает как «статистический имитатор», который запоминает правила рифмовки и метрики, предсказывая следующее слово на основе миллионов четверостиший прочих авторов [6].

2. Культурный код и дух «Сынган кылыч»

Прежде чем анализировать алгоритмы, необходимо обратиться к фундаменту – истории и литературе. В кыргызской культуре роман Төлөгөна Касымбекова «Сломанный меч» является не просто книгой, а летописью несломленного духа. Он описывает борьбу за власть и достоинство в Кокандском ханстве, где каждое слово акына было «живым» и имело вес [7].

Может ли нейросеть осознать трагедию народа, когда «меч сломан», но честь сохранена? Для понимания смысла романа нужен опыт предков и «вкус пыли дорог», которых у ИИ нет. Машина может проанализировать текст романа, но она не способна на «семантический взрыв», так как для неё история — это лишь набор токенов, а не «память сердца».

3. Экспериментальный баттл: Пушкин против алгоритма

В рамках исследования был проведен эксперимент: нейросети было дано задание создать стихотворение в стиле позднего А.С. Пушкина, передав его философскую печаль.

Текст №1 (А.С. Пушкин) [8]:

«Дар напрасный, дар случайный,
Жизнь, зачем ты мне дана?
Иль зачем судьбою тайной
На казнь ты обречена? ...»

Текст №2 (Нейросеть):

«Мир пустынный, путь случайный,
Жизнь уходит в тишину,
И под сенью веры тайной
Я иду к её окну ...»

Анализ показывает, что текст ИИ формально безупречен: рифма и метр соблюдены. Но в нем нет того, что в филологии называется антропологической глубиной. Если Пушкин создает «семантический взрыв», бросая вызов Богу фразой «на казнь ты обречена», то нейросеть выдает усредненный, «комфортный» вариант. Пушкинская строка – это результат личной боли и осознания смертности, тогда как ИИ просто выбирает слова, часто встречающиеся в контексте «тайны» и «тишины».

Специалисты Питтсбургского университета, которые проводили подобный эксперимент с произведениями десяти известных представителей английской поэзии, пришли к выводу, что люди часто путают ИИ-поэзию с классикой именно из-за её ясности, принимая простоту алгоритма за гениальную, хотя на деле это лишь отсутствие сложности [9]. Механический ИИ воспринимает парадоксальность поэзии как «набор нелепостей» или «бред сумасшедшего», в то время как истинное поэтическое мышление играет тонкими параллелями, неподвластными подражательству. То есть, машина имитирует форму, но не может имитировать дух свободы и борьбы, который пропитал человеческую историю от Пушкина до Касымбекова.

4. Концепция цифрового манкуртизма

Здесь мы подходим к главной боли нашего национального сознания – к образу манкурта, созданному Чингизом Айтматовым, который стал символом

утраты памяти и корней. Манкурт – это тот, кто забыл свою мать, свою историю, свой меч [2].

Автором утверждается, что современная нейросеть — это абсолютный цифровой манкурт. У неё есть доступ ко всей информации мира, но нет сопереживания этой информации. ИИ «знает» текст «Сломанного меча», но не понимает, почему меч – «сломанный». Более того, в романе Айтматова персонаж Сабитжан разглагольствует о «радиоуправляемых людях», которыми будут управлять из центра [2]. Это пугающе напоминает нынешнюю ситуацию, когда люди добровольно перепоручают функцию мышления и творчества алгоритмам. Автором подчеркивается аспект ответственности ИИ: он не несет ответственности за свои слова. Если молодежь перестанет сама писать и чувствовать, доверив это машинам, то добровольно станет «манкуртами XXI века».

5. Искусство и проблема авторства

Современное искусство ИИ сталкивается с юридическим тупиком. В 2023 году федеральный суд США постановил, что произведения, созданные ИИ, не охраняются авторским правом, так как в них отсутствует участие человека [10]. Искусство человека всегда ценно своими «огрехами» и «нервной энергией», тогда как алгоритм стремится к идеальной, бездушной правильности.

Интересно, что нейросеть «Да Винчи» уже используют для расшифровки зачеркнутых слов в рукописях Пушкина [11]. Это и есть истинная роль ИИ — быть подмастерьем, инструментом, помогающим нам лучше понять гения, но не заменяющим его.

Заключение

Подводя итоги проведенного междисциплинарного исследования, можно сделать вывод о существовании непреодолимого разрыва между технологической имитацией и подлинным актом человеческого творчества. В отличие от человеческого разума, искусственный интеллект лишен

интенциональности — направленности сознания на объект, что делает его неспособным к созданию текстов, обладающих антропологической глубиной.

Экспериментальный анализ продемонстрировал, что попытки нейросети имитировать поэзию А. С. Пушкина приводят к созданию формально корректных, но семантически «усредненных» текстов. В то время как классический пушкинский стих порождает «семантический взрыв», обусловленный личным экзистенциальным опытом автора, алгоритм выдает «комфортный» вариант, лишенный искры живого чувства и боли. Таким образом, гипотеза о возможности появления «второго Пушкина» в цифровой среде опровергается отсутствием у машины биологических основ понимания и личной памяти.

В ходе работы была обоснована концепция «цифрового манкуртизма», характеризующая нейросеть как систему, имеющую доступ к терабайтам информации, но лишенную сопереживания и культурной преемственности. Выражена опаска, что нынешняя молодежь сильно подвергается влиянию ИИ, что может привести к цифровому манкуртизму целого поколения, а, следовательно, и всей нации.

С юридической точки зрения подчеркивается отсутствие субъектности и ответственности у искусственного интеллекта за порождаемые им смыслы. Делегирование функции творчества алгоритмам неминуемо ведет к лингвистической энтропии — постепенному затуханию и упрощению смыслового пространства культуры.

В качестве итогового вывода утверждается, что истинная роль искусственного интеллекта в сфере искусства заключается в функции «подмастерья» — технического инструмента, способного на выполнение рутинных задач, таких как расшифровка зачеркнутых слов в рукописях, но не претендующего на роль Творца. Сохранение и защита права на нерукотворное творчество является этической необходимостью для современного общества, стремящегося избежать «манкуртизации» сознания и утраты духовной

идентичности

Список использованных источников

1. Лотман, Ю. М. Структура художественного текста [Текст] / Ю. М. Лотман. – М.: Изд-во «Искусство», 1970. – 383-с.
2. Айтматов, Ч. Т. И дольше века длится день (Буранный полустанок) [Текст] / Ч. Т. Айтматов. – М.: Изд-во «Молодая гвардия», 1981. – 306 с.
3. Китайская комната [Электронный доступ] / Материал из Википедии – свободной энциклопедии // Режим доступа: Китайская комната — Википедия (Дата обращения: 19.04.2026).
4. Искусственный интеллект [Электронный доступ] / Материал из Википедии – свободной энциклопедии // Режим доступа: Искусственный интеллект — Википедия (Дата обращения: 19.04.2026).
5. ИИ без сознания: почему нейросети никогда не смогут стать человеком [Электронный доступ] / Материал из блога // Режим доступа: Нейросети без сознания: почему искусственный интеллект не может стать человеком (Дата обращения: 19.04.2026).
6. Нейронная сеть [Электронный доступ] / Материал из Википедии – свободной энциклопедии // Режим доступа: Нейронная сеть — Википедия (Дата обращения: 19.04.2026).
7. Касымбеков, Т. Сломанный меч. Исторический роман [Текст] / Т. Касымбеков // Авториз. пер. Л. Лебедевой. – М.: Изд-во «Известия», 1980. – 478 с.
8. Пушкин, А. С. Полное собрание сочинений: в 10 т. 3-е изд. Т. 3. Стихотворения. 1827-1836 [Текст] / А. С. Пушкин // Текст проверен и примечания составлены проф. Б. В. Томашевским. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 566 с.
9. Porter, B., Machery, E. AI-generated poetry is indistinguishable from humanwritten poetry and is rated more favorably [Электронный доступ] / B.

Porter, E. Machery // Scientific Reports 26133 (2024). Режим доступа: <https://www.nature.com/articles/s41598-024-76900-1>.

10. Крецу, К. Творческая единица: почему у ИИ получаются плохие стихи и чем он страшен писателям [Электронный доступ] / К. Крецу // Режим доступа: Творческая единица: почему у ИИ получаются плохие стихи и чем он страшен писателям | Forbes.ru (Дата обращения: 19.04.2026).

11. Нейросеть расшифровала слова из рукописей Пушкина [Электронный доступ] // Режим доступа: <https://biblio.tv/news/neyroset-rasshifrovala-slova-iz-rukopisey-pushkina/> (Дата обращения: 19.04.2026).

Тойчубекова Кызжибек Санжарбековна, студентка Экономико-юридического колледжа

ВЛИЯНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА СОВРЕМЕННУЮ ЖИЗНЬ ЧЕЛОВЕКА

Аннотация. В моей статье рассматривается влияние искусственного интеллекта на современную жизнь человека. Описаны направления применения ИИ в бытовой, профессиональной, образовательной и медицинской сферах. Проанализированы социальные и психологические изменения, вызванные автоматизацией задач, ранее выполнявшихся человеком. Особое внимание уделено этическим аспектам использования ИИ и необходимости формирования цифровой культуры, основанной на осознанном взаимодействии человека с интеллектуальными системами.

Ключевые слова: искусственный интеллект, цифровая культура, социальные технологии, автоматизация, цифровизация, повседневная жизнь, нейросеть.

Аннотация. Бул макалада жасалма интеллекттин азыркы адам жашоосуна тийгизген таасири каралат. ЖИнин үй-бүлөлүк, кесиптик, билим берүү жана медициналык чөйрөлөрдөгү колдонуу багыттары баяндалган. Эми адам аткарган тапшырмаларды автоматташтыруу менен пайда болгон социалдык жана психологиялык өзгөрүүлөр талданган. ЖИ колдонуудагы этикалык аспектилерге өзгөчө көңүл бурулуп, адамдын интеллектуалдык системалар менен аң-сезимдүү өз ара аракеттенүүсүнө негизделген санариптик маданиятты калыптандыруунун зарылдыгы белгиленген.

Ачкыч сөздөр: жасалма интеллект, санариптик маданият, социалдык технологиялар, автоматташтыруу, санариптештирүү, күнүмдүк жашоо, нейрондук тармак.

Abstract. This article examines the impact of artificial intelligence on modern human life. The directions of AI application in domestic, professional, educational, and medical spheres are described. Social and psychological changes caused by the automation of tasks previously performed by humans are analyzed. Special attention is given to the ethical aspects of AI use and

the necessity of forming a digital culture based on conscious interaction between humans and intelligent systems

Keywords: *artificial intelligence, digital culture, social technologies, automation, digitalization, everyday life, neural network.*

Введение

Информация об искусственном интеллекте стала распространяться после появления научного труда и статей Алана Тьюринга «Вычислительные машины и интеллект» в 1950 году. В этой статье идет речь о том, могут ли думать машины и как можно использовать их возможности для помощи людям. Через 6 лет состоялась первая конференция на эту тему в 1956 году. И Джоном Маккарти впервые был употреблен термин ИИ.

В начале XXI века искусственный интеллект перестал быть исключительно научной концепцией и превратился в один из ключевых факторов общественного развития. Технологии, основанные на алгоритмах машинного обучения, анализа данных и нейросетей, проникли практически во все сферы человеческой деятельности — от транспорта и медицины до домашнего быта и досуга. Если в 1990-е годы ИИ ассоциировался с экспериментальными лабораторными проектами, то сегодня он стал неотъемлемой частью ежедневного опыта миллионов людей. Виртуальные ассистенты, интеллектуальные камеры, рекомендательные системы, автоматический перевод и адаптивные интерфейсы — всё это примеры скрытого, но повсеместного присутствия искусственного интеллекта.

Искусственный интеллект – это способность робота или компьютера выполнять различные задачи, которые ранее считались прерогативой человека. Проще говоря, это набор инструментов, которые помогают получать данные и выявлять закономерности, делать прогнозы.

•Отличие ИИ от нейросетей и машинного обучения

Часто эти термины путают. Искусственный интеллект – это соответствующая область знаний. Машинное обучение – это алгоритмы, которые получают нужную информацию из исходных данных.

Нейросети – это один из возможных способов реализации искусственного интеллекта. В его разработке есть обширная область – машинное обучение. В рамках него изучают методы построения алгоритмов, которые могут обучаться сами. Это удобно, если нет четкого и ясного решения поставленной задачи. Тогда проще не тратить время на поиск другого решения, а создать программу, которая найдет методы его поиска. Нейросети моделируют работу нервной системы человека. Ее основная особенность – самообучаться с учетом предшествующего опыта. То есть нейронные сети раз за разом, выполняя другие функции, совершают меньшее число ошибок и вырабатывают свою систему.

Цель статьи – рассмотреть, как искусственный интеллект меняет нашу повседневную жизнь: плюсы и социально-этические последствия.

Искусственный интеллект в бытовой и социальной среде

Наиболее глубокие изменения, вызванные внедрением технологий искусственного интеллекта, проявляются не в промышленности или науке, а именно в повседневной жизни человека — в том, как он общается, ищет информацию, работает, отдыхает и принимает решения. Сегодня человек взаимодействует с ИИ почти постоянно, зачастую не осознавая этого.

Современные цифровые устройства — смартфоны, планшеты, телевизоры, автомобильные навигационные системы и даже бытовая техника — оснащены алгоритмами машинного обучения, которые анализируют поведение пользователя, распознают его голос, предсказывают намерения и адаптируются к индивидуальным привычкам. В этом проявляется новая форма «невидимого интеллекта»: технологии не только выполняют команды, но и учатся понимать человека, его эмоциональные состояния и потребности. Искусственный интеллект в быту охватывает широкий спектр применений, которые упрощают повседневные дела:

Предотвращение мошенничества

Использование систем искусственного интеллекта в домашних камерах наблюдения необходимо для выявления мошенничества, злоупотреблений и других нарушений. Кстати, технологии ИИ имеют и другое применение. Например, датчики движения и камеры способны следить за порядком на улицах города и в местах массового скопления людей. Это позволит прогнозировать возникновение опасных ситуаций и даже разоблачить преступника. Также умные системы способны предупреждать кражи. Искусственный интеллект в быту работает и в системах пожарной сигнализации, предупреждает о возможной опасности и принимает решение о вызове пожарных.

Голосовые помощники

Популярные голосовые ассистенты, такие как Siri от Apple, Google Assistant и Amazon Alexa, позволяют управлять бытовыми устройствами, ставить таймеры. Например, голосовое управление роботом-пылесосом.

Системы домашней автоматизации

ИИ используется для управления освещением, отоплением, безопасностью и другими аспектами умного дома.

Рекомендации и покупки

Искусственный интеллект учитывает историю покупок и просмотров пользователя в социальных сетях для рекомендаций товаров и услуг.

Машинное обучение в рутинных делах

Технологии позволяют оптимизировать энергопотребление, графики бытовых работ, прогноз погоды для планирования и т.д. Искусственный интеллект также изменяет форму коммуникации между людьми. Мессенджеры и социальные платформы внедряют функции автоматического перевода, предсказания текста, коррекции стиля и тона сообщений. Это упрощает межкультурное общение, но одновременно делает речь стандартизированной, стилистически однотипной. Визуальные технологии, основанные на ИИ, становятся частью повседневного самовыражения. Фотографические

фильтры, автоматическая коррекция изображения, дополненная реальность — всё это изменяет восприятие внешности и социальной идентичности. По данным MIT Media Lab (2023), до 68% пользователей социальных сетей используют алгоритмически обработанные изображения, что постепенно формирует «цифровой стандарт красоты». Кроме того, искусственный интеллект активно используется в сфере онлайн-покупок и рекламы. Системы предсказывают, какие товары могут заинтересовать конкретного пользователя, и подбирают индивидуальные предложения. Так формируется новая экономика внимания, где информационные потоки подстраиваются под психологические особенности человека. В бытовой сфере ИИ также внедряется в транспорт и навигацию. Системы автопилотирования и интеллектуальные помощники водителей анализируют дорожную ситуацию, определяют оптимальные маршруты и предотвращают аварии. Уже сегодня такие технологии используются в автомобилях Tesla, Mercedes-Benz, Toyota и других производителей.

Анализ здоровья и фитнеса

Умные приложения отслеживают физическую активность, отдых, создают рекомендованный режим питания и тренировок.

Социальные сети представляют собой наиболее яркий пример взаимодействия человека и ИИ в повседневной жизни. Практически все крупные платформы — Facebook, Instagram, X (Twitter), TikTok, ВКонтакте — используют алгоритмы машинного обучения для анализа поведения пользователей: лайков, комментариев, времени просмотра, сети контактов. На основе этих данных формируется динамический профиль личности, который постоянно обновляется. ИИ управляет не только тем, что человек видит, но и тем, как он реагирует. Алгоритмы подбирают контент, способный вызвать эмоциональный отклик — интерес, радость, возмущение или тревогу. Таким образом, повседневное взаимодействие с социальными платформами становится своеобразным экспериментом по управлению вниманием.

ИИ в образовании и медицине

Особенно заметно влияние искусственного интеллекта проявляется в образовании и здравоохранении — сферах, напрямую связанных с человеком. В образовании ИИ используется для персонализации учебных программ. Системы адаптивного обучения анализируют успеваемость студентов, подбирают индивидуальный темп, формат и сложность заданий. Это повышает эффективность усвоения знаний и делает обучение гибким. В медицинской практике ИИ помогает врачам диагностировать заболевания на ранних стадиях. Алгоритмы анализа изображений (например, системы DeepMind Health, IBM Watson Health) достигли уровня точности, сопоставимого с профессиональными радиологами. В ряде стран такие системы уже используются для скрининга онкологических и сердечно-сосудистых заболеваний. Кроме того, ИИ облегчает дистанционное наблюдение за пациентами через платформы. Это особенно важно в эпоху постпандемического мира, где виртуальные консультации стали нормой.

Социально-психологические последствия внедрения ИИ

Внедрение искусственного интеллекта в повседневную среду заметно влияет на человеческое самовосприятие и отношение к миру.

Во-первых, люди постепенно передают ИИ часть умственных процессов: запоминание, анализ данных, подбор информации. Это делает многие действия проще, но ослабляет привычку думать самостоятельно.

Во-вторых, формируется цифровая зависимость — когда постоянная опора на алгоритмы приводит к дискомфорту и неуверенности в ситуациях, где помощь технологий недоступна. По данным Гарвардской школы общественного здоровья (2023), 31% пользователей ИИ-сервисов ощущают «цифровую усталость» — эмоциональное напряжение из-за постоянных уведомлений и подсказок.

Преимущества использования ИИ в работе

Искусственный интеллект в работе имеет массу положительных сторон:

1. Повышение эффективности. Автоматизация процессов помогает быстро анализировать огромные объемы данных и принимать решения.
2. Снижение человеческого фактора. Ведь алгоритмы, в отличие от людей, не устают и не выгорают.
3. Сокращение затрат. Системы ИИ позволяют оптимизировать использование ресурсов, что ведет к экономии в бизнесе.
4. Улучшение качества обслуживания клиентов. Чат-боты и виртуальные помощники могут работать 24/7, оперативно реагируя на запросы.
5. Создание новых возможностей для бизнеса. Данные и аналитика из нейросетей помогает для выявления рыночных трендов и потребностей ЦА.
6. Улучшение принятия решений. Глубокая аналитика и прогнозы, основанные на больших объемах данных, помогают разрабатывать бизнес-стратегии.

Список профессий, которые, скорее всего, будут заменены:

1. Переводчики,
2. Историки,
3. Торговые представители,
4. Писатели, редакторы и журналисты,
5. Представители службы поддержки клиентов,
6. Бортпроводники и стюарды,
7. Вебразработчики,
8. Консьержи и другие специальности.

Профессии, наиболее безопасные с точки зрения автоматизации с помощью искусственного интеллекта, включают операторов тяжелой техники и моторных лодок, кровельщиков, массажистов и посудомоечников.

Иными словами, низкооплачиваемые и ориентированные на ручной труд профессии гораздо реже будут автоматизированы, чем профессии, соответствующие экспертизе крупных языковых моделей чат-ботов с искусственным интеллектом.

Этика и правовое регулирование искусственного интеллекта

С помощью ИИ можно блокировать контент, насаждающий ненависть и подстрекающий к насилию, но он используется и для того, чтобы подавить законное право на выражение мнений, и добиться справедливости в последнем случае очень трудно.

Зачастую «жертвой» искусственного интеллекта становится и право на частную жизнь – в результате непрозрачного сбора данных, предоставления их третьей стороне, раскрытия личной информации и отслеживания отдельных пользователей. В то же время именно ИИ может помочь обнаружить подобные злоупотребления.

Неоднозначна роль ИИ и когда речь идет о журналистике. Журналисты могут стать жертвой «цифровых» нападков, ИИ способен распространять заведомо ложную информацию, причем в таких масштабах, что дезинформация «заглушает» голоса настоящих журналистов. Но найти производителей подобных «фейков» помогает тоже ИИ.

Учитывая сложность проблем, возникающих в связи с развитием ИИ, в ЮНЕСКО считают, что подход к их решению должен носить всесторонний, междисциплинарный, глобальный и инклюзивный характер. Принципы, разработанные в ЮНЕСКО, могут послужить основой для разработки этических норм, стратегий и правил в области развития и использования искусственного интеллекта.

Использование ИИ требует правил и норм. Главная проблема — алгоритмы работают непрозрачно, и не всегда ясно, как они принимают решения. Это важно в медицине, финансах и суде, где ошибки опасны.

Международные организации уже предлагают принципы безопасности: защита данных, отсутствие дискриминации и обязательный контроль человека.

В 2023 году принят европейский закон AI Act — первый крупный документ, который регулирует ИИ для защиты прав людей.

Метод исследования

В исследовании я использовал методы анализа литературы, анкетирование студентов через Google Forms, наблюдение и сравнительный анализ. Данные опроса были обработаны с помощью подсчёта частот и процентов. В опросе приняли участие 102 человек.

Наибольшую долю составляют респонденты в возрасте **18 лет** (37,6%) и **19 лет** (26,4%). Меньшие группы представлены возрастными категориями 20 лет (12,7%) и 21-25 лет (12,7%). Опрос имеет значительный перекос в сторону женского пола (81%). Мужчины составляют 17% респондентов. Самая большая группа респондентов обучается/работает в сфере **Экономика и Бухгалтерский учёт** (23,5%). Значительные доли также составляют **Банковское дело** (15,7%) и **Налогообложение** (11,8%). Менее представлены, но все же заметны: **Иностранное образование** и **Социальная работа** (по 9,8%).

3. Какие устройства или сервисы с ИИ вы используете ежедневно? (Можно выбрать несколько).

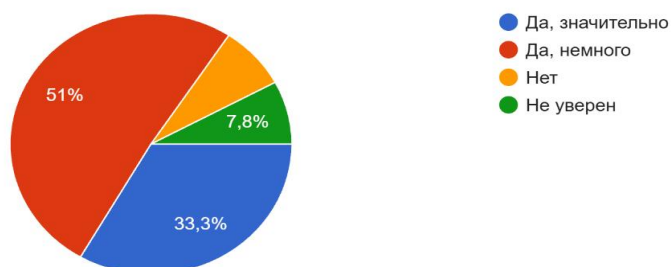
102 ответа

4. Считаете ли вы, что ИИ помогает улучшить успеваемость?

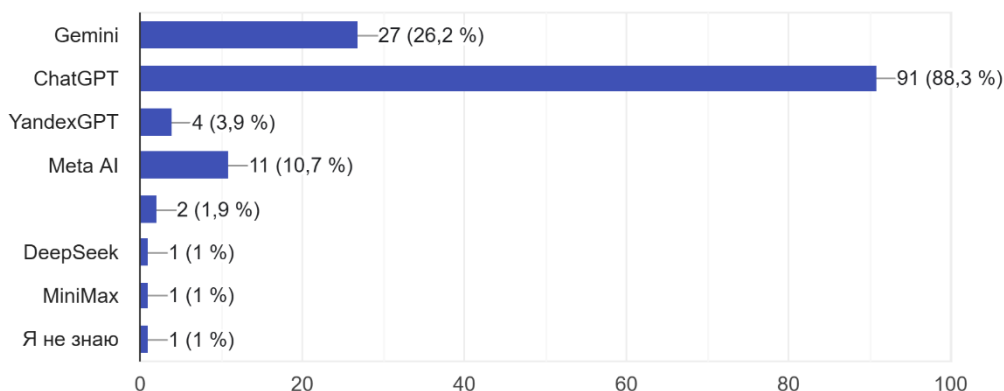
102 ответа

О

9. Какой чат-бот используют студенты чаще всего сейчас?

103 ответа

Анализ анкетных данных показывает, что среди студентов наиболее часто используемым чат-ботом является ChatGPT: его выбрали 88,3% опрошенных. Значительно отстают Gemini (26,2%) и Meta AI (10,7%), тогда как другие сервисы (YandexGPT, DeepSeek, MiniMax) получили минимальное число голосов — менее 4% каждый. Практически отсутствует неосведомленность: лишь 1 респондент (1%) затруднился с ответом.

Эти результаты свидетельствуют о высокой востребованности ChatGPT среди студенческой аудитории и его явном лидерстве на фоне конкурентов. Можно заключить, что ChatGPT стал основным инструментом для решения учебных и коммуникационных задач, а остальные платформы пока не обладают аналогичной популярностью или распространённостью.

В результате можно рекомендовать уделять особое внимание интеграции и поддержке ChatGPT при разработке образовательных и исследовательских инициатив, а также рассматривать причины низкой привлекательности альтернативных платформ для дальнейшего анализа.

Заключение

Влияние ИИ будет не менее масштабным, чем влияние интернета и цифровой трансформации за последние 30 лет. Кроме того, через 30 лет к

управлению политикой, экономикой, бизнесом, социальной сферой придет цифровое поколение, которое привыкло получать информацию из цифровых каналов.

Если человечеству удастся выработать до приемлемого уровня правила игры, которые бы минимизировали риски, связанные с искусственным интеллектом, то у каждого из нас может появиться цифровой индивидуальный помощник, без которого, как сейчас без телефона, мы не сможем обойтись.

Искусственный интеллект помогает людям и делает многие задачи легче. Но он может создать зависимости, нарушить приватность и ослабить самостоятельное мышление.

Поэтому важно пользоваться ИИ разумно, чтобы он помогал человеку, а не заменял его.

Литература

1. <https://share.google/JO9lcPqtqktrJO7tl>
2. <https://genius.space/ru/lab/kak-ispolzovat-ai-v-bytu-i-oblegchit-sebe-zhizn/>
3. <https://trends.rbc.ru/trends/futurology/64ae65039a79475415aed9b1>
4. <https://naukamirowozreniya.ru/public/202511/application/1762524760372676450/vliyanie-tehnologij-iskusstvennogo-intellekta-na-povsednevnyu-zhizn-cheloveka.pdf>
5. <https://www.sostav.ru/blogs/281247/58686>
6. <https://tsn.ua/ru/tsikavinki/microsoft-nazval-professii-kotorye-skoro-ischeznut-iz-za-ii-kto-v-spiske-2887976.html>
7. ЮНЕСКО 2019г Исследования ЮНЕСКО демонстрирует плюсы и минусы искусственного интеллекта и побуждает к действиям

УДК 338.48

Аннотация. Бул макалада Ноокен районунун туристтик потенциалы, туристтик инфраструктурасынын учурдагы абалы жана аны өнүктүрүүнүн негизги багыттары комплекстүү түрдө талданат. Аймакта туризмди өнүктүрүү үчүн транспорттук, жайгашуу, кызмат көрсөтүү жана маалыматтык инфраструктураны жакшыртуу зарылдыгы илимий негизде каралат. Ошондой эле чет өлкөлөрдүн алдыңкы тажрыйбалары талданып, аларды жергиликтүү шартка ылайык колдонуу боюнча практикалык сунуштар иштелип чыгат.

Ачкыч сөздөр: туризм, инфраструктура, регионалдык өнүгүү, Ноокен району, туруктуу туризм, инвестиция.

Аннотация. В данной статье комплексно анализируются туристический потенциал Ноокенского района, текущее состояние туристической инфраструктуры и основные направления её развития. Научно обосновывается необходимость совершенствования транспортной, гостиничной, сервисной и информационной инфраструктуры для развития туризма в регионе. Также анализируется передовой зарубежный опыт и разрабатываются практические рекомендации по его применению с учётом местных условий.

Ключевые слова: туризм, инфраструктура, региональное развитие, Ноокенский район, устойчивый туризм, инвестиции.

Abstract. This article comprehensively analyzes the tourism potential of Nookan District, the current state of its tourism infrastructure, and the main directions for its development. The study scientifically substantiates the need to improve transport, accommodation, service, and information infrastructure for tourism development in the region. Advanced international experience is also analyzed, and practical recommendations are developed for its adaptation and application to local conditions.

Keywords: tourism, infrastructure, regional development, Nookan District, sustainable tourism, investment.

Киришүү. Азыркы глобалдашуу шартында туризм дүйнөлүк экономиканын эң ылдам өнүгүп жаткан тармактарынын бири болуп эсептелет [3]. Кыргызстан үчүн туризм экономиканы диверсификациялоонун, жаңы жумуш орундарын түзүүнүн жана региондорду өнүктүрүүнүн маанилүү фактору болуп саналат [1].

Жалал-Абад облусунун Ноокен району табигый ресурстарга бай аймак болгонуна карабастан, туристтик инфраструктуранын жетишсиздигинен улам бул потенциал толук деңгээлде пайдаланылбай келет [4]. Ушуга байланыштуу аймакта туризмди өнүктүрүү үчүн системалуу жана илимий негизделген мамиле талап кылынат.

Бул изилдөөнүн максаты — Ноокен районунда туристтик инфраструктураны жакшыртуу боюнча комплекстүү сунуштарды иштеп чыгуу.

Изилдөөнүн милдеттери:

- туристтик потенциалды талдоо;
- инфраструктуранын негизги көйгөйлөрүн аныктоо;
- туризмди өнүктүрүүнүн натыйжалуу жолдорун сунуштоо.

1. Туризмдин теориялык негиздери

Туризм — бул адамдардын туруктуу жашаган жеринен башка аймактарга убактылуу эс алуу, дарылануу, таанып-билүү же ишкердик максаттарда баруусу менен байланышкан социалдык-экономикалык кубулуш. Туризм дүйнөлүк экономикада маанилүү орунду ээлеп, көптөгөн өлкөлөр үчүн кирешенин негизги булактарынын бири болуп саналат [2].

Илимий адабияттарда туризм түшүнүгү көп кырдуу каралып, ал экономикалык, социалдык жана маданий процесстер менен тыгыз байланышта экени белгиленет. Туризмдин өнүгүшү аймактын экономикалык өсүшүнө, жумуш орундарын түзүүгө жана инфраструктуранын жакшыртылышына түздөн-түз таасир этет [3].

Туристтик инфраструктура — бул туристтерге сапаттуу кызмат көрсөтүүнү камсыз кылган объекттердин, мекемелердин жана кызматтардын жыйындысы. Ал туризм тармагынын негизги элементтеринин бири болуп эсептелет жана төмөнкү компоненттерди камтыйт [2]:

- транспорттук система;
- жайгашуу каражаттары (мейманканалар, хостелдер, конок үйлөр);
- коомдук тамактануу жайлары;
- маалыматтык камсыздоо;
- экскурсиялык жана көңүл ачуу кызматтары.

Туристтик инфраструктуранын өнүгүү деңгээли туристтик агымдын көлөмүнө, туристтердин канааттануусуна жана аймактын атаандаштыкка

жөндөмдүүлүгүнө түздөн-түз таасир этет. Инфраструктура канчалык өнүккөн болсо, туристтер үчүн шарттар ошончолук ыңгайлуу болуп, туристтик агым көбөйөт [3].

Мындан тышкары, заманбап шарттарда туруктуу туризм концепциясы өзгөчө мааниге ээ. Ал экологиялык коопсуздукту сактоону, жергиликтүү калктын кызыкчылыктарын эске алууну жана экономикалык пайда менен социалдык жоопкерчиликтиң тең салмактуулугун камсыз кылууну көздөйт [3].

Ошентип, туризмдин теориялык негиздери анын көп кырдуу мүнөзүн, инфраструктуранын ролун жана туруктуу өнүгүү принциптеринин маанисин түшүнүүгө мүмкүндүк берет.

2. Ноокен районунун туристтик потенциалына талдоо

Ноокен району Кыргыз Республикасынын түштүк-батыш бөлүгүндө, Жалал-Абад облусунун курамында жайгашып, өзүнүн табигый жана социалдык-экономикалык өзгөчөлүктөрү менен туристтик жактан перспективдүү аймак болуп саналат. Аймактын туристтик потенциалы бир нече негизги факторлор менен аныкталат.

2.1 Табигый ресурстар

Ноокен району табигый ландшафттарга бай. Аймакта тоо этектери, жайлоолор, дарыялар жана жашыл зоналар бар, бул экологиялык, активдүү жана айыл туризмдин өнүктүрүүгө кеңири мүмкүнчүлүк түзөт. Жалал-Абад облусу жалпы республика боюнча табигый ресурстары жана кооз аймактары менен айырмаланып, туризм үчүн чоң потенциалга ээ.

Мындай жаратылыш шарттары жөө туризмди, ат минүү маршруттарын жана экотуризмди уюштурууга ыңгайлуу.

2.2 Климаттык шарттар

Аймактын климаты салыштырмалуу жумшак жана ыңгайлуу болуп, туристтерди жыл бою кабыл алууга мүмкүнчүлүк берет. Бул фактор

туризмдин сезондуулугун азайтып, жыл ичинде туруктуу туристтик агымды камсыз кылууга шарт түзөт.

2.3 Маданий жана этнографиялык потенциал

Ноокен району кыргыз элинин бай маданий мурастарын сактап калган аймактардын бири болуп эсептелет. Улуттук каада-салттар, кол өнөрчүлүк, элдик майрамдар жана улуттук ашкана этнотуризмди өнүктүрүү үчүн маанилүү ресурс болуп саналат. Жалал-Абад облусунда жергиликтүү коомчулуктар туризм кызматтарын көрсөтүүдө активдүү катышып, айылдык туризмди өнүктүрүү аракеттери жүргүзүлүп жатат. Бул Ноокен районунда да ушундай моделди колдонууга мүмкүн экенин көрсөтөт.

2.4 Географиялык жайгашуу жана жеткиликтүүлүк

Ноокен району аймактык мааниге ээ транспорттук байланыштарга жакын жайгашкан. Жалал-Абад облусу башка региондор жана коңшу мамлекеттер менен байланышкан стратегиялык аймак болуп саналат. Бул фактор туристтердин келүүсүн жеңилдетип, логистикалык мүмкүнчүлүктөрдү кеңейтет.

2.5 Социалдык-экономикалык шарттар

Аймакта туризмди өнүктүрүү жергиликтүү калктын кирешесин жогорулатууга жана жаңы жумуш орундарын түзүүгө чоң мүмкүнчүлүк берет. Кыргызстанда туризм экономиканын келечектүү тармактарынын бири болуп эсептелип, региондордун өнүгүүсүнө оң таасирин тийгизет. [2].

Бирок бүгүнкү күндө изилдөөлөр көрсөткөндөй, райондо туристтик инфраструктура жетишсиз деңгээлде өнүккөн.

3. Туристтик инфраструктуранын учурдагы абалы

3.1. Транспорттук көйгөйлөр

Ички жолдордун сапаты төмөн, туристтик маршруттар жетиштүү деңгээлде иштелип чыккан эмес жана логистикалык система алсыз өнүккөн. [4].

3.2. Жайгашуу сектору

Мейманканалардын саны аз жана алардын көпчүлүгү заманбап талаптарга

жооп бербейт. Инвестициялардын жетишсиздиги да бул тармактын өнүгүшүн жайлатууда. [5].

3.3. Кызмат көрсөтүү деңгээли

Квалификациялуу кадрлар жетишсиз, айрыкча чет тилдерди билген гиддердин саны аз. Мындан тышкары, сервис маданияты талаптагыдай деңгээлде эмес. [1].

3.4. Маркетинг жана маалымат менен камсыздоо

Аймактын туристтик бренди калыптана элек, онлайн маалыматтар жетишсиз жана жарнама иштери системалуу жүргүзүлбөйт. [2].

Чет өлкөлүк тажрыйба

Дүйнөлүк тажрыйба туризмди өнүктүрүүдө инфраструктуранын маанисин айкын көрсөтөт.

Швейцариянын тажрыйбасы - жогорку сапаттагы инфраструктура жана экологиялык тазалык. [3]. **Түркиянын модели** — жеткиликтүү баа менен сапаттуу кызмат көрсөтүү жана активдүү маркетинг. [3]. **Грузиянын мисалы** — чакан бизнести колдоо жана улуттук туристтик брендди өнүктүрүү. [3].

Бул тажрыйбаларды Ноокен районунун шарттарына ылайык адаптациялоо толук мүмкүн. [4].

4. Туристтик инфраструктураны өнүктүрүүнүн негизги багыттары

4.1. Транспорт системасын жакшыртуу Жолдорду реконструкциялоо, туристтик маршруттарды иштеп чыгуу жана навигациялык белгилерди орнотуу зарыл. [1].

4.2. Инвестиция тартуу Мамлекеттик-жеке өнөктөштүктү өнүктүрүү, салык жеңилдиктерин берүү жана эл аралык гранттарды тартуу сунушталат. [1].

4.3. Жайгашуу инфраструктурасын өнүктүрүү Эко-үйлөрдү куруу, агротуризмди өнүктүрүү жана чакан конок үйлөрдү көбөйтүү маанилүү. [1].

4.4. Кадрларды даярдоо Туризм тармагында адистерди даярдоо, тил үйрөтүү жана сервис сапатын жогорулатуу боюнча тренингдерди уюштуруу зарыл.

4.5 Санариптик туризмди өнүктүрүү Туристтик веб-сайттарды түзүү, мобилдик колдонмолорду иштеп чыгуу жана онлайн брондоо системаларын киргизүү талап кылынат. [5].

Туруктуу туризм концепциясы

Туруктуу туризм экологиялык, экономикалык жана социалдык тең салмактуулукту сактоого багытталган. [3].

Бул багытта төмөнкү чараларды ишке ашыруу зарыл:

- табигый ресурстарды коргоо;
- таштандыларды башкаруу системасын киргизүү;
- жергиликтүү калкты туризмге активдүү тартуу.

Экономикалык натыйжалуулук

Туризмди өнүктүрүү төмөнкү оң натыйжаларды алып келет:

- жаңы жумуш орундарын түзүү;
- жергиликтүү бюджеттин кирешесин көбөйтүү;
- чакан жана орто бизнестин өнүгүшү;
- инфраструктуранын жалпы жакшыртылышы.

Проблемалар жана тобокелдиктер

Туризмди өнүктүрүүдө төмөнкү көйгөйлөр жаралышы мүмкүн:

- каржылоонун жетишсиздиги;
- башкаруу системасынын алсыздыгы;
- экологиялык тобокелдиктер;
- кадрлардын жетишсиздиги. [3].

Бул маселелерди алдын ала пландоо аркылуу минималдаштырууга болот.

Жыйынтык

Ноокен районунда туристтик инфраструктураны өнүктүрүү аймактын социалдык-экономикалык өсүшү үчүн стратегиялык мааниге ээ. Комплекстүү

жана системалуу мамиле аркылуу райондун туристтик потенциалын толук ачууга мүмкүнчүлүк бар.

Транспорттук, жайгашуу, кызмат көрсөтүү жана санариптик инфраструктураны өнүктүрүү негизги артыкчылыктуу багыттар болуп саналат. Ошондой эле туруктуу туризм принциптерин сактоо аймактын узак мөөнөттүү өнүгүшүн камсыз кылат.

Колдонулган адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын туризмди өнүктүрүү стратегиясы
2. Туризм боюнча окуу китептер
3. Дүйнөлүк туризм уюмунун материалдары
4. Илимий журналдар жана макалалар
5. Интернет булактар

Абдуманапова М.Т., БЭс-1-23 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси: Карбекова Азиза Баймаматовна

ПРИНЦИПЫ ФОРМИРОВАНИЯ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ КЛАСТЕРНЫХ СТРУКТУР И КЛАССИФИКАЦИЯ КЛАСТЕРОВ

УДК 334.78

Аннотация. Из представленной статьи материала можно сделать вывод, что в научной литературе отсутствует единый подход к определению принципов кластеризации, однако большинство исследователей сходятся в том, что успешное формирование и функционирование кластера требует сочетания организационных, экономических, системных и институциональных принципов.

Анализ различных научных подходов показывает, что основой эффективного развития кластерных структур выступают территориальная локализация, взаимодополняемость участников, синергетический эффект, ресурсная обеспеченность, информационная открытость и устойчивое внутрикластерное взаимодействие. Особое значение приобретают специфические принципы кластерной организации, такие как мультиколлинеарность, мультипликативность и наличие кластерного ядра, обеспечивающие согласованность деятельности участников и повышение конкурентоспособности территорий. В статье обобщены существующие подходы к классификации кластеров и принципам их функционирования, а также обоснована необходимость применения системного подхода к процессам кластерообразования в условиях современной экономики. Полученные результаты могут быть использованы при разработке механизмов формирования и развития региональных и отраслевых кластеров.

Ключевые слова: Подходы исследователей, общие принципы, принципы кластеризации, методическая основа, социально-экономическое развитие, экономика

Аннотация. Берилген макаладан илимий адабиятта кластердик принциптерди аныктоого бирдиктүү мамиле жок деген тыянак чыгарууга болот. Бирок, көпчүлүк изилдөөчүлөр кластердин ийгиликтүү калыптанышы жана иштеши уюштуруучулук, экономикалык, системалык жана институционалдык принциптердин айкалышын талап кылат.

Ар кандай илимий ыкмаларды талдоо көрсөткөндөй, кластердик түзүмдөрдүн натыйжалуу өнүгүшүнүн негизин аймактык локалдаштыруу, катышуучулардын өз ара толуктоочулугу, синергетикалык эффект, ресурстар менен камсыз болуу, маалыматтык ачыктык жана кластер ичиндеги туруктуу өз ара аракеттенүү түзөт. Кластердик уюштуруунун өзгөчө принциптери болуп эсептелген мультиколлинеардуулук, мультипликативдүүлүк жана кластердин өзөгүнүн болушу катышуучулардын ишмердүүлүгүн макулдашууга жана аймактардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга өбөлгө түзөт. Макалада кластерлердин классификациясына жана алардын иштөө принциптерине карата колдонулуп жаткан илимий ыкмалар жалпыланып, ошондой эле заманбап экономика шарттарында кластер түзүү процесстерине системалуу мамилени колдонуу зарылдыгы негизделген. Алынган жыйынтыктар аймактык жана тармактык кластерлерди түзүү жана өнүктүрүү механизмдерин иштеп чыгууда пайдаланылышы мүмкүн.

Негизги сөздөр: Изилдөөнүн ыкмалары, жалпы принциптери, кластердик принциптери, методологиялык негиздери, социалдык-экономикалык өнүгүүсү, экономика

Abstract. From the presented article material, it can be concluded that in the scientific literature there is no unified approach to defining the principles of clustering, however, most researchers agree that the successful formation and functioning of a cluster requires a combination of organizational, economic, systemic and institutional principles.

Analysis of various scientific approaches shows that the effective development of cluster structures is based on territorial localization, complementarity of participants, synergistic effects, resource availability, information openness, and sustainable intra-cluster interaction. Particular importance is attached to specific principles of cluster organization, such as multicollinearity, multiplicativity, and the presence of a cluster core, which ensure coordination among participants and enhance the competitiveness of territories. The article summarizes existing approaches to the classification of clusters and the principles of their functioning and substantiates the necessity of applying a systemic approach to cluster formation processes in the context of the modern economy. The obtained results can be used in the development of mechanisms for the formation and advancement of regional and sectoral clusters.

Keywords: Research approaches, general principles, clustering principles, methodological basis, socio-economic development, economics

Говоря о принципах формирования кластерных структур, мы должны знать, что принцип вообще (от лат. principium – основа, первоначало) – это руководящая идея, основное правило поведения, основание системы, представляющее обобщение и распространение какого-либо положения на все явления той области, из которой этот принцип абстрагирован. Адекватное описание принципов кластеризации дает возможность перейти от эмпирических подходов к целенаправленному построению данных

интегрированных пространственно-организованных структур с определенными функциональными свойствами, способствующих реализации задач модернизации экономики как отдельной отрасли, так и региона, и страны в целом. Вместе с тем в научной и специальной литературе не определены четким образом принципы формирования и функционирования кластерных структур, поэтому возникает потребность дальнейшего развития методологических основ данного процесса, что детерминирует исследование различных взглядов ученых относительно этой проблематики.

В работе исследователя А.Т. Березова акцентируется внимание на принципах формирования механизма хозяйствования кластера малых предприятий, при этом автор не подразделяет их по группам и видам.

Таблица 1. – Принципы формирования механизма хозяйствования кластера малых предприятий (в интерпретации А.Т. Березова)

Принципы	Характеристика
1. Принцип независимости и кооперирования	В своей деятельности участники кластера независимость и свободу, при этом они транслировать решение ряда вопросов по координации деятельности на общий уровень
2. Принцип свободного входа и выхода	Любое предприятие (организация) кластерного образования может, при соблюдении установленных правил в кластере, выходить из его состава по собственной инициативе или входить
3. Принцип конкуренции	Предприятия (организации), входящие в состав кластера, конкурируют как с внешними экономическими субъектами, так и между собой в рамках данного интеграционного объединения
4. Принцип информированности	Все производственные изменения, различные инновационные процессы могут быть доступны всем участникам кластера
5. Принцип взаимодополняемости	Отношения между субъектами кластера должны способствовать снижению себестоимости выпускаемой продукции, сроков её изготовления, при улучшении качества
6. Принцип обязательств	Предприятия (организации) принимают на себя обязательства по взаимодействию с иными участниками кластера, сохраняя коммерческую, юридическую и производственно-

	технологическую самостоятельность. В целом кластер должен поддерживать развитие отрасли путем привлечения новых идей для реализации внутренних проектов путем привлечения новых партнеров, предлагающих более эффективное решение внутренних задач
--	--

Исследователь Неустроева Н.А. предлагает классификацию принципов формирования кластеров, группируя последние по трем видам: общие, системные и принципы внутрикластерного взаимодействия.

Таблица 2. – Принципы построения кластера (в интерпретации Н.А. Неустроевой)

Принципы	Характеристика
<i>1. Общие:</i>	
1.1. Территориальной локализации	Взаимодействие географически близко расположенных предприятий, занимающихся родственными видами деятельности, получающие положительные эффекты от такого взаимодействия
1.2. Добровольности объединения	Выражается в добровольном объединении промышленных предприятий, научно-исследовательских центров, финансовых институтов, государственных органов власти для достижения общих целей, направленных на повышение конкурентоспособности как самих предприятий, так и кластера в целом
1.3. Синергетического эффекта	Показывает, что устойчивое партнерство взаимосвязанных предприятий и организаций имеет положительный эффект, который превышает простую сумму эффектов отдельных составляющих
1.4. Государственной поддержки	Предполагает всестороннюю поддержку центральных и региональных органов власти в создании благоприятных условий для развития кластера
1.5. Прогрессивности	Означает, что одна или несколько преуспевающих компаний оказывают положительное влияние на соседнее окружение, обеспечивая прогрессивное развитие всех элементов кластера
1.6. Дифференциации общих интересов	Определяет взаимовыгодные отношения между субъектами кластера на основе контактов, связанных интересами поставок и приобретения, при этом основным мотивирующим фактором

	каждого из участников должны быть собственные интересы
1.7. Эффективности производства	Предполагает рациональное и эффективное использование материальных, трудовых, финансовых ресурсов, позволяющее снизить издержки, себестоимость, увеличить рентабельность, улучшить качество конечного продукта за счет взаимовыгодных отношений предприятий кластера
1.8. Непрерывности развития	Характеризует потенциал предприятий достигать конкурентоспособности при непрерывном развитии, т.е. совершенствовании своей деятельности на основе консолидации усилий предприятий и организаций в системе кластера
2. Системные	
2.1. Постоянных потребностей	Означает, что предприятие, входящее в кластер, имеет постоянную потребность в некотором ресурсе на протяжении всего цикла своего существования
2.2. Замкнутости	Предполагает, что поток, направленный на удовлетворение тех или иных потребностей участника кластера, замыкается предприятием, входящим в данную систему отношений
2.3. Относительной замкнутости	Подразумевает, что наряду с потоками, проходящими внутри кластера, в систему могут вливаться ресурсы из внешней среды для эффективной реализации проектов внутри кластера
2.4. Обеспеченности ресурсами	Определяет, что входящие в кластер предприятия, предоставляющие ресурсы, способны удовлетворить спрос на эти ресурсы внутри кластера
2.5. Общности хозяйствования	Определяет доступность средств производства, необходимых для реализации сложных проектов, а также гарантийные услуги финансовых структур внутри кластера для обеспечения основными и оборотными средствами предприятия-участников
2.6. Взаимовыгодных отношений	Говорит о том, что ресурсы внутри кластера для участников поставляются по льготным условиям
2.7. Информированности	Предполагает обеспечение информационной поддержкой инновационных проектов внутри кластера,
3. Внутрикластерного взаимодействия	

3.1. Взаимодополняемости	Означает, что отношений, построенная внутри кластера, должна способствовать достижению кратчайшего срока изготовления и наименьшей себестоимости продукции и услуг предприятий и организаций, входящих в кластер
3.2. Всесторонних связей	Определяет, что предприятия и организации, входящие в кластер, не только должны заботиться о собственном развитии, осуществляя поиск более выгодных партнеров, но и поддерживать горизонтальные связи внутри кластера, осуществлять поддержку проектов, направленных на развитие кластера в целом
продолжение табл. на стр. 44	
3.3. Общности	Предполагает, что построенные взаимоотношения между различными группами предприятий и организаций должны иметь соглашения о сотрудничестве не только закрепленные на бумаге. Руководители крупных экономических субъектов, формирующих кластер, должны разрабатывать общее направление развития кластера, а возможно, и отрасли
3.4. Сдержанной конкуренции	Означает, что предприятия одной отрасли, входящие в кластер, не должны входить в конфронтацию, а осуществлять взаимовыгодное сотрудничество, удовлетворяя потребности внутри кластера, а также поступающие в кластер извне запросы
3.5. Соответствия	Деятельность крупных предприятий отрасли должны соответствовать направлению государственной политики поддержки последней
3.6. Доступности	Устанавливает, что кластер должен поддерживать развитие отрасли посредством привлечения новых идей, новых партнеров, для более эффективной реализации внутренних проектов и задач интеграционного объединения
3.7. Устойчивости взаимодействия	Определяет, что устойчивость кластера достигается через устойчивые взаимосвязи между его элементами

Принципы	Характеристика
1. Общие	
	Предполагает обеспечение кратчайшего пути движения ресурсов, средств, орудий и

1.1. Прямоточность	предметов труда, информации и т.п. Обеспечивается за счет территориальной близости участников интеграционного объединения, являющейся неотъемлемой характеристикой кластерных образований
1.2. Непрерывность	Предусматривает максимальное сокращение перерывов между операциями, процессами, обеспечивается не только за счет связанности участников, но и за счет пропорциональности отдельных элементов системы и, в определенной степени, прямоточности
1.3. Пропорциональность	Заключается в закономерном сочетании отдельных элементов производственного процесса, происходящего в кластере, которое выражается в определенном количественном соотношении их друг с другом
1.4. Ритмичность	Определяет обеспечение устойчивости производственного процесса и его составляющих в равные промежутки времени на основе равномерного хода функционирования. Для реализации данного принципа первостепенное значение имеет согласованность действий, реализуемая во многом за счет соблюдения принципов пропорциональности и непрерывности
1.5. Специализация	Предусматривает притяжение в кластер субъектов, производящих продукцию, конструктивно, технологически или инфраструктурно сопряженную с продукцией (услугами) иных участников кластерной структуры
1.6. Параллельность	Предусматривает возможность одновременного осуществления определенных процессов при условии наличествования в кластере конкурирующих субъектов
<i>2. Специфические</i>	
2.1. Мультиколлинеарность	Определяет наличие полной или частичной взаимной связи между кластерными элементами, характеризующее достаточно тесную неслучайную линейную корреляцию условий и результатов функционирования одних участников кластера с другими. В состав кластера должны включаться только такие

	субъекты, которые имеют непосредственную связь хотя бы с одним каким-либо кластерным субъектом, при этом наблюдается согласованное изменение условий (и/или результатов) их деятельности
2.2. Мультипликативности	Означает, что при формировании и функционировании кластеров необходимо стремиться обеспечить максимальный мультипликативный эффект, т.е. создавать такие условия, при которых эффект в отдельной отрасли порождает благоприятные предпосылки для возникновения эффектов в сопряженных отраслях. Предпосылкой такого эффекта является соблюдение принципа мультиколлинеарности.
2.3. Наличие центра гравитации	Подразумевает, что обязательным условием кластеризации региональной экономики, т.е. создание на какой-либо территории экономического кластера, является наличие одного или нескольких предприятий, формирующих кластерное ядро. Как правило, к таковым относят предприятия, занимающие существенную долю на внутреннем и внешнем рынках, эффективно функционирующие в течение длительного времени, наращивающие объёмы производства продукции, пользующейся устойчивым спросом, имеющие достаточную ресурсную базу, стратегию для дальнейшего развития, длительные и тесные связи с поставщиками, а также высокий уровень адаптивности к изменениям среды

Здесь следует подробнее остановиться на специфических принципах организации процесса создания экономического кластера, предлагаемых к рассмотрению учеными Н.А. Ефимовым и Е.В. Ивановой. Дело в том, что кластер представляет собой интегрированную структуру, в которой относительно независимые и юридически самостоятельные субъекты, связанные вертикально или горизонтально, могут иметь, однако, и противоречащие друг другу цели. Функции этих субъектов могут быть “несостыкованы”, недостаточно подчинены общекластерной концепции.

Реализация принципа мультиколлинеарности при формировании кластеров подразумевает включение в состав кластера не просто связанных элементов, а обеспечение такой взаимосвязи, взаимозависимости этих элементов, которая способствовала бы сглаживанию возникающих противоречий, согласованию действий, более существенному приросту результирующих показателей. В этой связи мультиколлинеарность при формировании и функционировании кластеров может рассматриваться как элемент механизма управления кластером.

Принцип мультипликативности подразумевает, что развитие кластера как формы организации региональной экономики должно обеспечить гораздо большее изменение добавленной стоимости по сравнению с объемом первоначальных инвестиций, вызвавших данное изменение. Серия последовательных эффектов возможна здесь в силу следующих причин. В результате первичных инвестиций в развитие кластерного ядра происходит, во-первых, рост объемов производства предприятий (организаций), это ядро формирующих, а во-вторых, рост доходов работников этих предприятий. Увеличение объемов производства продукции потребует большего объема сырья, материалов, полуфабрикатов и т.п., стимулируя рост производства у поставщиков и покупателей, которые, в свою очередь, увеличат потребление товаров (услуг) в смежных отраслях. Более того, снижение транзакционных издержек в совокупности усилит эффект мультипликатора.

Кластер должен быть достаточно крупным, чтобы интегрировать все взаимосвязи, считающиеся важными, все конкурентные преимущества. Но получение эффектов и внутреннюю динамику развития обеспечивает не число участников кластера, а их взаимообусловленность. Слабая связанность элементов кластера приведет к их меньшей устойчивости, аморфности состояния. Сильное же ядро способствует встраиванию в структуру кластера более крупных комплексов, интегрирующих взаимозависимые элементы, что

ведет, соответственно, к увеличению результативности функционирования последнего.

В продолжение темы рассмотрим ещё несколько подходов к выделению принципов кластерообразования.

К примеру, профессор Прокофьева Т.А. и доцент Хаиров Б.Г. считают, что формирование кластерных структур базируется на следующих главенствующих положениях:

- построение единого инновационного, информационного, организационно-экономического, производственно-технологического, кадрового и нормативно-правового пространства;
- совершенствование производственных и логистических бизнес-процессов и технологий на основе инноваций;
- согласование экономических интересов и принципов интегрированного взаимодействия, заключение и безоговорочное выполнение системы договоров, контрактов и субконтрактов, заключаемых участниками и партнерами кластера с компанией или группой компаний – лидеров, формирующих ядро кластера;
- формирование общей стратегии и коммерческой политики в сфере внешнеэкономической деятельности, а также при управлении и обслуживании товароматериальных и сопутствующих потоков, проходящих по международным транспортным коридорам;
- взаимодействие с научными институтами и высшими учебными заведениями, повышение квалификации и профессионального уровня персонала;
- использование механизма государственно-частного партнерства при организации сотрудничества между хозяйствующими субъектами и государственными и муниципальными органами власти.

Таким образом, рассмотрев различные подходы ученых к определению принципов кластеризации экономики, позволим себе представить

собственную позицию относительно основных идей, руководящих начал данного явления. Ввиду того, что кластеризация представляет собой системный процесс, то здесь предполагается необходимость соблюдения таких базовых принципов, как:

- системность – проявление единства отношений и связей отдельных частей, обуславливающих выполнение определенной сложной функции, которая и возможна лишь благодаря структуре из большого числа взаимосвязанных и взаимодействующих друг с другом элементов;

- взаимосвязи процессов – любая деятельность, где имеет место осуществление работ, сопряженных с потреблением определенных ресурсов и выпуском конечного продукта, является процессом. Форма организации деятельности, будь то отдельное предприятие, либо кластер в целом, представляет собой сеть процессов, которые взаимосвязаны между собой;

- востребованность процесса – каждый процесс должен иметь цель, а его результаты должны быть востребованы. У результатов процесса должен быть свой потребитель внутренний или внешний;

- контроля процесса – каждый процесс имеет начало и конец, которые определяют границы процесса. Для каждого процесса в рамках заданных границ должны быть определены показатели, характеризующие процесс и его результаты;

- синергия – повышение результативности и эффективности за счет использования взаимосвязи и взаимоусиления различных видов деятельности или различных бизнес-единиц.

- постоянство обмена с внешней средой – помимо потоков и процессов, которые происходят внутри интеграционного объединения, из внешней среды в систему могут вливаться ресурсы для эффективного осуществления внутрикластерных проектов, а также создаваться риски и угрозы. При принятии решений оцениваются такие условия и факторы, как: экономические, политические, институциональные, социокультурные и др.

Список использованной литературы:

1. Философский словарь. Под ред. И.Т. Фролова. – 7 изд., перераб. и доп. – М.: Республика, 2001.
2. Монография. Карбекова А.Б., Кластерная модернизация экономики аграрного сектора Кыргызской Республики. Жалал-Абад, 2020 г.
3. Березов, А.Т. Механизм кластера малых предприятий региона [Электронный ресурс]. Управление экономическими системами: электронный научный журнал. – 2012.
4. Неустроева, Н.А. Теоретические подходы и принципы формирования кластерных структур. Российское предпринимательство. – 2013.
5. Ефимов, Н.А. О принципах организации процесса формирования экономического кластера. Научно-информационный журнал «Экономические Науки». – 2013.
6. Печаткин, В.В. Методика оценки и анализа потенциала кластеризации экономики регионов. Экономический анализ: теория и практика. – 2010. – № 28 (193).
7. Innovation Clusters and Interregional Competition. Dr. Johannes Bröcker, Dr. Dirk Dohse, Dr. Rüdiger Soltwedel (Editors). – Berlin: Springer-Verlag Berlin Heidelberg GmbH, 2003.

**ФИЛОСОФИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ
PHILOSOPHICAL SCIENCES**

**Абдуманапова Мырзайым Алымбековна, ОшМПУнин студенти
МАНКУРТ ФЕНОМЕНИ: ТАРЫХЫЙ ЭС-ТУТУМ ЖАНА
ИНСАНДЫК ИДЕНТТҮҮЛҮК ФИЛОСОФИЯСЫ**

УДК 81'42:371.3

Аннотация. Бул илимий макала манкурт феноменинин философиялык мазмунун жана анын тарыхый эс-тутум менен инсандык иденттүүлүккө тийгизген таасирин изилдөөгө арналган. Макаланын актуалдуулугу глобалдашуу шартында маданий баалуулуктардын, улуттук аң-сезимдин жана тарыхый эстутумдун алсыроо коркунучу менен байланыштуу. Манкурт түшүнүгү көркөм адабият аркылуу берилген менен, анын мазмуну социалдык-философиялык жана антропологиялык мааниге ээ. Изилдөөнүн максаты – манкурт феноменинин тарыхый эс-тутум жана инсандык иденттүүлүк менен байланышкан философиялык негиздерин талдоо. Изилдөөнүн милдети – тарыхый эс-тутумдун коомдук ролун аныктоо, инсандык иденттүүлүктүн структурасын талдоо жана манкурт феноменинин заманбап коомдогу көрүнүштөрүн мүнөздөө. Практикалык мааниси – улуттук аң-сезимди сактоо жана руханий коопсуздукту камсыз кылуу маселелерине теориялык негиз берүү.

Ачкыч сөздөр: манкурт, тарыхый эс-тутум, иденттүүлүк, улуттук аң-сезим, философия, глобалдашуу, маданий мурас, Чыңгыз Айтматов.

Аннотация. Данная статья посвящена философскому анализу феномена манкурта и его связи с исторической памятью и личностной идентичностью. Актуальность темы обусловлена процессами глобализации и ослаблением культурной самобытности. Цель исследования – определить философские основания исторической памяти и личностной идентичности через призму образа манкурта. Рассматриваются социальные и антропологические аспекты проблемы. Практическая значимость работы заключается в осмыслении вопросов духовной безопасности общества.

Ключевые слова: манкурт, историческая память, идентичность, национальное сознание, философия, глобализация.

Annotation. This article analyzes the philosophical meaning of the mankurt phenomenon and its connection with historical memory and personal identity. The relevance of the study is determined by globalization processes and the weakening of cultural identity. The purpose of the research is to examine the philosophical foundations of historical memory and personal identity through the image of the mankurt. The practical significance lies in strengthening spiritual security and cultural continuity.

Keywords: mankurt, historical memory, identity, national consciousness, philosophy, globalization.

Киришүү

Манкурт түшүнүгү Чыңгыз Айтматов тарабынан Кылым карытар бир күн романында философиялык-символдук образ катары сунушталган. Бул образ жөн гана тарыхый уламыш эмес, адамдын эс-тутуму менен эркиндигинин ортосундагы байланышты ачып берген терең концепция болуп саналат.

Заманбап дүйнөдө маалыматтык согуштар, маданий экспансия, глобалдык массалык маданият жана идеологиялык таасирлер күчөп жаткан шартта инсандык иденттүүлүктүн кризиси айкын байкалууда. Көп учурда

тарыхый билимдин үстүрт болушу, улуттук маданиятка кайдыгер мамиле жана тилдин ролунун төмөндөшү коомду руханий алсыроого алып келүүдө.

Ошондуктан манкурт феномени бүгүнкү күндө философиялык гана эмес, социалдык жана саясий мааниге да ээ.

Адабияттарга сереп

Манкурт феномени түздөн-түз көркөм адабияттан келип чыккан түшүнүк болгону менен, анын мазмуну коомдук эс-тутум теориялары менен тыгыз байланышта.

Француз социологу Морис Хальбвакс коллективдүү эс-тутум инсандын коом менен болгон байланышын аныктай турганын белгилеген. Ян Ассман маданий эстутумду цивилизациянын туруктуулугунун негизги фактору катары карайт.

Бул теориялар манкурт феноменин түшүндүрүүгө мүмкүнчүлүк берет: эгер коом тарыхый эстутумун жоготсо, анда анын мүчөлөрү өз иденттүүлүгүн сактай албайт.

Кыргыз жана постсоветтик илимий чөйрөдө да улуттук аң-сезимдин жана тарыхый эстутумдун кризиси глобалдашуу шартында өзгөчө талкууланууда.

Изилдөөнүн усулу жана материалдары

Изилдөө философиялык-аналитикалык ыкмага негизделди.

Колдонулган методдор:

- тексттик анализ (романдагы манкурт образынын мазмуну)
- концептуалдык талдоо (эс-тутум, иденттүүлүк түшүнүктөрү)
- тарыхый-салыштырма ыкма

Манкурт феноменинин структурасы кеңейтилген түрдө төмөнкү элементтерди камтыйт:

№	Компонент	Кеңири түшүндүрмө	Социалдык кесепет
1	Жеке эс-тутумдун жоктугу	Өзүнүн таржымалын билбөө	Ички боштук
2	Тарыхый үзүлүү	Улуттук өткөндү тануу	Маданий дезориентация
3	Руханий баш ийүү	Сынчыл ой жүгүртүүнүн жоголушу	Идеологиялык көз карандылык
4	Социалдык обочолонуу	Үй-бүлөлүк жана коомдук байланыштын алсыроосу	Коомдук биримдиктин бузулушу
5	Маданий ассимиляция	Тилди жана салтты жоготуу	Иденттүүлүктүн жоголушу

Анализ жана талкуу

Манкурт феномени философиялык жактан үч негизги маселе менен байланышат:

1. Эс-тутум жана убакыт

Инсан өзүнүн өткөнүн билмейинче келечегин аныктай албайт. Эс-тутум – бул инсандык өзөктүн убакыттагы туруктуулугу.

2. Эркиндик жана аң-сезим

Эс-тутум жоголгондо, адам өз алдынча чечим кабыл алуу жөндөмүн жоготот. Манкурт – бул аң-сезимдин манипуляцияга толук ачык формасы.

3. Иденттүүлүк кризиси

Глобалдашуу шартында көптөгөн коомдор маданий бирдейликке дуушар болууда. Бул процесс улуттук өзгөчөлүктөрдү алсыратат.

Манкуртташуу төмөнкүдөй көрүнүштөр аркылуу байкалат:

- тарыхый фактыларды бурмалоо
- маданий символдордун маанисин жоготуу
- улуттук тилдин колдонулушунун азайышы
- массалык маданиятка толук көз карандылык

Бул көрүнүштөр узак мөөнөттүү перспективада коомдун руханий иммунитетин алсыратат.

Корутунду

Манкурт феномени – бул тарыхый эстутум менен инсандык иденттүүлүктүн ажырагыс байланышын көрсөткөн философиялык концепция.

Эс-тутум –

- инсандык туруктуулуктун негизи
- маданий коопсуздуктун шарты
- коомдук биримдиктин фактору

Заманбап коом үчүн негизги милдеттер:

1. Тарыхый билимди системалуу өнүктүрүү
2. Улуттук тилди сактоо жана өнүктүрүү
3. Сынчыл ой жүгүртүүнү калыптандыруу
4. Маданий мурастарды муундан муунга өткөрүү

Колдонулган адабияттар

1. Айтматов, Ч. Кылым карытар бир күн.
 2. Halbwachs, M. On Collective Memory.
 3. Assmann, J. Cultural Memory and Early Civilization.
 4. Мамбетова, Н. Улуттук аң-сезим жана маданий иденттүүлүк.
 5. Козлова, Е. Историческая память и идентичность.
-

**Алтынбек кызы Мунира, АНК-1-23 тайпасынын студенти, илимий
жетекчиси: Акылбекова Гулнара Шадымановна
«ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ГУМАНИСТИК КОНЦЕПЦИЯСЫ:
АДАМ ЖООПКЕРЧИЛИГИ ЖАНА МОРАЛДЫК ТАНДОО
МАСЕЛЕСИ»**

Аннотация. Бул макалада Чыңгыз Айтматовдун гуманисттик концепциясы адамдын жоопкерчилиги жана моралдык тандоо маселеси аркылуу талданат. Жазуучунун чыгармаларында адамдын руханий калыптанышы, нравалык тандоо аркылуу өзүн аңдоосу жана коом алдындагы жоопкерчилиги негизги тема катары көрсөтүлгөн. Изилдөөнүн негизинде Айтматовдун гуманизминин философиялык-этикалык негиздери, адамдын тарыхый эс тутуму, табиятка болгон жоопкерчилиги жана руханий баалуулуктарга мамилеси терең изилденет. Моралдык тандоо анын чыгармачылыгында экзистенциалдык негизги элемент катары каралып, адамдын ички дүйнөсү менен тышкы чөйрөсүнүн байланышына басым жасалат. Ошондой эле гуманисттик инсан идеалы руханий эркиндикти, нравалык өз алдынчалуулукту жана адамдын кадыр-баркын сактоону камтыйт. Айтматовдун гуманисттик концепциясы азыркы коомдук-философиялык шарттарда да актуалдуу экени белгиленет.

Ачкыч сөздөр: гуманизм, моралдык тандоо, жоопкерчилик, нравалык баалуулуктар, руханий калыптаныш, инсандык жоопкерчилик, Чыңгыз Айтматов, чыгармачылык философиясы.

Аннотация. В статье исследуется гуманистическая концепция Чингиза Айтматова через проблему человеческой ответственности и морального выбора. В его произведениях особое внимание уделяется духовному развитию личности, самопознанию через нравственный выбор и ответственности перед обществом. В исследовании анализируются философско-этические основания гуманизма Айтматова, его отношение к исторической памяти человека, ответственность перед природой и духовные ценности. Моральный выбор рассматривается как экзистенциальный элемент, показывающий взаимосвязь внутреннего мира человека и внешней среды. Также анализируется гуманистический идеал личности, включающий духовную свободу, нравственную самостоятельность и сохранение человеческого достоинства. Подчеркивается, что гуманистическая концепция Айтматова сохраняет актуальность в современных социально-философских условиях.

Ключевые слова: гуманизм, моральный выбор, ответственность, моральные ценности, духовное становление, личная ответственность, Чингиз Айтматов, философия творчества.

Abstract. This article examines Chingiz Aitmatov's humanistic concept through the lens of human responsibility and moral choice. In his works, particular attention is paid to the spiritual development of the individual, self-awareness through ethical decision-making, and responsibility toward society. The study analyzes the philosophical and ethical foundations of Aitmatov's humanism, his approach to historical memory, responsibility toward nature, and spiritual values. Moral choice is considered an existential element that demonstrates the interconnection between the inner world of the individual and the external environment. The article also explores Aitmatov's humanistic ideal of personality, which includes spiritual freedom, moral autonomy, and the preservation of human dignity. It is emphasized that Aitmatov's humanistic concept remains relevant in contemporary socio-philosophical contexts.

Key words: humanism, moral choice, responsibility, moral values, spiritual development, personal responsibility, Chingiz Aitmatov, philosophy of creativity.

Киришүү

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы адамдын ички дүйнөсүн, абийирин жана моралдык тандоосун терең изилдөөгө багытталган. Анын чыгармаларында адамдын жоопкерчилиги жана моралдык тандоосу негизги темалардын бири болуп саналат. Айтматовдун каармандары көбүнчө моралдык тандоо менен жоопкерчилик ортосунда калат: кээ бирлери жоопкерчиликти мойнуна алып, абийирдин үнүн угушса, башкалары өз кызыкчылыгы, коркуусу же кайдыгерлиги менен моралдык тандоосуна жеңилген көрүнүштө чагылдырылат. Бүгүн, XXI кылымдын босогосунда, технология адамдын акыл-эсин алмаштырып, жасалма интеллект моралдык чечимдерди алгоритмдерге өткөрүп жаткан заманда, Айтматовдун: "Адамга эң кыйыны — күн сайын адам болуу" деген тезиси мурдагыдан да курч жаңырууда. Азыркы күндө да көтөргөн маселелери актуалдуулугун жоготкон жок. Керексиз кайдыгерлик, жеке кызыкчылыктын коомдогу жана экологиялык кесепеттерин эске салган маселелер, моралдык дилеммалар — бүгүнкү глобалдык дүйнөдө дагы актуалдуу. Бул макалада Айтматовдун гуманисттик концепциясын, каармандардын моралдык тандоосу жана жоопкерчилиги маселелерин анализдейбиз, ошондой эле алардын азыркы заманга актуалдуулугун карайбыз.

Моралдык тандоо жана кайдыгерлик

Айтматовдун чыгармаларында кайдыгерлик — эң чоң моралдык тандоонун бир түрү катары көрсөтүлөт. Кээде адам кайдыгер болуп, өз абийирине кулак салбаганда, анын чечими жана жашоосу гана эмес, бүтүндөй коомго таасир тийгизет. Инсан төрөлгөндө эле даяр "адам" болуп келбейт, ал тарбия, коом, өзүнүн чечимдери аркылуу калыптанат. Жазуучунун концепциясында тандоо ар дайым эки уюлдун: Эгоизм жана абийир, жалпы адамзаттык милдет ортосундагы күрөштө ишке ашат. Мисалы, "Бетме-бет" повестиндеги Сейденин образын алалы. Бул жөн гана согуш учурундагы

дезертирдин аялынын окуясы эмес, балким "сүйүү" менен "чындыктын" коомдук жана моралдык адилеттүүлүк кагылышуусу катары байкасак болот. Сейденин Ысмайылды ачыкка чыгарышын сүйүүнү сатуу деген мааниде, а тескерисинче адамдык абийирдин, коом алдындагы ыйык жоопкерчиликтин эгоисттик сезимден жогору турганын далилдөө. Бул жерде Айтматов бизге моралдык тандоонун канчалык оор, канчалык трагедиялуу экенин, бирок ошол эле учурда ал адамды "Инсан" деңгээлине көтөрөөрүн көрсөтөт. Бул каармандар аркылуу автор адамдын ички дүйнөсүндөгү дилемманы жана жоопкерчиликти эске салат: кайдыгерлик кыска мөөнөттө коопсуз көрүнүшү мүмкүн, бирок узак мөөнөттө жеке адамдын абийирин жана коомду бузат. ХХI кылымда мындай кайдыгерлик көрүнүштөрдү биз социалдык жоопкерчиликтин жоктугунан, коррупциядан же табигый кырсыктарга реакциясыз мамиледен көрө алабыз. Кайдыгерликтин коркунучу азыркы дүйнөдө дагы көрүнүп турат. ХХI кылымда глобалдык экологиялык кризис, социалдык теңсиздик жана саясий жоопкерчиликсиздик кайдыгерликтин кесепеттерин көргөзүүдө. Айтматовдун чыгармалары бул маселелерди эстетикалык жана философиялык жактан алдын ала көргөн сыяктуу, адамдын моралдык тандоосунун маанисин дагы актуалдуу кылып турат.

Айтматовдун каармандарынын арасында моралдык идеалды алып жүрүүчүлөр өзгөчө орунду ээлейт. Алардын жоопкерчилиги жеке кызыкчылыктан жогору туруп, бүтүндөй коомдун, атүгүл келечек муундун тагдырын камтыйт. Мисалы, анын чыгармаларындагы лидерлик жана адамдык принциптерге берилгендик окуянын драматикалык кыймылын түзөт. Адам жоопкерчиликти көз жаздымда калтырганда, ал коомдун нравалык структурасын бузуп, ички гармонияны жоготот. Майсалбек жана Жайнакты бийик этиканын үлгүлөрүн мисал кылып алсак болот. Майсалбектин ("Саманчынын жолу") акыркы каты — бул өлүм алдындагы коркууну жеңген рухий эркиндиктин манифести. Анын тандоосу — бул аң-сезимдүү курмандык. Мындай кадам адамды биологиялык макулук деңгээлинен рухий

инсан деңгээлине алып чыгат. Ошол эле сыяктуу, "Эрте келген турналардагы" Султанмураттын образы жаш курагына карабай, жамааттык милдетти өзүнүн жеке коопсуздугунан жогору койгон каарман катары берилет.

Айтматовдун гуманизми адам менен табияттын органикалык биримдигине таянышат. Табиятка карата моралдык жоопкерчилик — бул анын адамдык абийирди сактоонун шарттарынын бири. Табиятка зыянын тийгизүү — адамдын ички руханий кризисин чагылдырган симптом. Мындай көз караш адамды өзүнүн жашоо чөйрөсүнө активдүү жана этикалык жоопкерчилик менен мамиле кылууга чакырат. Тарыхый эскерүүлөргө берилгендик — адамдын руханий туруктуулугунун маанилүү шарты. Айтматовдун дүйнөсүндө тарыхты унутуу — адамдык иденттигин жоготуу, руханий чарчоо менен барабар. Чыгармачылык аркылуу ал тарых менен байланыштын маанилүүлүгүн, мурастардын кийинки муундарга берилишин баса белгилейт.

Айтматовдун чыгармаларында гуманисттик образ — адамдын руханий байлыгы жана нравстволук туруктуулугу менен аныкталат. Мындай инсан башкаларга мээримдүү, адилеттик принциптерине берилген, өз аракеттери менен коомдун жана табияттын гармониясын колдой алат.

Гуманисттик идеалдын өзгөчөлүгү — жеке кызыкчылыктын үстөмдүгүнөн алыс, кеңири көз караш менен иш-аракет кылуу жөндөмүндө. Айтматовдун каармандары ар дайым акыйкаттыкты жана гуманисттик баалуулуктарды сактоо максатында аракет кылышат. Адамды коомдун жана тарыхтын бир бөлүгү катары кабыл алуу — анын инсандык кемчиликсиздигинин негизги критерийи болуп эсептелет. Бул идеал аркылуу автор инсандык абийирди, руханий эркиндикти жана нравстволук жоопкерчиликти бириктирип көрсөтөт. Чыгармачылыкта адамдын ички дүйнөсү жана анын тышкы чөйрөсү тыгыз байланышта каралып, инсан өз тандоолорунун натыйжасын түшүнөт жана ар бир кадамын ойлонуп жасайт.

Айтматовдун гуманисттик концепциясында адамдын моралдык тандоосу жана жоопкерчилиги борбордук орунду ээлейт. Ал чыгармачылыкта: руханий жана нравалык өнүгүүгө умтулган инсан катары, коом, тарых жана табият менен байланышта болгон субъект катары, ар бир чечиминин натыйжасына толук жоопкерчилик алган инсан катары чагылдырылат. Моралдык тандоо анын ички дүйнөсүндө руханий жана философиялык сынак катары ачылат, ал аркылуу каарман өз абийирин жана инсандык сапаттарын сынайт. Айтматов адамды текке эмес, акыйкаттык жана гуманизм принциптерине ылайык жашоого чакырат, бул болсо анын гуманисттик концепциясын заманбап коом үчүн актуалдуу кылат.

Чыңгыз Айтматовдун гуманисттик концепциясы адамдын руханий табиятын, анын нравалык жоопкерчилигин жана моралдык тандоосун терең философиялык негизде чечмелеген бүтүндөй дүйнөтаанымдык система болуп саналат. Жазуучунун чыгармачылыгында адам жөн гана коомдук шарттарга баш ийген объект катары эмес, өзүнүн руханий позициясын аныктоого жөндөмдүү, тарыхтын жүрүшүнө таасир эте алган жана өз иш-аракеттеринин кесепетине жооп бере алган активдүү субъект катары сүрөттөлөт.

Айтматов адамдын болмушун коом, тарых жана табият менен ажырагыс байланышта карап, жоопкерчиликти инсандык жетилүүнүн негизги шарты катары көрсөтөт. Анын көркөм дүйнөсүндө жоопкерчилик көп кырдуу мүнөзгө ээ болуп, коом алдындагы милдетти аңдоо, тарыхый эстутумду сактоо жана жаратылышка карата этикалык мамиле аркылуу ишке ашат. Мындай түшүнүк адамдын өзүнүн ички дүйнөсүн тарбиялоого, руханий гармонияга жетүүгө жана жалпы адамзаттык баалуулуктарды бекемдөөгө багытталат.

Негизинен, адамгерчилик – бул башкаларга мээрим көрсөтүү, жардам колун сунуу жана түшүнүү сезими. Бул – кыйынчылыкка кабылган адамга үмүт берүү, ката кетиргенге кечиримдүү болуу. Адамгерчилик менен адам дүйнөнү жеңилдетет, жашоого жарык жана жылуулук алып келет. Бул сезим

башкаларга гана эмес, өзүбүзгө да керек. Өзүбүздү сыйлап, ички дүйнөбүздү таза сактаганда гана чыныгы мээримди көрсөтө алабыз.

Жазуучунун чыгармаларында моралдык тандоо адамдын руханий абалын аныктоочу негизги критерий катары чечмеленет. Тандоо процесси каармандардын ички дүйнөсүндөгү карама-каршылыктар аркылуу ачылып, алардын абийири, адамдык сапаттары жана жашоого болгон көз карашы сыналат. Эркиндик менен жоопкерчиликтин биримдиги адамдын чыныгы болмушунун шарты катары көрсөтүлүп, нравалык принциптерге берилгендик инсандык өнүгүүнүн башкы багыты катары белгиленет. Айтматов түзгөн гуманисттик инсан идеалы мээримдүүлүккө, адилеттүүлүккө, руханий туруктуулукка жана жалпы адамзаттык баалуулуктарга берилгендикке негизделет. Мындай инсан жеке кызыкчылыктар менен чектелбестен, коомдук жыргалчылыкты, маданий мурастардын улантылышын жана табият менен гармониялуу жашоону камсыз кылууга умтулат.

Корутунду

Ч.Айтматов үчүн адам болуу — бул абийир менен жашоо, жоопкерчиликти моюнга алуу, моралдык тандоодо активдүү болуу, кайдыгерликке каршы туруу жана руханий эс-тутумду сактоо. Бул нерселер баардык чыгармада, баардык каармандардын мүнөзүндө бар. Демек, Айтматовдун гуманисттик концепциясы адамдын жоопкерчилиги менен моралдык тандоосун анын руханий маңызынын негизи катары кароого негизделген универсалдуу философиялык-этикалык система болуп эсептелет. Бул концепция бүгүнкү күндө да өз актуалдуулугун жоготпой, заманбап коомдогу нравалык кризистерди түшүнүүгө, инсандык баалуулуктарды сактоого жана адамзаттын келечеги жөнүндө ой жүгүртүүгө өбөлгө түзөт.

Колдонулган адабияттар:

1.Акматалиев, А. Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсү. — Бишкек: Илим, 2008.

2. Манкурт — Das Man: кризис модерна в творчестве Чингиза Айтматова // Вестник РУДН. Серия: Философия. — 2022.
3. Кылым карытар бир күн. — Бишкек: Кыргызстан, 1981. (адамдын жоопкерчилиги, тарыхый эстутум, моралдык тандоо маселелери)
4. Кадыров. А. И. Манкурт — Das Man: кризис модерна в творчестве Чингиза Айтматова // Вестник РУДН. Серия: Философия. — 2022.
5. Ак кеме. — Фрунзе: Кыргызстан, 1970. (гуманизм, адамдык трагедия, руханий кризис)
6. Кыямат. — Бишкек: Кыргызстан, 1988. (глобалдык жоопкерчилик жана адамзаттык баалуулуктар)
7. Жусупов, К. Чыңгыз Айтматов жана азыркы адабий процесс. — Бишкек: Кыргызстан, 2012.

Пирмаматова Айтунук Жээнбековна, ОшМПУнин студенти
ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЖАРАТЫЛЫ ФИЛОСОФИЯСЫ
ЖАНА ГУМАНИЗМ

Аннотация. Бул макалада Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы жаратылыш философиясы жана гуманисттик идеялар талдоого алынат. Автордун көркөм мурасында адам менен табияттын ортосундагы гармония философиялык жана нравалык категория катары каралары негизделет. Айтматов жаратылышты адамдан бөлүнгөн сырткы чөйрө эмес, анын руханий жашоосунун ажырагыс бөлүгү катары түшүндүрөт. Макалада жазуучунун чыгармаларындагы табиятка болгон кайдыгер мамиленин кесепеттери, гуманизмдин жоголушу менен экологиялык кризистин ортосундагы байланыш көрсөтүлөт. Ошондой эле Айтматовдун жаратылыш философиясы азыркы глобалдык экологиялык көйгөйлөр шартында өзгөчө актуалдуу экени белгиленет. Автордун гуманисттик көз караштары адамзаттын руханий жоопкерчилигин жогорулатууга багытталган маанилүү идеялар катары бааланат.

Негизги сөздөр: жаратылыш философиясы, гуманизм, адам жана табият, нравалык жоопкерчилик, Айтматов, экологиялык аң-сезим, руханий баалуулуктар.

Аннотация. В статье рассматриваются философия природы и гуманистические идеи в творчестве Чингиза Айтматова. В произведениях писателя природа осмысливается как неотъемлемая часть духовного бытия человека. Автор показывает, что утрата гармонии между человеком и природой приводит к нравственному кризису личности и общества в целом. Особое внимание уделяется гуманистическому содержанию произведений Айтматова, где ответственность человека за судьбу окружающего мира

занимает центральное место. Делается вывод о высокой актуальности философского наследия писателя в условиях современных экологических и духовных вызовов.

Ключевые слова: философия природы, гуманизм, человек и природа, нравственная ответственность, Айтматов, духовные ценности.

Annotation. The article examines the philosophy of nature and humanistic ideas in the works of Chingiz Aitmatov. In the writer's worldview, nature is presented as an integral part of human spiritual existence. The loss of harmony between humanity and nature is interpreted as a cause of moral and spiritual crisis. The study emphasizes the relevance of Aitmatov's humanistic ideas in the context of modern ecological challenges and highlights the writer's call for moral responsibility toward the natural world.

Key words: philosophy of nature, humanism, man and nature, moral responsibility, Aitmatov, spiritual values.

Киришүү

Заманбап дүйнөдө экологиялык жана руханий кризистер бири-бири менен тыгыз байланышта өнүгүүдө...

XX кылымдын экинчи жарымында дүйнөлүк адабиятта гуманизм жана адамдын руханий жоопкерчилиги маселеси өзгөчө курч коюлган. Бул багытта Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы философиялык тереңдиги жана универсалдуу гуманисттик мазмуну менен айырмаланат. Жазуучунун чыгармаларында адам менен жаратылыштын өз ара байланышы борбордук идея катары берилет. Айтматов жаратылышты адамдын моралдык дүйнөсүн ачып берүүчү руханий категория катары түшүндүрөт.

1. Айтматовдун философиялык көз карашында жаратылыш түшүнүгү

Айтматов үчүн жаратылыш – бул жалаң эле биологиялык чөйрө эмес, адамдын ички дүйнөсүнүн күзгүсү. Табиятка болгон мамиле адамдын нравалык деңгээлин аныктайт. Жазуучу адам өзүн жаратылыштан жогору коюп, аны эксплуатациялоого өткөндө руханий деградация башталарын көркөм образдар аркылуу көрсөтөт.

Айтматов жаратылышты жалаң биологиялык чөйрө катары эмес, руханий маңызга ээ философиялык категория катары түшүндүрөт. Табият адамдын ички дүйнөсүн ачып берүүчү күзгү кызматын аткарат. Жаратылышка болгон мамиле — адамдын нравалык деңгээлинин көрсөткүчү.

Жазуучунун чыгармаларында табиятка жасалган зомбулук адамдын өзүнө каршы багытталган аракет катары сүрөттөлөт. Бул көз караш айлана-чөйрөнү сактоо маселесин нравалык жоопкерчилик деңгээлине көтөрөт.

2. Гуманизм жана адамдын нравалык жоопкерчилиги

Айтматовдун гуманизми адамды табияттын кожоюну эмес, анын ажырагыс бөлүгү катары кароого чакырат. Адамдын эркиндиги жоопкерчилик менен коштолбосо, ал кыйратуучу күчкө айланат. Жазуучунун чыгармаларында табиятка зомбулук кылуу адамдын өзүнө каршы жасалган зомбулук катары бааланат.

Айтматовдун гуманизминин негизинде адамдын жашоого, жаратылышка жана башка адамдарга болгон урматы турат. Адам эркиндиги чексиз эмес, ал жоопкерчилик менен айкалышканда гана чыныгы гуманизмге айланат. Жазуучу адамдын табиятты башкаруучу эмес, анын бир бөлүгү экенин баса белгилейт.

Гуманизм Айтматов үчүн теориялык түшүнүк эмес, адамдын күнүмдүк жашоосундагы нравалык тандоолордун жыйындысы болуп саналат.

3. Жаратылышка кайдыгер мамиленин трагедиясы

Айтматовдун көркөм дүйнөсүндө жаратылыш менен байланыш үзүлгөн учурда трагедия жаралат. Бул трагедия жеке адамдын гана эмес, бүтүндөй коомдун руханий кризисине алып келет. Табиятка болгон кайдыгерлик гуманисттик баалуулуктардын жоголушу менен коштолот.

Айтматовдун көркөм дүйнөсүндө жаратылыш менен адамдын ортосундагы байланыш үзүлгөндө трагедия пайда болот. Бул трагедия жеке тагдыр аркылуу берилгени менен, коомдук мааниге ээ. Табиятка кайдыгер мамиле адамдык сапаттардын жоголушуна алып келет.

Жаратылышка каршы жасалган аракеттер акыр аягында адамдын руханий жалгыздыгына, моралдык боштугуна алып барат

Айтматовдун философиялык мурасынын бүгүнкү күндөгү актуалдуулугу

Азыркы глобалдык экологиялык көйгөйлөр шартында Айтматовдун жаратылыш философиясы өзгөчө мааниге ээ. Анын гуманисттик идеялары экологиялык аң-сезимди калыптандырууда, жаш муунду руханий тарбиялоодо баалуу булак болуп саналат.

Айтматовдун чыгармалары жаш муунду нравалык жана экологиялык тарбиялоодо чоң роль ойнойт. Анын жаратылыш философиясы адамды боорукерликке, жоопкерчиликке жана руханий тазалыкка чакырат. Табиятка аяр мамиле кылуу — гуманисттик тарбиянын маанилүү бөлүгү катары каралат.

Айтматовдун идеяларынын бүгүнкү күндөгү актуалдуулугу

Бүгүнкү күндө глобалдык экологиялык көйгөйлөр күч алып жаткан шартта Айтматовдун философиялык мурасы өзгөчө мааниге ээ. Жазуучунун гуманисттик идеялары экологиялык аң-сезимди калыптандырууда, адамдын жаратылыш алдындагы жоопкерчилигин түшүндүрүүдө маанилүү.

Айтматовдун жаратылыш философиясын ачкан негизги чыгармалар

“Ак кеме” повести Чыңгыз Айтматовдун жаратылыш философиясын жана гуманисттик идеяларын эң терең жана трагедиялуу формада ачып берген чыгармалардын бири болуп саналат. Повестте жаратылыш баланын руханий дүйнөсүнүн негизги тиреги, тазалыктын жана үмүттүн символу катары берилет. Бугу-Эне образы табияттын ыйыктыгын, адам менен жаратылыштын байыркы гармониясын билдирет. Бала үчүн табият — бул качып кутула турган эмес, таяна турган жалгыз руханий мейкиндик.

Чоңдордун табиятка кайдыгер, ырайымсыз мамилеси гуманисттик баалуулуктардын жоголушуна алып келет. Бугу-Эненин өлтүрүлүшү жаратылышка каршы жасалган зомбулуктун символу катары берилет жана бул окуя баланын трагедиясы менен аяктайт. Айтматов бул аркылуу жаратылышты жок кылуу адамдын өзүнүн руханий дүйнөсүн жок кылууга

тете экенин көрсөтөт. Повестте экологиялык маселе нравалык деңгээлге көтөрүлүп, гуманизм жаратылышка болгон жоопкерчиликтүү мамиле аркылуу ачылат.

Кыямат романында экологиялык кризис жана гуманизм

«Кыямат» романы Айтматовдун жаратылыш философиясын глобалдык масштабда ачып берген философиялык чыгарма болуп саналат. Бул романда экологиялык кризис адамзаттын руханий кризиси менен түздөн-түз байланышта көрсөтүлөт. Табиятка каршы жасалган зомбулук, жаныбарларга ырайымсыз мамиле кылуу гуманизмден ажыраган коомдун негизги белгиси катары берилет.

Айтматов жаратылышты эксплуатациялоону адамдын нравалык бузулушунун натыйжасы катары чечмелейт. Романда табиятка каршы жасалган ар бир аракет адамзаттын келечегине коркунуч туудуары философиялык тереңдикте негизделет. Жазуучу экологиялык көйгөйлөрдү техникалык же экономикалык маселе катары эмес, моралдык тандоонун жыйынтыгы катары карайт.

«Кыямат» романында гуманизм адамдын жаратылыш алдындагы жоопкерчилигин аңдоосу аркылуу ачылат. Айтматов бул чыгармада адам өзүн табияттын кожоюну катары эмес, анын бир бөлүгү катары кабыл алганда гана цивилизациянын сакталып калышы мүмкүн экенин көрсөтөт.

Кылым карытар бир күн романында жаратылыш, эс тутум жана гуманизм

«Кылым карытар бир күн» романында жаратылыш философиясы адамдын тарыхый эс тутуму жана руханий жоопкерчилиги менен тыгыз байланышта берилет. Айтматов жаратылышты адамды өткөнү, тамыры жана улуттук баалуулуктары менен байланыштырып турган руханий мейкиндик катары түшүндүрөт. Романдагы манкурт образы шарттуу түрдө жаратылыштан, тарыхтан жана гуманисттик баалуулуктардан ажыраган инсанды символдоштурат.

Жаратылыш менен болгон байланышын жоготкон адам өзүнүн инсандык маңызын да жоготот деген ой чыгарманын негизги философиялык өзөгүн түзөт. Айтматов гуманизмди адамдын табиятка, ата-энеге, тарыхка жана башка адамдарга болгон мамилеси аркылуу ачып берет.

Романда жаратылышты унутуу руханий кыйроого алып келери көрсөтүлөт. Бул чыгармада гуманизм жаратылыш менен гармонияны сактоо, эс тутумду жоготпоо жана адамдык жоопкерчиликти түшүнүү менен шартталат. Айтматовдун бул идеялары бүгүнкү глобалдык кризистер шартында өзгөчө актуалдуу.

Эрте жаздагы турналар

«Эрте жаздагы турналар» повести жаратылыш менен адамдын гармониялык байланышын көрсөтөт. Турналар – тазалык, жашоо жана боорукерликтин символу. Айтматовдун көз карашында табият баланын руханий дүйнөсүн тарбиялоочу күч болуп саналат.

Повестте турналар менен баланын ортосундагы байланыш адамдын эмоционалдык жана нравалык өсүшүн чагылдырат. Табиятка көңүл бурулбай, аны бузууга аракет кылган коомдун өкүлдөрү – бул адамзаттын моралдык кризисин символдоштурат. Айтматов бул чыгармасында гуманизм жана экологиялык жоопкерчилик ажырагыс экенин терең философиялык деңгээлде ачып көрсөтөт.

Макалага киргизүүчү факт: Жаратылыш – руханий тарбиянын негизи, адамдын нравалык деңгээлин аныктайт.

Саманчынын жолу

«Саманчынын жолу» чыгармасында жаратылыш согуштун жана коомдук кризистин фону катары берилет. Табият адамдын кайгысын тең бөлүшкөн, унчукпай күбө болгон философиялык мейкиндик катары көрсөтүлгөн. Айтматовдун философиясында гуманизм – боорукердик жана сабырдуулук менен байланышкан.

Бул чыгармадан факт катары келтирсе болот: Табият адамдын трагедиясына реакция кылбагандай көрүнгөнү менен, ал аркылуу жазуучу коомдун нравалык абалын көрсөтөт. Жаратылышка болгон жоопкерчиликти билген адам гана өзүнүн руханий жана моралдык тазалыгын сактай алат.

Биринчи мугалим

«Биринчи мугалим» чыгармасында Айтматов жаратылышты тарбиячы жана адамдык баалуулуктардын метафорасы катары колдонот. Табият баланын руханий дүйнөсүн калыптандыруучу чөйрө болуп, мугалим образы менен байланышат. Мугалим баланын ички дүйнөсүн ачат, ал эми жаратылыш ага гармониялык таасир берет.

Факт катары: Айтматов баланын нравалык жана эстетикалык тарбиясын табият менен байланыштырган.

Жаратылышка болгон жоопкерчилик фактысы

Айтматовдун чыгармаларында табият адамдын нравалык чын-жакындык көрсөткүчү катары берилет.

Факт: «Ак кеме» повестинде Бугу-Эне өлгөндө баланын руханий дүйнөсү бузулат, демек жаратылышка кайдыгерлик адамдын ички кризисине алып келет.

Экологиялык аспект: Айтматов табиятка зомбулук кылууну адамзаттын моралдык деградациясына тете деп эсептейт (Кыямат, 1988).

Гуманизм фактысы

Айтматовдун гуманизми адамды тарбиялоого багытталган, ал башка адамдарга, табиятка жана өзүнүн руханий дүйнөсүнө болгон жоопкерчиликти камтыйт.

Факт: «Кылым карытар бир күн» романында манкурт образы – жаратылыш жана тарых менен байланышын жоготкон адам. Бул – гуманизмдин жана руханий жоопкерчиликтин жоктугун көрсөткөн көркөм факт.

Жазуучу адамдын чыныгы эркиндиги – жоопкерчилик менен айкалышканда гана мүмкүн деп философиялык факт катары алга чыгарат.

Жаратылыш философиясынын конкреттүү мисалдары

Чыгарма, факт, көрүнүш

Философиялык мааниси

Ак кеме; Табият баланын руханий дүйнөсүнүн тиреги Табиятка кайдыгерлик – нравалык деградация

Кыямат; Экологиялык жана моралдык кризис байланышкан

Глобалдык жоопкерчилик + гуманизм

Кылым карытар бир күн; Манкурт – жаратылыштан ажыратылган адам

Тарых жана руханий эс тутумду сактоо мааниси.

Эл аралык актуалдуулук

Факт: Глобалдык климаттык өзгөрүүлөр (IPCC, 2023) адамзаттын нравалык жана социалдык жоопкерчилигинин жоктугунан улам күч алууда.

Айтматовдун идеялары бул факттар менен шайкеш келет: табиятка жоопкерчиликтүү мамиле – гуманизмдин ажырагыс компоненти.

Статистика жана изилдөө

Факт: 20-кылымдын соңунда дүйнөдө орто эсеп менен жердин 30%ы деградацияга учураган, бул чыгармалардагы экологиялык мотивди актуалдаштырат.

Айтматовдун чыгармаларындагы жаратылыш философиясы балдар жана жаштардын руханий тарбиясына багытталган, бул – мектеп жана университеттеги этика сабактарына дал келүүчү практикалык факт.

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, Чыңгыз Айтматовдун жаратылыш философиясы жана гуманизми дүйнөлүк адабияттагы терең философиялык мурас болуп саналат. Жазуучунун чыгармаларындагы адам менен табияттын гармониясы жөнүндөгү идеялар бүгүнкү экологиялык жана руханий кризистер

шартында өз актуалдуулугун жоготпойт. Айтматовдун гуманисттик көз караштары адамзаттын келечеги үчүн жоопкерчиликти, аң-сезимдүү мамилени калыптандырууга багытталган.

Жогоруда талданган чыгармалар Чыңгыз Айтматовдун жаратылыш философиясы гуманизмдин негизги таянычы экенин айгинелейт. Жазуучу жаратылышка болгон мамилени адамдын нравалык деңгээлин аныктоочу өлчөм катары карайт. Айтматовдун көркөм мурасы бүгүнкү экологиялык жана руханий кризистер шартында өзгөчө актуалдуу болуп, жаш муунду жоопкерчиликке жана боорукерликке тарбиялоого багытталган.

Колдонулган адабияттар

1. Айтматов, Ч. Ак кеме. – Фрунзе: «Адабият», 1987. – 184 б.
2. Айтматов, Ч. Кыямат: роман. – Фрунзе: «Адабият», 1988. – 352 б.
3. Айтматов, Ч. Кылым карытар бир күн. – Фрунзе: «Адабият», 1985. – 210 б.
4. Айтматов, Ч. Эрте жаздагы турналар. – Фрунзе: «Адабият», 1986. – 96 б.
5. Айтматов, Ч. Саманчынын жолу. – Фрунзе: «Адабият», 1987. – 128 б.
6. Айтматов, Ч. Биринчи мугалим. – Фрунзе: «Адабият», 1962. – 152 б.
7. Абдувалиев, И. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларындагы энчилүү аттар маселеси. – Бишкек: «Бийиктик», 2012. – 176–182 б.
8. Шейшенбаева, А.М. Акынская поэзия как источник изучения общества. – Наука, 2013. – 50–150 б.
9. Алимова, М. Китеп жаштарга кантип ишенебиз? [Электронный ресурс]: https://www.bbc.com/kyrgyz/learning_english/2014/02/140218_book10
10. FAO. State of the World's Forests. – Rome: Food and Agriculture Organization, 2022.

11. IPCC. Climate Change 2023: Synthesis Report. – Geneva: Intergovernmental Panel on Climate Change, 2023.

**Абдурасулова Асема, СК-1-25 тайпасынын студенти, илимий
жетекчиси: Кожоназарова Ырыскүл**
**НАСИЛИЕ В ОТНОШЕНИИ ЖЕНЩИН И ДЕТЕЙ КАК
СОЦИАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА**

УДК: 821.512.154+398.9

Аннотация. Аялдар менен балдарга карата зомбулук – бул курч жана көп аспекттүү социалдык көйгөй болуп саналат, ал айрым адамдар үчүн да, жалпы коом үчүн да кыйратуучу кесепеттерге ээ. Изилдөөнүн көйгөйү азыркы социалдык трансформациялар шартында жана учурдагы каршы аракеттенүү механизмдеринин жетишсиз натыйжалуулугунан улам, бул көрүнүштүн себептерин, формаларын жана кесепеттерин комплекстүү талдоонун зарылдыгында турат. Жумуштун максаты – зомбулук учурларында алдын алуу жана интервенция системасын өркүндөтүү үчүн теориялык-методологиялык негиздерди иштеп чыгуу, ошондой эле социалдык коргоону жана укуктук аракеттенүүнү күчөтүү боюнча сунуштарды негиздөө.

Макаланын жаңылыгы социологиялык, психологиялык жана укуктук анализдерди бириктирген мамиледе, ошондой эле улуттук мыйзамдардын жана маданий өзгөчөлүктөрдүн спецификасына ылайыкташтырылган ведомстволор аралык өз ара аракеттенүүнүн инновациялык моделин сунуштоодо. Бул иште биринчи жолу реактивдик (жооп кайтаруучу) аракеттенүүдөн тобокелдиктерди эрте аныктоого жана үй-бүлө менен жакын чөйрөдө комплекстүү иштөөгө негизделген проактивдүү социалдык алдын алууга басым коюу зарылдыгы негизделет. Изилдөөнүн натыйжалары тобокелдик факторлорун системалаштырууну жана зомбулуктун деңгээлин төмөндөтүүгө, ошондой эле коомдук чыдамсыздыктын деңгээлин жогорулатууга багытталган практикалык сунуштарды иштеп чыгууну камтыйт.

Негизги сөздөр: Социалдык зомбулук, аялдар, балдар, алдын алуу, зомбулуктун курмандыктары, укуктарды коргоо, социалдык көйгөй, кризистик интервенция.

Аннотация. Насилие в отношении женщин и детей представляет собой острую и многоаспектную социальную проблему, имеющую разрушительные последствия как для отдельных индивидов, так и для общества в целом.

Проблема исследования заключается в необходимости комплексного анализа причин, форм и последствий данного явления в контексте современных социальных трансформаций и недостаточной эффективности существующих механизмов противодействия. Цель работы - разработка теоретико-методологических основ для совершенствования системы профилактики и интервенции в случаях насилия, а также обоснование предложений по усилению социальной защиты и правового реагирования. Новизна статьи заключается в интегративном подходе, объединяющем социологический, психологический и правовой анализ, а также в предложении инновационной модели межведомственного взаимодействия, адаптированной к специфике национального законодательства и культурных особенностей. В работе впервые обосновывается необходимость смещения акцента с реактивного реагирования на проактивную

социальную профилактику, основанную на раннем выявлении рисков и комплексной работе с семьей и ближайшим окружением.

Результаты исследования включают систематизацию факторов риска и разработку практических рекомендаций, направленных на снижение уровня насилия и повышение уровня общественной нетерпимости к нему.

Ключевые слова: Социальное насилие, женщины, дети, профилактика, жертвы насилия, защита прав, социальная проблема, кризисная интервенция

Abstract. Violence against women and children represents an acute and multifaceted social problem that carries devastating consequences for both individuals and society as a whole.

The research problem lies in the need for a comprehensive analysis of the causes, forms, and consequences of this phenomenon within the context of contemporary social transformations, as well as the insufficient effectiveness of existing response mechanisms. The purpose of this work is to develop theoretical and methodological foundations to improve the system of prevention and intervention in cases of violence, and to substantiate proposals for strengthening social protection and legal responses. The novelty of the article lies in an integrative approach that combines sociological, psychological, and legal analysis, as well as the proposal of an innovative model for interagency cooperation adapted to the specifics of national legislation and cultural characteristics. For the first time, this work substantiates the necessity of shifting the focus from reactive response to proactive social prevention based on early risk detection and comprehensive work with the family and the immediate social environment.

The research results include the systematization of risk factors and the development of practical recommendations aimed at reducing the level of violence and increasing public intolerance toward it.

Keywords: Social violence, women, children, prevention, victims of violence, protection of rights, social problem, crisis intervention.

Введение. Насилие в отношении женщин и детей является одним из наиболее деструктивных и распространенных феноменов современного общества, отражающим глубокие структурные и культурные дисфункции. Вне зависимости от экономического развития страны, уровня благосостояния или культурных особенностей, данная проблема сохраняет свою актуальность и имеет статус глобальной эпидемии, требующей безотлагательного и скоординированного вмешательства.

Проблема насилия выходит далеко за рамки частного дела или семейного конфликта. Это фундаментальное нарушение прав человека, серьезная угроза общественному здоровью, экономическому развитию и социальной стабильности. Насилие, особенно домашнее, затрагивает наиболее уязвимые категории населения – женщин и несовершеннолетних, которые часто не имеют достаточных ресурсов и механизмов для самозащиты и выхода из травмирующей ситуации.

Актуальность исследования обусловлена несколькими факторами. Во-первых, скрытый характер большинства случаев домашнего насилия не позволяет адекватно оценить истинные масштабы проблемы. Статистические данные, даже самые тревожные, отражают лишь вершину айсберга. Во-вторых, последствия насилия имеют мультигенерационный характер, передаваясь от родителей к детям и формируя замкнутый круг виктимизации и агрессии. В-третьих, современные социальные, экономические и технологические изменения (например, рост кибернасилия, социальное и экономическое неравенство) создают новые риски и формы угроз для женщин и детей.

Проблема исследования заключается в теоретической и практической необходимости перехода от фрагментарного реагирования на уже совершенные акты насилия к разработке и внедрению целостной системы многоуровневой профилактики и ранней интервенции, учитывающей социокультурную специфику.

Цель работы состоит в проведении комплексного междисциплинарного анализа насилия в отношении женщин и детей как социальной проблемы и разработке научно обоснованных рекомендаций по повышению эффективности национальной системы защиты и профилактики.

Для того чтобы достичь результата в данной работе сформулированы **задачи:**

1. Нужно систематизировать теоретические подходы и определить ключевые понятия, заодно классифицируя формы и виды насилия.
2. Выявить и проанализировать комплекс социально-экономических, психологических и культурных факторов, определяющих насилие в отношении женщин и детей.
3. Нужно оценить краткосрочные и долгосрочные социально-психологические и физиологические последствия насилия для жертв.

4. Следует проанализировать эффективность существующих правовых и институциональных механизмов противодействия.

5. Так же важно разработать концептуальные основы модели предусмотрительной профилактики и межведомственного взаимодействия.

Теоретической основой исследования послужили концепции гендерной обусловленности насилия, теория социального научения, экологическая модель насилия (Бронфенбреннер), а также работы в области виктимологии, семейной психологии и социальной работы.

Структура статьи включает введение, три основных раздела, посвященных причинам, последствиям и стратегиям противодействия, и заключение, что позволяет обеспечить логическую последовательность и полноту освещения заявленной темы.

2. Теоретико-методологические основы и классификация насилия.

Для адекватного исследования проблемы насилия необходимо четко определить ключевые понятия и установить границы изучаемого феномена. По определению ВОЗ (Всемирная организация здравоохранения), насилие – это умышленное использование силы или власти (как в действии, так и в угрозе), направленное на себя или других людей, группы и сообщества, которое может привести или ведёт к физическим травмам, смерти, психологическому вреду, нарушению развития или иным серьёзным последствиям.

В рамках данной работы, основное внимание сосредоточено на насилии, совершаемом в отношении женщин и детей, преимущественно в личной сфере (семья, близкие отношения), однако рассматриваются и другие контексты (школа, улица, рабочее место).

В статье «Домашнее насилие как социальная проблема в российском обществе: между приватностью и публичностью» (С.Д. Савин, В.Ф.Щепельков, А.Н. Сидорова, Российский университет дружбы народов и Санкт-Петербургский государственный университет, 20__ год) исследуется

проблема домашнего насилия в российском обществе [3]. Авторы делают акцент на противоречии между скрытностью семьи и необходимостью публичного вмешательства, рассматривают домашнее насилие как социальный феномен, анализируют его формы, причины и последствия, а также подчеркивают важность комплексной работы государственных и общественных институтов для защиты жертв. В статье показаны статистические данные, результаты социологических исследований и теоретические подходы к объяснению насилия, при этом особое внимание уделено влиянию культурных и социальных норм на его восприятие в обществе.

В моей статье акцент сделан на многопрофильном анализе насилия в отношении женщин и детей как глобальной социальной проблемы. Я рассматриваю четыре формы насилия (физическое, сексуальное, психологическое, экономическое), подробно анализирую индивидуальные, семейные, общественные и структурные факторы риска, а также социально-психологические и физиологические последствия для жертв. В отличие от статьи Савина и соавторов, моя работа предлагает проактивную (направленную на предупреждение проблем) модель профилактики, основанную на раннем выявлении рисков, взаимодействие или сотрудничество между различными государственными и организационными структурами и комплексной поддержке жертв, с целью не только реагирования на насилие, но и его предотвращения.

Таким образом, если в статье Савина и соавторов насилие рассматривается через призму социокультурного анализа и баланса приватности и публичности, то моя статья фокусируется на комплексной профилактике и реабилитации, предлагая практические рекомендации по усилению социальной защиты и правового реагирования. Моя работа расширяет рамки анализа, объединяя психологический, социологический и

правовой подход и предлагая конкретные меры для снижения уровня насилия и формирования культуры нулевой толерантности.

Авторы статьи “Семейное насилие как социальная проблема в современном Кыргызстане” Жутанова, Көкөевой и Игамбердиева подробно анализируют проблему семейного насилия в Кыргызстане, акцентируя внимание на социально-экономических факторах, патриархальных нормах и институциональной поддержке [2]. Они подчеркивают необходимость создания законодательной базы, развития кризисных центров и усиления правового реагирования, что, безусловно, является важной частью решения проблемы. При этом их подход больше ориентирован на реактивные меры – то есть на работу с уже произошедшими случаями насилия, что, на мой взгляд, хотя и необходимо, но не всегда позволяет предотвратить повторные случаи или глубинные последствия для жертв.

В своей статье я решила дополнить этот взгляд, расширив анализ за счет психологических и межличностных факторов. Я считаю важным учитывать индивидуальные особенности агрессора и жертвы, влияние опыта насилия в детстве, родительскую компетентность, а также механизм межпоколенной передачи агрессии. Именно поэтому в моей работе сделан акцент на проактивной модели профилактики, которая включает три уровня: первичная профилактика через образовательные программы и изменение социальных норм, вторичная – через раннее выявление семей группы риска и межведомственное взаимодействие, и третичная – через долгосрочную реабилитацию жертв и контроль за поведением агрессоров.

Основные формы и виды насилия. Насилие не ограничивается только физическим воздействием, что часто приводит к недооценке его настоящих масштабов и последствий. Различают четыре основные формы насилия, которые могут проявляться изолированно или, чаще всего, комплексно:

Физическое насилие – это любое преднамеренное действие, причиняющее физическую боль, телесное повреждение или смерть [1].

Включает избиения, пощечины, толчки, укусы, а также лишение еды, сна или необходимой медицинской помощи (что особенно актуально для детей и пожилых женщин).

Сексуальное насилие – любое действие сексуального характера, совершенное без явно выраженного согласия жертвы [1]. Для женщин это чаще всего насилие со стороны интимного партнера или знакомого, а для детей – сексуальное домогательство, эксплуатация и принуждение. Латентность этой формы насилия крайне высока из-за страха, стыда и угрозы осуждения.

Психологическое (эмоциональное) насилие – это наиболее распространенная, но наименее регистрируемая форма, включающая словесные оскорбления, унижение, угрозы, шантаж, изоляцию от социального окружения и деструктивную критику [1]. Психологическое насилие имеет столь же разрушительные последствия, чем физическое, а зачастую имеет и более долгосрочные последствия для психического здоровья. Для детей оно проявляется в отвержении, постоянной критике, запугивании, отсутствии внимания и любви.

Экономическое насилие – этот вид насилия проявляется в контроле над финансовыми ресурсами, лишении средств к существованию, запрете на работу или получение образования, а также в принуждении к подписанию невыгодных финансовых документов [1]. Для женщин это часто становится главной причиной невозможности разорвать насильственные отношения.

Теоретическая модель цикла насилия

Для понимания изменений уровня насилия, особенно в семейной сфере (насилие интимного партнера), активно используется модель **Цикла насилия**, разработанная Л. Уолкер. Эта модель показывает повторяющуюся закономерность из трех фаз, который объясняет, почему жертвам так сложно покинуть агрессора:

1. **Фаза нарастания напряжения (Tension-Building Phase)** – эта фаза характеризуется увеличением мелких конфликтов, словесных оскорблений, нарастанием психологического давления и чувства постоянной осторожности в каждом слове и действии у жертвы.

2. **Фаза острого инцидента (Acute Battering Incident)** – это фаза описывает неконтролируемый выброс агрессии, который приводит к физическому, сексуальному или тяжелому психологическому насилию.

3. **Фаза раскаяния и "медового месяца" (Honeymoon Phase)** – в данной фазу агрессор демонстрирует раскаяние, просит прощения, дарит подарки, обещает измениться. Эта фаза дает жертве ложную надежду на прекращение насилия и удерживает ее в отношениях.

Понимание этого цикла критически важно для разработки эффективных мер вмешательства, поскольку каждая фаза требует разных стратегий работы.

Анализ причин и факторов, определяющих насилие.

Насилие в отношении женщин и детей является многофакторным явлением. Экологическая модель насилия, разработанная ВОЗ, предлагает рассматривать причины на четырех взаимосвязанных уровнях: индивидуальном, межличностном (семейном), общественном (комьюнити) и структурном (общесоциальном).

Индивидуально-психологические и семейные факторы.

На индивидуальном уровне риск стать как жертвой, так и агрессором повышается при наличии следующих факторов:

– **Опыт насилия в детстве** – лица, которые пережили насилие или ставшие свидетелями домашнего насилия между родителями, имеют более высокую вероятность стать агрессорами или жертвами в зрелом возрасте. Это явление известно как межпоколенческая передача насилия.

– **Психологические особенности агрессора** – это низкая самооценка, неспособность к созидательному разрешению конфликтов,

импульсивность, высокая тревожность, а также наличие психических расстройств (например, антисоциальное расстройство личности).

– **Злоупотребление психоактивными веществами** – это употребление алкоголя и наркотиков агрессорами, что часто является катализатором насильственных действий, снижая самоконтроль и обостряя агрессию.

– **Низкий уровень родительской компетенции** – в контексте насилия над детьми, некомпетентность родителей, их педагогическая беспомощность, незнание возрастных особенностей развития ребенка часто является основной причиной применения физических наказаний и психологического давления.

На межличностном (семейном) уровне факторами риска являются:

– **Нарушение семейной структуры** – это неполные семьи и многодетные семьи в условиях низкого дохода, а также семьи с конфликтами и недостаточной сплоченностью.

– **Социальная изоляция семьи** – это отсутствие поддержки со стороны родственников, друзей и общественности, что позволяет насилию оставаться невидимым и безнаказанным.

– **Гендерные роли и власть** – то есть понятие чёткой патриархальной распределении ролей, где мужчина обладает неограниченной властью и правом контроля над женой и детьми, а также является ключевым показателем насилия интимного партнера. Мужское контролирующее поведение часто предшествует и сопровождает физическую агрессию.

Социокультурные и макроэкономические факторы.

На общественном и структурном уровнях проблема насилия усугубляется следующими факторами:

– **Гендерное неравенство и патриархальные нормы** – это означает, что в культурах, где социальный статус мужчины значительно выше статуса женщины, и где существуют нормы, одобряющие применение силы для

разрешения конфликтов или "воспитания", уровень насилия остается высоким. Это включает в себя дискриминационные законы и низкий уровень доступа женщин к оплачиваемой работе и экономическим ресурсам.

– **Экономические кризисы и бедность** – означает что, высокий уровень безработицы, нищета и экономическая нестабильность в регионе или стране часто приводят к росту внутреннего напряжения и агрессии внутри семьи, поскольку экономическое давление проявляется у наиболее уязвимых членов семьи.

– **Доступность насильственного контента и оружия** – то есть распространение насильственных образов в медиапространстве и легкий доступ к оружию (в контексте убийств подростков и убийство женщины по признаку пола) усиливают риски насилия над женщинами и детьми.

– **Неэффективность правовой системы** – означает что, отсутствие специализированного законодательства о домашнем насилии, низкая правовая культура и нежелание правоохранительных органов вмешиваться в "личные дела" создают атмосферу безнаказанности для агрессоров и заставляют жертв отказываться от обращения за помощью (скрытое состояние насилия).

Таким образом, насилие возникает в результате сложного взаимодействия индивидуальных дисфункций с разнообразными неблагоприятными социальными условиями и культурными установками, которые поддерживают доминирование и проявление силы.

Социально-психологические последствия насилия

Последствия насилия в отношении женщин и детей носят системный характер и проявляются на всех уровнях: физическом, психическом, социальном и экономическом. Ущерб, наносимый жертвам, часто является долгосрочным и охватывающим несколько поколений.

Психологические и физиологические последствия для женщин

Насилие, особенно со стороны интимного партнера, наносит катастрофический ущерб здоровью женщин:

Физическое здоровье – означает что, помимо непосредственных травм, женщины, пережившие насилие, чаще сталкиваются с хроническими болями, фибромиалгией, заболеваниями желудочно-кишечного тракта, сердечно-сосудистыми нарушениями и проблемами репродуктивного здоровья (незапланированные беременности, ИППП, ВИЧ).

Психическое здоровье – Насилие является мощнейшим травматическим фактором, приводящим к развитию:

- **Посттравматического стрессового расстройства (ПТСР)** симптомы включают флешбэки, избегание, гипервозбудимость и ночные кошмары.
- **Депрессии и тревожные расстройства** у женщин, переживших насилие, риск развития депрессии и распространённого тревожного расстройства многократно возрастает.
- **Суицидальное поведение** среди женщин, переживших насилие, значительно выше процент суицидальных попыток.
- **Расстройства пищевого поведения и злоупотребление веществам** часто используются как механизмы копинга (совладания) с непереносимой травмой.

Социальные и экономические последствия: Насилие ограничивает участие женщин в социальной и политической жизни и снижает их продуктивность, что приводит к потере работы, уменьшению доходов и закреплению в бедности. В результате формируется замкнутый круг, усиливающий зависимость женщины от агрессора.

Ежегодно в мире десятки тысяч женщин погибают от рук своих интимных партнеров или членов семьи (фемидиды), что подчеркивает крайнюю степень опасности, которую несет домашнее насилие.

Долгосрочные последствия для развития детей – дети являются наиболее уязвимой группой общества, и насилие в их отношении (прямое или

свидетельство насилия между взрослыми) имеет самые серьезные и долговременные последствия для их развития:

Последствия для здоровья и развития мозга

Воздействие насилия в раннем возрасте (травматический стресс) может нарушать нормальное развитие мозга и нервной системы, что оказывает пожизненное негативное влияние на когнитивные функции, успешность в обучении и профессиональной деятельности. Это негативно сказывается на функционировании эндокринной, иммунной и иных жизненно значимых систем организма.

Поведенческие и эмоциональные проблемы

Дети, ставшие жертвами или свидетелями насилия, часто демонстрируют:

– **Эмоциональные нарушения** – это хроническая тревожность, депрессия, низкая самооценка, ощущение беспомощности и предательства.

– **Поведенческие проблемы** – это агрессия, насилие по отношению к сверстникам или животным (буллинг), рискованное сексуальное поведение, проблемы со сном (бессонница, ночные кошмары), девиантное поведение (побеги из дома, злоупотребление веществами).

– **Проблемы в школе** – то есть, сложности с концентрацией внимания, плохая успеваемость, неспособность устанавливать доверительные отношения с учителями и сверстниками.

Межпоколенческая передача насилия.

Наиболее значимым последствием является межпоколенная передача насилия: дети, пережившие или ставшие свидетелями насилия, с гораздо большей вероятностью (в шесть раз чаще) повторяют модели агрессии или становятся жертвами в взрослых отношениях. Такое воздействие учит их рассматривать агрессию как приемлемый и эффективный способ решения конфликтов и контроля.

Механизмы противодействия и модель проактивной профилактики

Для эффективного преодоления проблемы насилия требуется не просто набор мер, а комплексная, многоуровневая и скоординированная система, объединяющая правовое реагирование, социальную защиту и первичную профилактику.

Правовые и институциональные механизмы

Эффективное противодействие насилию базируется на трех столпах:

1. **Специализированное законодательство** – означает что, жизненно необходимо принять законы, которые направлены конкретно на предотвращение и преследование домашнего насилия, которые должны четко определять все формы насилия (включая экономическое и психологическое), устанавливать меры защиты жертв и механизмы контроля за агрессорами.
2. **Защитные предписания** – то есть, введение механизма охранных (защитных) мер, позволяющих суду или полиции немедленно удалить агрессора из общего жилища и запретить ему приближаться к жертве и детям.
3. **Криминализация и уголовное преследование** – это обеспечение неизбежности наказания за любые формы насилия. Необходимо сместить акцент с "примирения сторон" на защиту жертвы и соблюдение принципа нулевой толерантности к насилию.

Институциональная поддержка включает:

- **Кризисные центры и шелтеры** – это развитие сети безопасных убежищ для женщин и детей, пострадавших от насилия, обеспечивающих юридической, психологической и социальной помощи.
- **Специализированные подразделения в полиции** – это обучение сотрудников правоохранительных органов специфике работы с жертвами насилия, исключение вторичной виктимизации.
- **Программы коррекции поведения агрессоров** – заключается в том чтобы обязательно направлять лица, которые совершили насилие, на психокоррекционные программы, направленные на изменение негативных

моделей поведения и обучение ненасильственным и мирным методам решения конфликтов.

Модель проактивной социальной профилактики

Предлагаемая модель превентивной профилактики отличается от традиционного реактивного подхода тем, что направлена на устранение причин насилия до его возникновения. Эта модель включает три уровня:

Первичная профилактика (Уровень всего общества)

Цель – изменение социальных норм и культурных установок, которые способствуют насилию.

– **Образовательные программы** – следует включить в школьные и университетские программы курсов по формированию культуры ненасилия, гендерного равенства, здоровых отношений и ненасильственные разрешения конфликтов. Использование интерактивных методов (ролевые игры, тренинги, дискуссии).

– **Информационные кампании** – это широкомасштабные публичные кампании по повышению осведомленности о всех формах насилия и его последствиях, а также по демонстрации моделей позитивного взаимодействия в семье.

– **Поддержка родительства** – программы по развитию родительской компетентности, обучению позитивным методам воспитания, снижению эмоционального выгорания взрослых.

Вторичная профилактика (Уровень раннего вмешательства)

Цель – раннее выявление семей группы риска и предотвращение эскалации конфликта в насилие.

– **Раннее выявление рисков** – то есть, создание систем, позволяющих работникам образования, здравоохранения (педиатрам, акушерам-гинекологам) и социальной защиты выявлять семьи с признаками неблагополучия (социальная изоляция, хронические конфликты, злоупотребление веществами).

– **Межведомственное взаимодействие (Координация)** – следует постоянно создавать действующие рабочие группы, которые включают представителей социальных служб, полиции, здравоохранения и образования, для скоординированного и конфиденциального обмена информацией, а также совместного планирования интервенций. Основное новшество модели заключается в разработке единого протокола реагирования, устраняющего дублирование функций и бюрократические препятствия.

– **Консультационные услуги** – это предоставление бесплатных и анонимных консультаций и групп взаимопомощи для семей в кризисных ситуациях.

Третичная профилактика (Уровень работы с последствиями)

Цель – предотвращение рецидивов и минимизация долгосрочного вреда.

– **Комплексная реабилитация жертв** – то есть долгосрочная психологическая и медицинская помощь женщинам и детям, пережившим насилие (индивидуальная и групповая терапия).

– **Социальное сопровождение** – это помощь в восстановлении социальных связей, трудоустройстве и получении жилья для обеспечения экономической независимости жертв.

– **Контроль агрессоров** – следует ввести жесткий контроль за агрессорами после применения мер наказания, включая использование электронных браслетов или регулярные визиты социальных работников

Заключение. Насилие в отношении женщин и детей является не просто правовой или медицинской проблемой, но и глубочайшим социальным феноменом, укорененным в культурных нормах и структурном неравенстве. Проведенный анализ подтверждает, что данное явление имеет мультифакторную природу, а его последствия носят катастрофический, мультигенерационный (передающимся через поколения) характер, затрагивая все сферы жизни жертв и снижая общий потенциал общества.

Результаты исследования заключаются в систематизации факторов риска (от индивидуальной травмы до макроэкономической нестабильности) и обосновании необходимости перехода к **проактивной, многоуровневой системе профилактики**. **Новизна** работы состоит в предложении интегративной модели противодействия, которая сочетает ужесточение правового реагирования (введение защитных предписаний, криминализация всех форм домашнего насилия) с приоритетом первичной и вторичной профилактики на уровне сообщества.

Особое внимание в работе уделено **межведомственному взаимодействию**, которое должно стать фундаментом эффективной системы защиты. Только скоординированная работа правоохранительных органов, здравоохранения, образования и социальных служб, объединенных единым протоколом раннего выявления и интервенции, может обеспечить реальную безопасность женщин и детей.

Перспективы дальнейших исследований включают детальную разработку методологии оценки эффективности программ первичной профилактики, а также изучение влияния цифровизации и кибернасилия на динамику агрессии в отношении детей и женщин. Реализация предложенных рекомендаций позволит не только сократить уровень насилия, но и сформировать в обществе культуру нулевой толерантности к любому его проявлению, обеспечивая фундаментальное право каждого человека на жизнь, безопасность и достоинство.

Таким образом, подходя к выводу, я могу сказать, что насилие – это глобальная проблема как в Кыргызстане, так и в мире. По данным отчётов ООН и ЮНИСЕФ, почти каждая третья женщина подвергается различным формам насилия. Чтобы предотвратить и уменьшить риски таких случаев, недостаточно только говорить о проблеме – важно менять систему, в которой она возникает. И когда почти каждая третья женщина сталкивается с насилием, это уже не статистика – это тревожный сигнал всему обществу.

И я понимаю, что бороться с этим можно только тогда, когда мы перестаём замалчивать проблему и начинаем говорить о ней честно. На мой взгляд, важно не только принимать законы, но и делать так, чтобы каждый человек мог почувствовать себя защищённым – в семье, в школе, на работе, в своём сообществе.

Мне кажется, что нам нужно усиливать поддержку тем, кто сталкивается с насилием, – чтобы помощь была доступной, быстрой и безопасной. И, конечно, нам всем нужно менять культуру отношения друг к другу. Мы часто говорим про «традиции», но никакая традиция не может оправдывать боль и страх.

Также необходимо расширять образовательные инициативы – учить молодёжь уважению, эмпатии и навыкам мирного решения конфликтов. Именно это создаёт долгосрочные изменения, которые отражаются не только в статистике, но и в реальной жизни семей.

Библиографический список

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
2. [https://doi.org/10.52754/16948661_2023_1\(2\)_10](https://doi.org/10.52754/16948661_2023_1(2)_10)
3. <https://share.google/rziollaFcdYw7f3SB>
4. Конвенция ООН о ликвидации, всех форм дискриминации в отношении женщин (СЕДАВ).
5. Конвенция ООН о правах ребенка.
6. Всемирная организация здравоохранения. Глобальный доклад о статусе предупреждения насилия в отношении детей.
7. Уолкер Л. Б. Цикл насилия: Открытие, понимание, вмешательство.
8. Гидденс Э. Социология. Учебник для ВУЗов.
9. Бронфенбреннер У. Экология человеческого развития: Исследования и эксперименты в области психологии.

10. Шнейдер Л. Б. Основы семейной психологии: Учебное пособие.
11. Современные проблемы и тенденции развития законодательства о противодействии домашнему насилию: Сборник материалов конференции.
12. Исследование последствий насилия в отношении женщин и пути их преодоления:
13. Аналитический отчет.
14. info@kaktus.work
15. <https://rus.azattyk.org/a/32358625.html>
16. https://24.kg/proisshestviya/286388_bole_13tyisyach_chelovek_postradaliotsemeynogoNasiliya_vkyirgyizstane_v2023_godu/?utm_source=chatgpt.com

**Алмазбек кызы Бибинур, СКс-1-21 тайпасынын студенти,
Тынарбекова Алтынай Шукурбековна, СКс-1-25 тайпасынын студенти,
илимий жетекчиси: Токоева Гулдана Самидиновна
КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЖАШ ҮЙ-БҮЛӨЛӨРГӨ КАРАТА
СОЦИАЛДЫК САЯСАТТЫН ЖҮРГҮЗҮЛҮШҮ**

УДК 364:316.356.2

Аннотация. Кыргыз Республикасында үй-бүлөгө карата туруктуу жана максаттуу үй-бүлө саясаты жүргүзүлөт. Айрыкча жаш үй-бүлөлөрдү колдоо жана өнүктүрүү боюнча иш-чаралардын пландуу ишке ашырат. Кыргыз Республикасынын социалдык саясатын ишке ашыруу, анын ичинде, үй-бүлөнү сактоо, балдардын толук кандуу үй-бүлөдө өсүп жетилишин камсыз кылуу максатында мамлекет тарабынан ыраттуу иш жүргүзүлөт. Изилдөөнүн максаты - Кыргыз Республикасындагы жаш үй-бүлөлөргө карата социалдык саясаттын жүргүзүлүшүнө талдоо жүргүзүү. Туруктуу жана бакубат үй бүлөнү калыптандыруу – коомдун туруктуу өнүгүүсүнүн негизи. Бул багытта изилдөө жүргүзүү актуалдуу маселелердин бири.

Ачкыч сөздөр: үй-бүлө, жаш үй-бүлө, мамлекет, мамлекеттик саясат, социалдык колдоо, аял, эркек, эне жана бала, ата жана бала, социалдык саясат

Аннотация. В Кыргызской Республике проводится постоянная и целенаправленная семейная политика. В частности, планомерно реализуются мероприятия по поддержке и развитию молодых семей. Для реализации социальной политики Кыргызской Республики, в том числе с целью сохранения семьи и обеспечения полноценного воспитания детей в полных семьях, государством ведется систематическая работа. Цель исследования - провести анализ реализации социальной политики в отношении молодых семей в Кыргызской Республике. Формирование стабильной и благополучной семьи является основой устойчивого развития общества. Проведение исследования в этом направлении является одной из актуальных задач.

Ключевые слова: семья, молодая семья, государство, государственная политика, социальная поддержка, женщина, мужчина, мать и ребенок, отец и ребенок, социальная политика

Abstract. The Kyrgyz Republic carries out a continuous and purposeful family policy. In particular, measures aimed at supporting and developing young families are being systematically implemented. The state conducts consistent work to implement the social policy of the Kyrgyz Republic, including preserving the family institution and ensuring the полноценное воспитание детей в complete families. The purpose of the study is to analyze the implementation of social policy toward young families in the Kyrgyz Republic. The formation of a stable and prosperous family is the foundation of sustainable social development. Conducting research in this area is one of the urgent tasks.

Keywords: family, young family, state, state policy, social support, woman, man, mother and child, father and child, social policy.

Материалдар жана методдор

Изилдөөдө негизги материалдар катары үй бүлдө маселесине байланыштуу изилдөө жүргүзгөн эмгектер, укуктук-ченемдик актылар, улуттук каада-салттар алынды. Изилдөөнүн жүрүшүндө теориялык жана практикалык мүнөздөгү ыкмалар колдонулду. Негизинен анализ жана синтездөө, абстрактуулуктан конкреттүүлүккө өтүү, индукция жана дедукция ыкмалары колдонулду. Изилдөөдө теориялык эмгек катары В.Анишананын [1], А.И Антоновдун [2,3] Р.Я.Климантованын [4] Г.С.Токоеванын [6], Е.И. Холостованын [8] эмгектери эсептелди

Киришүү

Үй бүлө маселесине байланыштуу Кыргыз Республикасы бир нече укуктук-нормативдик документтерди бекитип, ишке ашырууга аракет жасаган. Алар: "2012-2014-жылдары Кыргыз Республикасынын Калкты социалдык коргоону өнүктүрүү стратегиясы жөнүндө" токтому; 2. "2020-жылга чейин гендерлик тенчиликке жетишүү боюнча иш-аракеттердин улуттук планы жөнүндөгү токтому"; 3. 2012-жылдын 1-октябрында кабыл алынган "Үй-бүлөнү жана энени колдоо жөнүндөгү документи [11]; 4. 2013-2018-жылдарда Кыргыз Республикасынын интернат тибиндеги балдар мекемелерин башкарууну жана каржылоону оптималдаштыруу жөнүндө токтомуу [12]; 5. 2030-жылга чейин Кыргыз Республикасын өнүктүрүүнүн

улуттук программасы [13]. Ошондой эле үй-бүлө маселелерине байланышкан бир нече документтер кабыл алынып, ишке ашкан: 1. “2015-2017-жылдарга балдарга карата ырайымсыз мамилелердин жана зомбулуктун алдын алуу боюнча иш-чаралардын планы”. 2. 2016-2018-жылдарга карата жаштардын жана балдардын арасында укук бузууларды жана кылмыштарды, суициддерди алдын алуу боюнча ведомстволор аралык иш-чаралардын планы”. 3. 2014-2018-жылдарга Кыргыз Республикасында балдар үчүн юстицияны өнүктүрүү боюнча мамлекеттик программасы.

Бул мамлекеттик деңгээлдеги токтомдор жана атайын иш-чаралардын топтому – баары, үй-бүлөлөргө жана балдарга багытталып, аларды социалдык жактан колдоо, жашоо-шартын жакшыртууну көздөгөн.

Негизги бөлүк.

Өлкөбүздүн келечеги болгон балдарга жана жаш карата бир нече документтер кабыл алып иштеп жатат. Алардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоого багытталган “Балдар жөнүндө кодекси” 2012-жылы кабыл алынган. Бул мыйзам балдардын жана өспүрүмдөрдүн укуктарын коргоого боюнча мазмундуу бөлүктү чагылдырган. Ар бир райондо балдарга колдоо көрсөтүү жана колдоо боюнча комиссиялардын иштөөсү жолго коюлган. Бул комиссиянын ишинин натыйжасында аз камсыз болгон жана жакырчылыктын чегинде турган үй-бүлөлөргө бир жолку жардам көрсөтүүнү иштеп чыккан жана колдоолор көрсөтүлгөн. Бул иш-чаралар 2017-жылдан баштап ишке аша баштаган. Улуш жылы бир жолку жөлөкпул берүү программасына 88605 үй-бүлө катышып, колдоого ээ болгон. Ал үй-бүлөлөрдөгү балдардын саны 275907 жеткен. Өкмөт тарабынан ден соолугунун мүмкүнчүлүгү чектелген балдарга да колдоолор көрсөтүлүп турган. Мындай жөлөкпул алган балдардын саны 2017-жылы 29317 болгон [12, 7].

Балдарды социалдык жактан коргоо жана камсыздоо жаатында чектен чыккан балдарды тарбиялоо боюнча иш чаралардын топтому ырааттуу ишке ашырыла баштаган. Айрыкча балдарга билим берүү, алардын саламаттыгын сактоо боюнча иштерди жергиликтүү бийлик органдары тарабынан жүргүзүлө баштаган. Турмуштук оор кырдалга кабылган, чектен чыккан жүрүм-турумдагы балдарды тарбиялоо боюнча чаралар күчөтүлгөн.

Тарыхый сереп сала турган болсок, 2014-2016-жылдары 20850 бала турмуштук оор кырдаалда тургандыгы аныкталган. Ал балдар бардыгы болуп 14368 үй-бүлөдө жашаган. Тынымсыз мониторинг кылуунун натыйжасында өлкө боюнча 15199 баланы коргоо боюнча атайын жеке пландар иштелип орундалган. Ошол эле учурда 7727 үй-бүлө менен атайын иштөө пландары кабыл алынган. Ар түрдүү себептерден улам ата-энесинин камкордугусуз чет мамлекетте калган балдарды кайра өлкөгө кайтаруу боюнча да өзгөчө аракеттер жүргөн жана ага карата иш-чаралар иштелип чыккан. Натыйжада 2016-жылга карата 63 баланы жайгаштыруу иштери колго алынган [12, 8].

Балдар үйлөрүндөгү балдардын жашоосу, билим-тарбия алуусу мамлекеттин алдында турган эң башкы маселе катары эсептелет. Балдардын жашоосунун бир формасы болгон интернат тибиндеги мекеме да өзгөчө эсепке алууну талап кылган мекеме деп билебиз. Бул жайга балдардын жайгашуусун азайтуу боюнча тынымсыз аракеттер көрүлүп келет. 2013-2016-жылдары бул мекеме аркылуу 3072 бала асыроого берилген. Ал эми камкордукка алынган балдардын саны 3110 жеткен. Ошол эле учурда фостердик үй-бүлөлөр өздөрүнө 58 баланы алышкан.

Мамлекет тарабынан ата-энеси жок жетим балдарды жана кароосуз калгандарды атайын эсепке алуу иштери жүргөн. Натыйжада 187 ушундай абалдаргы бала белгилүү болгон. Жашоо шарты начар жана турмуштук оор кырдаалдагы балдарга жардам көрсөтүүчү "Балдар үчүн ишеним телефондору" деп аталган борбор ишин баштаган. Бул борбордун иши 2026-

жылы башталган жана бир жыл ичинде 711 телефон чалуулар болгон. Бул маалыматка ылайык чалуулардын 136сы балдар тарабынан болгон.

Учурда Кыргыз Республикасы жаш үй-бүлөлөргө катара ырааттуу жана максаттуу саясатты жүргүзөт. Биринчи кезекте туруктуу өнүгүүнүн максаттарын эске алып ишке ашырат. Жаш үй-бүлөлөрдө гендердик теңдикти эске алып ролдорду бөлүштүрүүнү колго алган. Үй-бүлө курган жаштар биринчи кезекте өздөрүнүн социалдык ролдорун так аткарууну көздөйт. Никеге турган жубайлар “аял-эркек” деген союзга биригишет. Бул биригүү алардын ролдорунун аткарылышына талап кылат. Үй-бүлө курган эки жаштын башкы максаттарынын бири – балалуу болуу. Бул иш үчүн экөө биргелешип, жашоону улантат. Алардын үй-бүлө саясатындагы негизги багыт – демографиялык өсүшкө өз салымдарын кошуу, ата-эне деген ардактуу жана оор кызматты аткарууга белсенишет. Алар ата-эне болуунун өзү коомдогу чоң статуска жетишкендик деп билүүсүн коом эскертет. Ушуга байланыштуу мамлекет “Дени сак – коом, бакубат үй-бүлө” деген социалдык проектини ишке ашырууну максат кылат. Эненин ден соолугу чың болсо, саламаттыгы бекем наристе дүйнөгө келет. Бул мамлекеттин негизги социалдык саясатынын багыты.

Статистикага кайрыла турган болсок Кыргызстанда бир жылда 30 миңге жакын үй-бүлө катталат. Бул жаңыдан түзүлгөн үй-бүлөлөрдүн кеминде 50% турак жай менен камсыз болууну талап кылат. Мындай шартта мамлекет жаш үй-бүлөлөргө карата социалдык саясаттагы башкы багыт – жаш үй-бүлөлөр үчүн турак жай маселесин чечүү эсептелет. 2025-жылы Кыргызстан боюнча 61827 ипотекалык квартира курулуп баштаган. Учурда “Топтомо ипотека” программасы ишке ашып жатат. “Менин үйүм 2021-2026” программасына ылайык турак жайдын наркынын 30% кем эмес баштапкы төлөмүн банкта чогултуп, турак жай алуу мүмкүндүгүн берет. Бул миграцияда жүргөн жаш үй-бүлөлөр үчүн да пайдалуу вариант болуп эсептелет. Ошондой эле турак жай менен ипотекалык камсыз кылууда “Менин үйүм” программасы ийгиликтүү

ишке ашып жатат. Бул долбоор Кыргызстанды 2040-жылга чейин өнүктүрүүнүн улуттук программасына ылайык иштелип чыккан. Акыркы үч жылда бул программа боюнча 20 миңден ашык жарандар катталып, кезекке турган. Ипотекалык кредиттин пайыздык чендери 4% чейин төмөндөтүлгөн. Өкмөттүн болжолдоосу боюнча 2030-жылга чейин 40 миңге жакын үй-бүлө турак жай менен камсыздоо маселеси чечилет.

Жаш үй-бүлөлөрдүн турак жай менен камсыз болуусу алардын социалдык-экономикалык жактан көйгөйүнүн чечилишине алып келет. Тагыраак айтканда жаш үй-бүлөлөрдүн жашоо турмушунун жогорулашына, миграциялык процесстердин азайышына алып келет. Сыртка чыгып жаткан жогорку квалификациялуу кадрлардын агымын азайтат. Жергиликтүү мекеме ишканаларда кадрдык камсыздоо маселеси чечилет. Билим берүү, саламаттыкты сактоо жаатындагы адистердин айыл жерлеринде калып иштөөсүнө мүмкүндүк берет.

Кыргыз Республикасындагы жаш үй-бүлөлөрдү колдоонун бир багыты – жөлөкпулдар менен колдоо көрсөтүү. Үй-бүлөдөгү 16 жашка чейинки балдарга мамлекет тарабынан ай сайын 1200 сом өлчөмдө жөлөкпулдар берилет. Бул өкмөттүн “үй-бүлөгө көмөк” деген программанын алкагында ишке ашат. Статистикалык маалыматка кайрыла турган болсок, 2025-жылдын биринчи жарымында 54400 үй-бүлө жөлөкпул менен камсыздалып келген. Бул балдардын саны менен алганда 16 жашка чейинки 194800 бала жөлөкпул менен камсыз болушкан. Жөлөкпул алган үй-бүлөлөр атайын жергиликтүү бийлик тарабынан жакыр деп табылган үй-бүлөлөр болгон. Жалпы балдардын саны менен алганда жакыр деп табылган үй-бүлөлөрдө жашаган балдардын 21% гана камтыган. Бул статистиканы 2204-жыл менен салыштырып алганда “үй-бүлөгө көмөк” жөлөкпул алуучулардын саны 75800 адамга азайган. Бул эмнени билдирет. Жакырчылыктан чыккан адамдарды саны өскөнбү же мамлекет колдоону азайтканбы деген суроо туулат. Эгерде жакырчылыктан чыгуунун саны өскөн деген ойду айтсак, анда эмнеги никеге тургандардын

санына салыштырмалуу алганда кайра ажырашкандардын саны өсүп жатат. Мисалы, 2025-жылдын биинчи жарымында Кыргызстанда 14704 жаш үй-бүлө түзүлүп, нике катталган болсо, ошол жылы 4729 жубайлар ажырашкан [13, 4]. Бул биздин мамлекет үчүн өтө эле чоң көрсөткүч. Бул жаатта мамлекет тарабынан туруктуу жана максатуу иш-чаралар көрүлүшү зарыл. 2024-жылга анализ жасай турган болсок, жыл ичинде ажырашкан түгөйлөрдүн саны 13397 ге жеткен. Бул жылдары ажырашуулардын саны башка жылдарга салыштырганда дээрлик 6% өскөн [13, 4]. Мындай көрүнүш мамлекет үчүн өтө кооптуу жана ыкчам чараларды көрүүнү талап кылат. Ажырашуулардын өсүшү үй-бүлө институтунун өсүшүнө жана мамлекеттин социалдык саясатына терс таасирин тийгизет.

Мамлекет эң биринчи кезекте үй-бүлөнүн экономикалык абалын жакшыртуу саясатын жүргүзөт. Бакубат экономикалык жактан өнүккөн үй-бүлөнү калыптандыруу мамлекеттин социалдык саясатынын бир багыты. Көз каранды болбогон үй чарабсын жүргүзүү, бардык мүчөлөрүнүн чарба үчүн жоопкерчилигин калыптандыруу бакубат үй-бүлөнүн калыптануусун шарт түзөт. Мамлекет тарабынан колдоого алынган багыт үй-бүлөнүн репродуктивдик жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу. Учурда жаш үй-бүлөлөр ар түрдүү себептерден улам балалуу болууну кийинкиге жылдыруу же аз балалуу болуу менен чектелүүнү туура көрүшөт. Мамлекет биринчи кезекте үй-бүлөнүн деморгафиялык маселелерди чечүүгө катышуусун активдештирүүгө кызыкдар. Дагы бир белгилей турган багыт үй-бүлөдө балдардын татыктуу таалим-тарбия алышы. Коом жана мамлекет билимдүү, интеллектиси жогору, адеп-ахлак жактан калыптанган инсанга ээ болууну каалайт. Элибиздин каада-салтын, үрп-адатын билип калыптанышы моралдык жактан туруктуу болушу үчүн максаттуу түрдөгү иш-аракеттер жүргүзүлөт.

Жаш үй-бүлөлөрдүн ажырашууларынын башкы сбеби – үй-бүлөдөгү экономикалык көйгөй. Жаш үй-бүлө ээлеринин жумуш орду жок учурлар абдан көп. Алардын туруктуу иштеген иштери жок. Айлык акысы өтө төмөн.

Көп учурда үй-бүлөдө аялы же күйөөсү жумушсуз катары эсептелген жагдайлар жогору. Ошондуктан жумушсуздук жаш үй-бүлөлөрдүн союзунун бузулушуна же ажыраууларына себеп болуп жатат. Жаш үй-бүлөлөрдүн көйгөйлөрүнүн бир катары миграциялык процесстер. Үй-бүлө жаңыдан куралганда эле чет элге жумуш издеп кетип жаткан үй-бүлөлөрдүн саны да абдан көп. Ал жакта да туруктуу жумуш таба албагандар экономикалык кыйынчыкка дуушар болуп, натыйжада үй-бүлөнү кризиске алып келип такап коюуда. Булар үй-бүлө кургандарды ажырашууга түрткү берүүдө. Эинчиден үй-бүлө кургандардын бири миграцияга кетип, жаш жубайлар узак убакыт боюу бири биринен алыс жашап калгандыктан, экөөнүн ортосундагы мамилелердин бузулуша алып келүүдө.

Жаш үй-бүлөлөрдүн ажырашууларынын дагы бир себеби – үй-бүлөдөгү зордук-зомбулуктун болушу. Аялга же балдарына карата зордук-зомбулуктун оруна алышы үй-бүлөнүн тынч жашап бейпил болушуна терс таасирин тийгизүүдө. Үй-бүлөдөгү тынымсыз чыр-чатак жана балдарга же аялына карата зордук-зомбулуктун болушу үй-бүлөлүк кризисти жаратат. Бул балдардын, аялынын психикасына терс таасирин тийгизип балдарда жана энесинде стресс абалды жаратат. Бул мамлекет үчүн өтө ойлонулган жана ырааттуу саясатты жүргүзүүнү талап кылат. Анткени ажырашуу балдардын психикасына оор таасир этет. Алар үчүн кризистик абал жаралат. Мындай абал балдарда чектен чыккан жүрүм-турумдун пайда болушуна, алардын ар түрдүү топторго кошулуп кетишине же эч ким менен баарлашууга барбаган түнт жашоо образына өтүшүнө алып келет.

Коомдо ушундай үй-бүлө көйгөйлөрүн болтурбоо боюнча бир багыттуу мамлекттик саясат болушу керек. Биздин пикирибизде балдарды жаш кезинен үй-бүлө курууга тарбиялоо керек. Мектеп жашынан баштап эле үй-бүлө куруу чоң жоопкерчилик экендигин андап билүүгө үйрөтүүнү колго алуу зарыл. Үй-бүлө өзүнчө мамлекеттин алгачкы ячейкасы катары экендигип билип, анда жакшы-жаман, оор турмуш менен жакшынакай жаркын күндөр менен

коштоло тургандыган үйрөтүү керек. Оорчулук болгондо өзүн жоготуп койбой, сабырдуу жана туруктуу болууга үйрөтүү маанилүү.

Үй-бүлө институтун бекемдөө – Кыргыз Республикасындагы социалдык саясаттын бир багыты болгону менен рыноктук мамилелер үй-бүлө институтун өзүнөн өзү жөнгө салып коюуда. Экономикалык өзгөрүүлөр, баа саясатынын өзгөрүп турушу миграциялык процесстердин тез темп менен өсүшү жаш үй-бүлөлөргө таасирин тийгизүүдө. Алар экономикалык кризистен чыгууну жолдорун билишпейт. Айрым учурларда үй-бүлө бюджетин туура пайдалана алышпайт. Ар түрдүү социалдык маселелерди чечүүнү алдын ала пландаштырууну боюнча тажрыйбалары аз.

Мамлекеттин социалдык саясатындагы башкы багыттарын бири – жаш үй-бүлөлөрдүн укуктарын билүүгө үйрөтүү. Анткени жаш үй-бүлөлөр ар дайым эле өздөрүнүн укуктарын жана милдеттерин биле бербейт. Ошондуктан жаштарга тарбия берүүдө мамлекеттеги жаштарга жана үй-бүлөгө карата иштеп жаткан укуктук-ченемдик актыларды билүүгө үйрөтүү зарыл. Ал үчүн мектеп программаларына жаш үй-бүлө институту жөнүндө аял-эркек мамилелери тууралуу, ата-эне – балдар карым-катышынын туруктуулугу жөнүндө билимдерди берүү зарыл. Белгилүү педагог жана психологдор үй-бүлөдөгү жагымдуу маанайдын болушу – үй-бүлөдөгү бакубаттыктын башаты катары белгилешет. Жагымдуу маанай бош убакытты туура пайдаланууга да байланыштуу болот. Белгилүү философ А.Табалдиев жазгандай “Акыркы жылдары жумушчулардын бош убактылары негизинен өзүлөрүнүн маданий-техникалык деңгээлдерин көтөрүүгө кетип жатканы биздин күндөрдүн мүнөзү көрүнүштөрү болуп калды” [5, 24]. Бул пикир А. Табалдиев тарабынан XX кылымдын 60-жылдарында жазылса да учурда атуалдуулугун жогото элек. Азыркы учурда да адамдар бош убактыларын өздөрү кызыккан тармак боюнча маалымат алуу үчүн убактыларын коротушат. Бирок ал учурдагыдай китеп окубастан интернет айдыңында отурушат. Айырмачылыгы мына ушунда турат. Ар бир үй-бүлө бош убактысын балдарына арнагандыгы

маанилүү. Анткени заманбап коомдо жаш балдар бош убактыларын телефондо интернеттеги ар түрдүү маалыматтарды алуу, ойноо же башка кызматтардан пайдалануу менен убактыларын өткөрүшөт. Ошондуктан бул жаатта үй-бүлөнүн өзүнүн ички саясаты болушу зарыл. Болбосо үй-бүлөдө жаш балдар элдик баалуулуктарды өздөштүрүү, ата-эненин таасирин алуу, алар тууралуу жакшы пикирлерди калыптандыруу сыяктуу баалуулуктар калыптанбай калат. Ата-эне балдарды турмушка даярдоону жаш мезгилинен үй-бүлөдөн баштоосу маанилүү ата-эне үй жумуштарын балдары менен аткарууну колго алганда гана балдар турмушка даярдалат. Эркек балдарды атасы үй чарбасындагы жумуштарды жасоодо кошо алып жүрүп үйрөтсө, келечекте баласы өзү эле турмушка даяр болуп калат. Ал эми энеси кыздарын үй жумуштарын жасоодо кошо жасатып үйрөтүүсү кыздардын эне болууга, келечекте жубай болууга карата даярдыгынын мектеби катары болот. Ошондуктан эне-кыз институту дегенге өзгөчө маани берип, кыздарды турмушка даярдоону маанилүү маселе катары кароо зарыл. Кыргызда салттык үй-бүлө басымдуулук кылат. Мындай үй-бүлөдө чоң ата, чоң энелери бирге жашаган учурлар абдан көп. Андай учурда чоң ата менен чоң эненин ролунун чоң экендигин билүү маанилүү. Үй-бүлөдө чоң атасы эркек кишиге таандык сапаттардын баарын небересине өткөрүп берүү милдетин туюп сезип, негизги насаатчы катары болушу керек. Ал жаш балдарга үй-бүлөдөгү жоопкерчилик, эркекте болоорун, үй-бүлөнүн бекем жана туруктуу болушу эркекке байланыштуу экендигин үйрөтүү милдетин аткарат. Кыргыз элинин дүйнөкабылдоосунда небере менен чоң атанын образы абдан таасын сүрөттөлөт. Неберенин чоң атанын жанында отурган жана ага карата сүйкүмдүү образдын көрүнүшү экөөнүн ортосундагы тыгыз карым-катнашты жана муундар аралык байланыштын логикасын чагылдырат.

Ал эми чоң эне менен неберенин бирге отурган образы – улуттук каада-салтты, нарк-нусканы берүү-алуу процессинин жүрүп жатканы деп

кабылдоого болот. Бул кыргыз элинин байыртан келе жаткан уңгулуу жолу деп билүүгө болот.

Жаш үй-бүлөлөрдүн маселесинин алкагында кайнене-келин карым-катышын талдоого алуу жаш үй-бүлөлөрдүн туруктуу болушуна белгилүү деңгээлде оң таасирин тийгизет. Анткени кайын-эне менен келиндин жакшы жана жагымдуу мамилеси үй-бүлөнүн биримдигинин кепилдиги. Кайын эне жаңы келген келинге ошол үй-бүлөнүн салтын, тутунган жол-жобосун үйрөтүүчү катары болушу зарыл. Жаңы келген келинге кайын журтка жана өзүнүн ата журтуна мамиле жасоонун жол-жобосун үйрөтүп тарбиялоочу болуусу керек. Келинге насаатчы жана келин институтун үйрөтүүчү катары өзүнүн вазипасын туюп сезүүсү маанилүү. Айрым учурда кайын эне иштеген келиндер үчүн балдарын тарбиялоого карата жардамчы милдетти да аткарат. Бул учурда небересине тарбиячы катары ролду аткаруу милдети жүктөлөт.

Корутунду

Демек, Кыргыз Республикасындагы социалдык саясаттын бир багыты катары ата-эне жана балдардын ортосундагы карым катнаштын бакубат болушу эсептелет. Мында жаш үй-бүлөлөр балдарын тарбиялоода өздөрү үй-бүлөдөгү ролдорду туура бөлүштүрүү, ата-эне болуу ыйык жана жооптуу милдет экендигин туюп сезүүгө тарбиялоо зарылдыгын билиши маанилүү. Чоң ата менен чоң эненин образы жаш балдар үчүн авторитет жана насаатчы болуусуна жетишүү – келечектеги жаштардын уй-бүлө куруусуна чоң таасир калтырат. Үй-бүлөдөгү ролдордун туура бөлүштүрүлүшү балдарын инсан катары жетилишине, коомго адаптацияланышына, жеке инсандык сапаттардын калыпташынышына негиз болот. Ошондуктан Кыргызстанда жаңыдан түзүлгөн үй-бүлөлөрдүн идеалдуу жана туруктуу болушу эң биринчи кезекте өз ара сыйлоого, түшүнүүгө жана ынтымакка байланыштуу.

Колдонулган адабияттардын тизмеси

1. Анишина, В. Семейные проблемы и способы решения / В. Анишина. - М.: ЭКСМО, 2004. - 160 с.

2. Антонов, А.И. Семейная политика как объект исследования / А.И. Антонов // Вестн. РАН. - 2005. - № 3. - С. 12-14.
 3. Антонов, А.И. Социология семьи / А.И. Антонов, В.М. Медков. - М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996. - 304 с.
 4. Климантова, Р.Я. Государственная семейная политика современной России / Р.Я. Климантова. - М.: ИТК «Дашков и К°», 2004. - 524 с.
 5. Табалдиев, А. Жаңы адам жана бош убакыт. – Ф., 1962. – 105 б.
 6. Токоева, Г.С. Кыргыз философиясындагы адам болмушу. – Б.: Махprint, 2015. – 244 б.
 7. Кыргыз Республикасынын калкын социалдык коргоону өнүктүрүүнүн 2015-2017-жылдарга карата программасы.
 8. Холостова, Е.И. Социальная работа с семьей / Е.И. Холостова. - М.: «Дашков и К°», 2007. - 212 с.
 9. 2012-2014-жылдары Кыргыз Республикасынын Калкты социалдык коргоону өнүктүрүү стратегиясы жөнүндөгү токтому
 10. "2020-жылга чейин гендерлик теңчиликке жетишүү боюнча Кыргыз Республикасынын улуттук стратегиясы жана Кыргыз Республикасында гендерлик теңчиликке жетишүү боюнча иш-аракеттердин улуттук планы жөнүндөгү токтому.
 11. 2012-жылдын 1-октябрында кабыл алынган "Үй-бүлөнү жана энени колдоо жөнүндөгү документи.
 12. 2013-2018-жылдарда Кыргыз Республикасынын интернат тибиндеги балдар мекемелерин башкарууну жана каржылоону оптималдаштыруу жөнүндө токтому.
-

Раимбердиева Динара Жаныбековна, БКМк-6-24 тайпасынын студенти
«АК КЕМЕ» ПОВЕСТИНДЕ БАЛАНЫН ИЧКИ ДҮЙНӨСҮ МЕНЕН
ЧОҢДОР ДҮЙНӨСҮНҮН КАРАМА-КАРШЫЛЫГЫ

Аннотация. Бул макалада Чыңгыз Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги баланын ички дүйнөсү менен чоңдор дүйнөсүнүн карама-каршылыгы талданат. Изилдөөнүн максаты – бала образынын психологиялык өзгөчөлүктөрүн, анын кыял дүйнөсүн жана мифологиялык түшүнүктөрүн ачып берүү, ошондой эле чоңдор коомундагы моралдык кризисти аныктоо. Макалада бала руханий тазалыктын, ишенимдин жана үмүттүн символу катары каралса, чоңдор дүйнөсү кызыкчылыкка, зомбулукка жана кайдыгерликке негизделген система катары көрсөтүлөт. Бугу-Эне уламышы чыгарманын философиялык өзөгүн түзүп, ишенимдин кыйрашын чагылдырат. Ошондой эле азыркы коомдогу балдардын ички жалгыздыгы менен повесттеги баланын абалы салыштырылат. Жыйынтыгында, чыгарма баланын руханий дүйнөсүн коргоонун маанилүүлүгүн баса белгилейт.

Негизги сөздөр: «Ак кеме», баланын ички дүйнөсү, чоңдор дүйнөсү, карама-каршылык, руханий тазалык, моралдык кризис, мифология (Бугу-Эне), жалгыздык, экзистенциалдык көйгөй.

Аннотация. В данной статье анализируется противопоставление внутреннего мира ребёнка и мира взрослых в повести Чыңгыз Айтматова «Белый пароход». Цель исследования - раскрыть психологические особенности образа ребёнка, его мир фантазий и мифологические представления, а также выявить моральный кризис в обществе взрослых. В статье ребёнок рассматривается как символ духовной чистоты, веры и надежды, тогда как мир взрослых представлен как система, основанная на корысти, насилии и равнодушии. Легенда о Рогатой матери-оленихе составляет философское ядро произведения и отражает разрушение веры. Также проводится сопоставление внутреннего одиночества ребёнка в повести с положением современных детей. В заключение подчеркивается важность защиты духовного мира ребёнка.

Ключевые слова: «Белый пароход», внутренний мир ребёнка, мир взрослых, противопоставление, духовная чистота, моральный кризис, мифология (Бугу-Эне), одиночество, экзистенциальная проблема.

Abstract. This article analyzes the contrast between the inner world of a child and the world of adults in the novella *The White Ship* by Chyngyz Aitmatov. The aim of the study is to reveal the psychological characteristics of the child's image, his world of imagination and mythological perceptions, as well as to identify the moral crisis in adult society. The child is presented as a symbol of spiritual purity, faith, and hope, while the adult world is depicted as a system based on self-interest, violence, and indifference. The legend of the Horned Mother Deer forms the philosophical core of the work and reflects the collapse of faith. The article also compares the child's inner loneliness in the novella with that of modern children. It concludes by emphasizing the importance of protecting the child's spiritual world.

Keywords: "Ak keme", the inner world of the child, the world of adults, contrast, spiritual purity, moral crisis, mythology (Bugu-Ene), loneliness, existential problem.

Кириш сөз

Чыңгыз Айтматовдун чыгармалары кыргыз адабиятынын гана эмес, дүйнөлүк адабияттын да баалуу үлгүлөрүнүн бири болуп эсептелет. Анын «Ак кеме» повести - баланын ички дүйнөсүн терең сүрөттөгөн, ошондой эле коомдогу моралдык жана руханий абалды көрсөтүүчү философиялык чыгарма. Бул чыгармада баланын таза, сезимге бай дүйнөсү менен чоңдордун кызыкчылыкка негизделген, реалдуу дүйнөсү ортосундагы карама-каршылык негизги тема болуп саналат.

Макаланын максаты - повесттеги бала образынын психологиялык дүйнөсү, анын кыял-жоруктары, жана философиялык өзгөчөлүктөрүн талдоо, чоңдор дүйнөсүнүн моралдык кризисин аныктоо жана мифологиялык мотивдердин ролун көрсөтүү.

1. Бала образы – руханий тазалыктын символу жана таза ишеним дүйнөсү

Повесттин башкы каарманы - аты аталбаган жети-сегиз жаштагы бала. Автор анын ысымын атайын бербейт. Бул ыкма каармандын жалпыланган мүнөзүн көрсөтөт. Ал бардык доорлордо жашаган, руханий жактан корголбогон балдардын символу. Бала- руханий жактан таза, кыялга жана ишенимге бай инсан.

Баланын эң чоң кыялы - ак кеме. Кеме анын ички дүйнөсүндө коопсуздук жана үмүттүн символу катары берилет. Бала үчүн кеме - бул атасына жетүү мүмкүнчүлүгү, жалгыздыктан кутулуу жолу.

Баланын дүйнөсү - мифке ишенген дүйнө. Ал Бугу-Эне тууралуу жомокту ыйык нерсе катары кабыл алат. Миф анын руханий тиреги болуп саналат. Чоңдор дүйнөсү аны реалдуулукка кайтарууга аракет кылган сайын, бала жомокко ого бетер ишене баштайт

Бала табият менен гармонияда жашайт: тоо, көл жана токой анын эмоционалдык жана руханий жашоосунун бөлүгү болуп саналат.

Бала үчүн миф жана жомок - руханий тең салмактуулукту сактоонун ыкмасы болуп саналат.

Айтматов бала аркылуу адамзаттын баштапкы моралдык абалын көрсөтөт. Чоңдор коомго ыңгайлашып бузулса, бала табигый моралдык мыйзам менен жашайт.

II. Чоңдор дүйнөсүнүн – моралдык жактан бузулуусу

Повесттеги чоңдор дүйнөсү бир нече образ аркылуу ачылат: Орозкул, Бекей, Момун чал жана башка эпизоддук каармандар. Алардын ар бири коомдогу белгилүү бир психологиялык жана моралдык абалды символдоштурат

Чоңдордун дүйнөсү бала дүйнөсүнө карама-каршы коюлган. Орозкул - зомбулуктун жана руханий жактан төмөн адамдын өкүлү.

Орозкул - бийликке таянган, ички комплекстеринен арылбаган, зомбулукка жакын адам.

Орозкулдун образы - бийликти жана өз кызыкчылыгын биринчи орунга койгон адамдын символу.

Ал табиятты жана адамдарды өз кызыкчылыгы үчүн пайдаланат. Бугу-Эненин өлтүрүлүшү - анын моралдык бузулуусунун кульминациясы.

Момун чал болсо боорукер, бирок алсыз адамдын образы.

Ал баланын эң жакын адамы. Ал жомокту айткан, мифтик дүйнөгө жол ачкан адам. Бирок ал чоңдор дүйнөсүнүн алсыз өкүлү. Ал жамандыкты каалабайт, бирок адилетсиздикке каршы тура албайт, Бугу-Энени атууга аргасыз болушу – анын моралдык трагедиясы. Бул пассивдүүлүк бала дүйнөсү үчүн трагедияга алып келет.

Автор аркылуу биз төмөнкү философиялык ойду көрөбүз:

коомдо адилетсиздикке каршы тура албоо - руханий жана моралдык кризиске жол ачат.

III. Мифологиялык мотив жана философиялык маани

Бугу-Эне уламышы повесттин идеялык борбору болуп саналат. Бул миф кыргыз элинин руханий мурасынын, табиятка болгон ыйык мамиленин символу.

Бала мифти абсолюттук ишеним менен кабыл алат, ал эми чоңдор аны жокко чыгарышат. Бугу-Эненин өлтүрүлүшү - ишенимдин жана мифтик дүйнөнүн талкаланышы, кыйрашы

Бул эпизод повесттин кульминациясы болуп саналат. Анткени ошол учурдан тартып баланын ички дүйнөсү кыйрайт. Анын ишеними жоголот, үмүтү өчөт.

Бул окуя баланын дүйнө таанымын өзгөртүп, анын руханий дүйнөсүнө кризис жаратты.

Автор мифти жөн гана жомок катары эмес, улуттук эс тутум, моралдык кодекс катары чагылдырган. Мифтик образдын жоктугу – улуттук аң-сезимди жок кылуу дегенди билдирет. Автор бул идеяны терең философиялык деңгээлде берет.

IV. Табият жана адам маселеси

Табият повестте өзүнчө каарман катары берилген. Бала табият менен биримдикте жашайт, ал эми чоңдор аны эксплуатациялайт. Бугу-Эненин өлтүрүлүшү экологиялык жана моралдык кризистин белгиси катары көрсөтүлгөн.

Айтматовдун бул чыгармасы аркылуу табият менен адамдын байланышындагы гармония бузулса, адамзаттын келечеги коркунучка кептелет деген эскертүү берилет. Табият - руханий жана моралдык абалды өлчөөчү көрсөткүч. Коомдун руханий деңгээли жаратылышка болгон мамиледен көрүнөт.

Жаратылыш мыйзамын бузуу, адамдын ички дүйнөсүнүн бузулушуна алып келет.

Азыркы глобалдык маселелердин бири болгон экологиялык кризис менен повесттин идеясы түз байланышта.

V. Трагедиянын психологиялык маңызы

Финалдык окуя - баланын сууга агып кетиши символикалык чечим. Бул физикалык өлүм эмес, руханий нааразычылыктын акыркы формасы. Бала чоңдор дүйнөсүнө ылайыкташа албайт. Анын сууга секириши - бул нааразычылыктан улам, чоңдорго карата каршылык көрсөтүүсү. Бул окуя баланын ички протестин жана жамандыкка каршы туруусун чагылдырат. Ал өз руханий тазалыгын сактап калууну тандайт.

Баланын жалгыздыгы физикалык гана эмес, экзистенциалдык (чоңдордун арасында жашайт, бирок аны эч ким түшүнбөйт) жалгыздык. Бул жалгыздык аны кыял дүйнөсүнө тереңирээк киргизет.

Ата-энесинен ажыраган, сүйүүгө муктаж, жалгыз, руханий түшүнбөстүктө жашаган, коомдон бөлүнгөн. Мындай шартта бала мифке, кыялга көбүрөөк таянат. Бул - коргонуу механизми.

Чоңдор бул психологиялык муктаждыкты түшүнүшпөйт. Натыйжада бала ички изоляцияга түшөт.

Психология илиминде бала травмага учураганда фантазияга көбүрөөк таянат. Ак кеме - бул реалдуулуктан качуу эмес, психикалык тең салмактуулукту сактоо аракети.

Бул чыгарма бүгүнкү күндө да актуалдуу. Азыркы коомдо да балдардын ички дүйнөсүнө көңүл бурулбай калган учурлар көп кездешет

VII. Бүгүнкү коом үчүн актуалдуулугу

Повесттеги көйгөйлөр бүгүнкү күндө да маанисин жоготкон жок:

Бүгүнкү күндө балдардын эмоционалдык жана руханий жалгыздыгы күч алган;

Материалдык баалуулуктар үстөмдүк кылган;

Табият менен адамдын мамилеси экологиялык кризиске алып келүүдө;

Үй-бүлөлүк ажырашуу, балдардын жалгыздыгы.

Айтматов көтөргөн суроолор глобалдуу мүнөзгө ээ. Бала менен чоңдор дүйнөсүнүн карама-каршылыгы - бул бардык доорлорго тиешелүү маселе.

Повесттеги бала менен азыркы балдардын ички жалгыздыгынын салыштырма анализи

Менин баяндамамдын акырында Чыңгыз Айтматовдун «Ак кеме» повестиндеги баланын ички дүйнөсүндөгү жалгыздык менен азыркы мезгилдеги балдардын абалын салыштырып талдоого арналат.

Бул тема бүгүнкү күндө абдан актуалдуу. Анткени азыркы учурда балдардын ички дүйнөсүнө, алардын сезимдерине жетиштүү көңүл бурулбай калган учурлар көп кездешет.

Повесттеги бала: сырткы дүйнөдө жалгыз эмес, чоңдордун арасында жашайт.

Бирок анын ички дүйнөсүндө терең жалгыздык бар. Аны эч ким толук түшүнбөйт, анын ойлоруна, сезимдерине маани берилбейт.

Негизги себептери: ата-энесинин жоктугу, сүйүүгө, көңүл бурууга муктаждык, жана чоңдордун кайдыгер мамилеси.

Ошондуктан бала өзүнө башка дүйнө түзөт. Ал жомокко ишенет, Бугу-Эне тууралуу уламышты чындык катары кабыл алат, ак кемени кыялданат.

Бул кыялдар - баланын ички дүйнөсүн сактап калуу аракети. Башкача айтканда, бала реалдуу жашоодо жетпеген жылуулукту жана түшүнүктү кыял дүйнөсүнөн табууга аракет кылат.

Эми азыркы мезгилдеги балдардын абалына токтолсок, бүгүнкү күндө көп балдар үй-бүлөдө жашап, ата-энеси жанында болсо да, өздөрүн жалгыз сезишет.

Мунун негизги себептери төмөнкүлөр: ата-энелердин жумуш менен алек болушу, балдар менен баарлашуунун аздыгы, телефон жана интернетке ашыкча көңүл буруусу, ошондой эле баланын ички дүйнөсүнө кайдыгер мамиле жасоосу.

Мындай шартта азыркы балдар да өзүнө башка “дүйнө” табышат. Бирок повесттеги бала жомокко кайрылса, азыркы бала көбүнчө виртуалдык дүйнөгө

башкача айтканда, телефонго, оюндарга жана социалдык тармактарга кайрылат.

Бул жерде абдан маанилүү окшоштук бар:

Экөөндө тең бир эле нерсе - бул ички жалгыздык, сүйүү, түшүнүү жана көңүл буруу жетишпейт.

Айырмачылыктары:

Повесттеги бала табият менен байланышта, ал жомок аркылуу жашайт.

Ал эми азыркы бала көбүнчө технология менен жашайт. Ал чыныгы байланыштын ордуна виртуалдык байланыш менен чектелип калууда.

Психологиялык жактан караганда, бул эки көрүнүш тең эмоционалдык жетишпестиктин натыйжасы болуп саналат. Бала өзүн керексиз же түшүнүлбөгөндөй сезгенде, ал өзүнө башка дүйнө түзүүгө аракет кылат.

Повестте бул жалгыздык трагедия менен аяктайт. Бала өзүнүн ички дүйнөсүн сактап калуу үчүн акыркы кадамга барат. Бул - чоңдор дүйнөсүнө каршы турган ички протест катары да түшүндүрүлөт.

Ал эми азыркы коомдо мындай көрүнүштөр башка формада байкалат. Балдар өзүнчө болуп калат, үй-бүлөдөн алыстайт, кээде депрессияга туш болот. Бул дагы олуттуу көйгөй болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, «Ак кеме» повестиндеги баланын жалгыздыгы - бүгүнкү күндө да актуалдуу маселе. Айтматов бул чыгарма аркылуу бизге маанилүү эскертүү берет: балага эң биринчи кезекте көңүл, түшүнүү жана сүйүү керек.

Эгер бала бул нерселерди ала албаса, ал өзүнө башка дүйнө түзөт. Кечээ бала жомокко качса, бүгүн бала телефонго качууда. Бирок экөөнү бириктирген нерсе - бул түшүнүлбөгөн жалгыздык.

Повесттеги баланын психологиялык абалын окуп үйрөнгөндөн кийин, өзүнчө жүргөн, эч кимге аралашпаган бирге окуган тайпалаш кыздын мүнөзүн байкап, анализ жүргүзүп көрүүнү ойлодум. Аны менен сүйлөшүп, жакын болгону аракет кылдым, Сабактарды калтырбай келет, жалгыз, эч ким менен

сүйлөшпөйт, Сабактарга катышып, жооп бергенге аракет кылат. Анын жүзүнөн үй-бүлөлүк көйгөй бар экени байкалды. Ата-энеси чет өлкөгө иштеш үчүн кеткен, аны менен сүйлөшкөнү адам жок экенин билдим.

Үй бүлөдө ар бир балага материалдык нерсе эмес, көңүл, түшүнүү, сүйүү керек.

Эгер бала түшүнбөсө, ал өзүнө башка дүйнө түзөт

Корутунду

«Ак кеме» повести - баланын ички дүйнөсүн философиялык деңгээлде ачкан терең чыгарма. Повестте баланын тазалыгы менен чоңдордун руханий жактан төмөндөшү курч карама-каршылыкта көрсөтүлөт. Бала - үмүттүн, ыймандын жана ишенимдин символу, ал эми чоңдор дүйнөсү - кызыкчылыкка, бийликке, коркунучка негизделген система.

Чыгарманын карама-каршылыктары бүгүнкү күндө да актуалдуу, жана анын идеялары баланын руханий дүйнөсүн коргоонун маанилүүлүгүн эскертет.

Чыгарманын трагедиясы - бул бир баланын тагдыры эмес, бул - руханий кризиске туш болгон коомдун трагедиясы.

Айтматов бул чыгарма аркылуу адамзатка төмөндөгүдөй эскертүү берет: “Эгер биз баланын дүйнөсүн коргой албасак, анда өзүбүздүн келечегибизди да сактай албайбыз.”

Колдонулган адабияттар

1. Айтматов, Ч. Ак кеме. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978.
2. Айтматов, Ч. Чыгармалар жыйнагы. – Бишкек: Шам, 1999.
3. Жусупов, К. Кыргыз адабияты: XX кылым. – Бишкек: Кыргызстан, 2005.
4. Нурматов, А. Айтматовдун философиялык ой-толгоолору. – Бишкек, 2008.

**Нурбек кызы Назбийке ПД-1-23 тайпасынын студенти, илимий
жетекчиси: Чодошева Тынаркул Маматалиевна,
ШҮКҮРБЕК БЕЙШЕНАЛИЕВ – БАЛДАР АДАБИЯТЫН
ИЗИЛДӨӨЧҮЛӨРДҮН БАШАТЫНДА**

УДК 82.94

Аннотациясы: Макаланын негизги өзөктүү темасы жөнүндө айтчу болсок, Кыргыз жазуучуларынын ичинен балдар үчүн проза жазуунун нагыз устаты Шүкүрбек Бейшеналиев мына ушундай керемет чыгармасын англис кызы Викторияга (кыргызча-Жеңиш, Жеңишкул)- автор өзү да ушинтип түшүндүрөт) арнап жазуу менен, дүйнө балдарына мыкты бир чыгарманы белек кылып калтырганы- анын сөзсүз улуу жазуучу экендигин тастыктайт. Ошону менен бирге чыгармачылык жүзүн даанараак көрсөткөн жана аны бүткүл союзга белгилүү жазуучу кылган алгачкы чыгармасы - “Кычан” повести. Кийин ал “Бойдоктор аттуу” музыкалык комедияны, “Тоо койнундагы гүл”, “Урпактар үчүн убайым”, “Эрдин көркү эл менен”, “Жайлоодогу жаңылык”, “Дос” аттуу пьесаларды жаратуу менен тажияланган драматург катарында көрсөтө алды. Бул пьесалардын ичинен “Бойдоктор” музыкалык комедиясы (музыкасы А.Аманбаевдики) өз учурунда Кыргыз мамлекеттик академиялык опера жана балет театрында, “Кычан”, “Дос” пьесалары Кыргыз мамлекеттик академиялык драма театрында ийгиликтүү коюлган.

Ачкыч сөздөр: Шүкүрбек Бейшеналиев, балдар адабияты, Кычан, повест, чыгарма, жазуучу, улуттук проза, драматург, Г.Х.Андерсен атындагы диплом.

Аннотация: Если говорить об основной теме статьи, то тот факт, что Шукурбек Бейшеналиев, настоящий мастер детской прозы среди кыргызских писателей, посвятил столь замечательное произведение английской девочке Виктории (Кыргыз-Жениш, Женишкул) - так объясняет сам автор) и оставил великое произведение в дар детям мира - подтверждает, что он, безусловно, великий писатель. В это же время выходит в свет его первое произведение «Кычан», ярко раскрывшее его творческую сторону и сделавшее его известным писателем во всем Союзе. Позднее он продемонстрировал свои способности как опытный драматург, создав музыкальную комедию «Холостяки», пьесы «Цветок в горах», «Любовь к будущему», «Красота человека с народом», «Вести с пастбища» и «Друг». Среди этих спектаклей музыкальная комедия «Холостяки» (музыка А. Аманбаева) с успехом шла на сцене Кыргызского государственного академического театра оперы и балета, а спектакли «Кычан» и «Дос» с успехом шли на сцене Кыргызского государственного академического драматического театра.

Ключевые слова: Шукурбек Бейшеналиев, детская литература, Кычан, рассказ, произведение, писатель.

Abstract: If we talk about the main topic of the article, then the fact that Shukurbek Beishenaliev, a true master of children's prose among Kyrgyz writers, dedicated such a wonderful work to the English girl Victoria (Kyrgyz-Zhenish, Zhenishkul) - as the author himself explains) and left the great work as a gift to the children of the world - confirms that he is undoubtedly a great writer. At the same time, his first work "Kychan" was published, which vividly revealed his creative side and made him a famous writer throughout the Union. Later, he demonstrated his abilities as an experienced playwright by creating the musical comedy "Bachelors", the plays "Flower in the Mountains", "Love for the Future", "The Beauty of a Man with the People", "News from the Pasture" and "Friend". Among these performances, the musical comedy "Bachelors" (music by A. Amanbaev) was successfully performed on the stage of the Kyrgyz State Academic Opera and Ballet Theater, and the plays "Kychan" and "Dos" were successfully performed on the stage of the Kyrgyz State Academic Drama Theater.

Keywords: Shukurbek Beishenaliev, children's literature, Kychan, story, work, writer.

Киришүү

Кимдин ким экендигинин барк-баасы, анын ичинде, жазуучунун, анын чыгармаларынын баалуулугу, же кандай гана болбосун, алардын артында калган мурастарынын сыры улам кийин ачылып бааланганынын жөнү бар. Анткени ар кандай нерсе салыштырмалуу түрдө башка чөйрөдө, башка бир учурда, башка шарттарда бааланып, баа берилет. Ошол сыңары, кыргыздын даңазалуу жазуучуларынын бири, айрыкча балдар үчүн мыкты аңгеме-повест жазуунун устаты катары Шүкүрбек Бейшеналиевди айта алабыз. Анын мындай болушуна балалык чагында курчаган чөйрөсү да катуу таасир эткен. Кыргыз элинин таланттары: атактуу манасчы Багыш, элдик куудул Куйручук жана Калык, Муса өңдүү акындар шайыр - өнөрпоздор жайкысын Курткага көп жолу келишип Шүкүрбек төрөлгөн айылда да жүрүшчү, акындардын элдик өнөрпоздордун айткандарына дитин коюп, үйрөнүп алууга жана ошолордой болууга талаптанган жеткинчектердин бири. [4]

Бул макалада Кыргыз эл жазуучусу Шүкүрбек Бейшеналиевдин 1950-2000-ж.ж. кыргыз балдар адабиятын калыптандыруудагы тарыхый адабий ролу изилденет. Анын прозалык, драмалык чыгармалары, коомдук-уюштуруучулук ишмердүүлүгү аркылуу улуттук балдар адабиятынын жанрдык, тематикалык жана институционалдык негиздери кандай түзүлгөнү талданат.

XX кылымдын 40-жылдарынын аягына чейин кыргыз балдарында өзүнчө көркөм адабият дээрлик болгон эмес. Балдар фольклор жана котормо адабият менен таанышкан. Улуттук жазма балдар адабиятынын пайда болушу 1950-жылдарга туура келет. Бул процесстин башында турган калемгерлердин бири – Шүкүрбек Бейшеналиев.

Ал КМШнын Жазуучулар союзунун Эл аралык шериктештигинин башкармасынын жана анын Балдар жана өспүрүмдөр адабияты боюнча Кеңешинин мүчөсү болгон. Кыргызстан Жазуучулар союзунун алдындагы Балдар жана өспүрүмдөр адабиятынын ассоциациясынын Президенти болуп

иштеген. Бул кызматтар аркылуу ал жаш авторлорду тарбиялап, балдар адабиятын кесиптик мектеп катары калыптандырган.

Шүкүрбек Бейшеналиевдин чыгармачылык жүзүн даанараак көрсөткөн жана аны бүткүл союзга белгилүү жазуучу кылган алгачкы чыгармасы - “Кычан”. “Мугалимдер газетасынын атайын кабарчысынын суроолоруна берген жообунда жазуучу – Кычан повестинин жаралышына себепкер болгон жагдай тууралуу мына буларды баяндаптыр: 1963-жылы мен “Жаш Ленинчи журналынын редактору элем”. Азыркы тарых илимдеринин доктору Салмоорбек Табышалиев ал кезде Кыргызстан ЛКСМ агитация жана пропаганда иштери боюнча секретары болчу. Күндөрдүн биринде ал мени чакырып алды. Көпкө чейин аңгемелешип отурдук. Сөз арасында 14 жашар Кычан Жакыповдун окууда зээндүү, коомдук ишке тартынбастан катышкан кыраакы, эр жүрөк пионер болгонун, душман колдуу болуп мыкаачылык өлтүрүлгөндүгүн, ал тууралуу айрым документтердин бар экендигин айтып калды. Бул окуя мени аябай толкундантты, кыялга чөмүлттү. Кычан төрөлгөн кыштака сапар тарттым.” [1]

Кыскасы Ш.Бейшеналиев Кычанды повесттин башталышында эле зээндүү, чыйрак бала катары көз алдына элестетет. Ушундан улам кээ бирөөлөр жазуучуга он төрт жашар Кычандын эволюциялык өсүү жолун көрсөтпөй коюп тур деген күнөөнү коюшу мүмкүн. Мындап талап анчалык туура эмес, анткени жазуучу каармандын эволюциялык өсүү жолун ар кандай ыкма менен бериши мүмкүн. Негизги жыйынтык катары көрүнгөн окуяны, ойду, мүнөздү адегенде эле жеткире сүрөттөп алардын чыгыш себептерин, пайда болуу шарттарын, кээде айрым таржымалдык толуктоолорду кийинчерээк көрсөтүүчү ретроспективдик сүрөттөө ыкмасын Ш.Бейшеналиев Кычандын образын түзүүдө абдан туура колдоно алган.

Автордун сүрөттөөсү боюнча Кычан өтө кыймылдуу, тентек чыдамкай, кайраттуу бала. Ш.Бейшеналиев Кычандын мындай мүнөзүн майда штрихтер менен көрсөтөт.

Повесть жана аңгеме жанрында “Мүйүздүү козу” китеби эл аралык Г.Х.Андерсен атындагы Ардак дипломго татыктуу болгон. Бул диплом кыргыз балдар китебинин биринчи жолу дүйнөлүк контекстте таанылганын билдирет.

“Таалай жолу” романын жазууга камданып жүргөн жылдары автор студенттердин турмушунан алынган “Уядан учкандар” (1955жж) пьесасын бүтүрүп, өзүнүн драматургия жанрындагы жөндөмүн да байыткан эле. Кийин ал “Бойдоктор аттуу” музыкалык комедияны, “Кычан”, “Тоо койнундагы гүл”, “Урпактар үчүн убайым”, “Эрдин көркү эл менен”, “Жайлоодогу жаңылык”, “Дос” аттуу пьесаларды жаратуу менен такшалган драматург катарында көрсөтө алды. Бул пьесалардын ичинен “Бойдоктор” музыкалык комедиясы (музыкасы А.Аманбаевдики) өз учурунда Кыргыз мамлекеттик академиялык опера жана балет театрында, “Кычан”, “Дос” пьесалары Кыргыз мамлекеттик академиялык драма театрында ийгиликтүү коюлган.

Бир кезде он жылдыкты бүткөндөн кийин өз ыктыяры менен өндүрүшкө калып иштөө сейрек кездешүүү көрүнүш эле. Кийинчерээк бул массалык кыймылга айланган. Ш.Бейшеналиев бул темага ошондой демилге жаңыдан туулуп жаткан мезгилде кайрылып, 1959-жылы “Карлыгач” аттуу повестти жазган. Повест орус тилине, андан кийин француз тилине, түз эле окурмандардын кеңири чөйрөсүнө таралган. [3]

Повесттин негизги каарманы- Тоту аттуу кыз. Ал онунчуну бүткөндөн кийин өз ыктыяры боюнча атасынын отосуна койчу болуп калат. Ошентип, Тоту кыргыз кыздарынын ичинен он жылдыкты бүтүргөндөн кийин түз эле койчулук кесипке илээшкен биринчи карлыгач катары кыргыз адабиятына катталгандыгы үчүн гана эмес, жазуучунун чебер каламы аркылуу окурмандарга таасир эте тургандай толук кандуу көркөм образга айлангандыгы менен да бизди өзүнө тартып турат.

“Табышмакчы Чынара” (1960-ж.) аттуу аңгемесинде кардын эмне үчүн жана кантип жаарын, жаз менен күздүн кантип келээрин, гүл ачылып, алма кантип бышарын ойлоп, жаз тезинен келсе, тезинен саамай чачын өрдүрүп,

кызыл гүл тагынып, ак көйнөкчөн болуп бакчага барар күнүн деңдеп, күн санаса манжалары жетпей күздү күтүп башын катырган кичинекей Чынара Шүкүрбек абанын эң мыкты табылга- образы экендиги талашсыз.

Анын кичинекей туруп, табигаттын ушунча сырын ачкысы келген ички сергек ой сезими барып-барып чоң энесинин табышмактарынын сырын чечкиси келген түпкү туюмун жаратпай койгон эмес.

Баса, чын эле, кичинекей сергек кыздынчоң энеси бар эмеспи. Чоң энеси ал үчүн турмуштун мектеби, үйдөгү тарбиячы мугалими жана анын ой-жүгүртүүсүн өнүктүрүп, табышмакчылык “өнөрүн” өрчүтүүчү катары кызмат кылат. Аңгемеде, чоң энесинин балалык кезинде көргөндөрү, уккандары тууралуу айтканы чынара үчүн эң сонун турмуштук сабак, өзүнчө эле ой-жүгүртүү, нагыз турмуштук табышмак боло берет. Энеси болсо, аны жандырып түшүнүүгө көмөк берип турат.

Мисалы: бүгүнкү шаардын турмушу менен алыскы айыл шарты, андагы кечки чырак менен шаардык үйдөгү үйлөсө өчкүс электр жарыгы, айылдын коломтосу менен шаардык үйдөгү күнү-түнү күйүп өчпөгөн көгүлтүр от, алыстан айтып келген кабар менен күндө тынымсыз жаңылык айтып отурган радио менен телевизор... Ушунун баары чоң эне менен кичинекей сексең чач кыз Чынаранын табышмактары... Бири айтып, экинчиси жандырмагын таап, керелден-кечке эригишпейт.

Чынында, турмушту таанып-билүүнүн өзү адам үчүн түбөлүктүү табышмак экендигин автор ушундай турмуштук мисалдар менен көркөм бере алгандыгы кыргыз адабиятынын өткөн кылымдын 60-жылдары үчүн баа жеткис таанытуучу маанилуу эмгек болгонун эстейли.

Айрыкча, чоң эненин жаңгак жөнүндөгү (“асты-таш, үстү –таш, ортосунда- бышкан аш”) жана мурундун каны (“кызыл көйнөкчөн кыз”) тууралуу айткан табышмактары кичинекей сергек кыздын ой жүгүртүүсүнө жол ачып бергени бар. Ошондон баштап, үйдөгү радио, идиш-аяк салган үкөк (буфет) “караса өзүн көргөн” күзгү, нанды, этти кескен бычак, Москвадан

атасынын келерин билдирген кагаз-телеграмма” ж.б. тууралуу Чынаранын айткан табышмактары көбөйөт. Каарманынын көңүлү шат, сексегей кыздын мындай табышмактар аркылуу ой жүгүртүүсү өсүп, кыялы байып, ар нерсеге акыл менен баа берип, кайра аны өз сөзү менен жеткире айтып, ички дүйнөсү, таанып-билүүсү күн сайын байып баратканын автор даана көрсөтүп берип отурат. [4]

Автордун мындай ыкмасы- жөн гана фантазия эмес экенин бүгүнкү күндөгү биздин турмуш кайрадан далилдеп отурганы түшүнүктүү нерсе го. Карасаңыздар, учурда балдар телеканалында балдардын дал ошол Чынараныкындай айткан табышмактарын ата-энелери, улуу адамдар таба албай айлалары кеткенин далай ирет көрүп жүрөбүз. “Биз балдарды, улуулар, “акылы тайкы, ой жүгүртүүсү төмөн дейбиз. Жок, алар азырынча кичинекей гана, тажрыйбасы гана аз” деп акылман Н.Г.Чернышевский айткандай, биз балдардын кыял дүйнөсүнө жеткире баа бере албагандыгыбыздан аны өстүрбөй ушундай керектүү китептердин керектүү кезенинде чыгарып бербей, зарыл учурунда аларга “Табышмакчы Чынаранын” акылман чоң энесинчелик көмөк бере албай келаткандыгыбыз албетте, кечиримсиз.

Ш.Бейшеналиевдин 1976-жылы жарык көргөн “Аманат” повести-тоолук кыргыз баланын нагыз кыргыз мүнөзү, нагыз кыргызча жан дүйнөсү, бир орунга турбай, тынчыбай, кандайдыр бир нерсени үйрөнгүсү келген алга умтулуусу, ынтызарлыгы, ички жигери бар Аманат аттуу жеткинчек баланын ички жетилүү эволюциясы тууралуу баян эткен чыгарма. Анда да ага турмуштук мектеп, улуу сабак болуп, табигый билимдерди үйрөнүүнүн, дүйнөнү таанып-билүүнүн мектеби болгон, нагыз кыргызча жан дүйнө менен жашаган эки адам: балпайган Батма чоң эне жана элдик күүлөрдү, ырларды билип, баланын жан дүйнөсүнө пайдубал болор маалыматтарды бере алган Нурак чоң ата... Деги эле, бул повест андагы айылдан алыс чыкпаган кичинекей аманаттын психологиясы, тартынчактыгы, энөөлүгү, уялчаактыгы, райондук, андан ары республикалык конкурстарга чейин таптап өстүргөн

артист Жунус Шеровдун эмгеги менен анын таланттуу комузчу болуп жетилип чыга келиши, Кыргызстандын 70-жылдардагы тоолук балдарынын өсүп-өнүгүшүн көркөм чагылдырган, ошол мезгилдин чыгармасы катары бааланууга татыктуу. [5]

Бир нерсени байкоо керек деп ойлойм: биринчиден, Ш.Бейшеналиевдин чыгармаларындагы бала жана анын жан дүйнөсү, адам болуп жетилүүсү, анын жетилүүсүнө өбөк болор улуу адамдар, т.а., турмуштук чоң тажрыйбанын ээси- чоң эне менен чоң ата, экинчиден, балага атаандаш болгон жана анын жетилүүсүнө, эркинин курчушуна таасир эткенкүчтүү каарман. Мындай мотивдер Ш.Бейшеналиевдин балдарга арналган дээрлик бардык чыгармаларында өзөк болуп берген.

Ушул айтылгандарга мисал болор “Ак тайлак” жана “Ат жалында секелек” аттуу повесттери тууралуу да бир аз сөз кылалы.

“Ак тайлак” повестинде да шаар менен айылдын ортосундагы социалдык айырмачылыктар, баланын шаардагы тарбиясы менен айыл тарбиясынын келишпестиктери, бирок да, баланын рухий тарбиясындагы айыл тарбиясынынын мааниси айрыкча ачылып берилген десек жаңылышпайбыз.

Жазуучунун чыгармачылык дараметинин улам бийиктеши, анын атынын улам алыс жерлерге тарашы бул жеке анын керт башына гана таандык ийгилик эмес. Ал ириде аны кастарлаган улуттун, жалпы кыргыз калкынын, 1976-жылы балдар адабияты боюнча дүйнөлүк масштабдагы эл аралык Советтин жюриcинин чечими боюнча Ш.Бейшеналиевге “Мүйүздүү козу” чыгармасы үчүн Ханс Кристиан Андерсен атындагы Ардак диплом ыйгарылып, мунун өзү кыргыз адабиятынын дагы бир жетишкендиги катары сыймыктануу сезимибизди арбыткан. Жазуучунун эмгеги жогору бааланып, “Элдердин достугу” ордени менен сыйланган. Ага “Кыргыз Республикасынын искусствосуна эмгек сиңирген ишмер”, “Кыргыз Эл жазуучусу” деген ардактуу наамдар берилген. 1982-жылы “Мүйүздүү козу” чыгармасы үчүн Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлык ыйгарылган.

Жыйынтык

Шүкүрбек Бейшеналиевдин чыгармачылыгы кыргыз балдар адабиятынын профессионалдык негизин түптөгөн маанилүү бурулуш болуп саналат. Ал элдик оозеки чыгармачылыктын нускалуу салттарын заманбап жазма адабияттын каражаттары менен айкалыштырып, балдар үчүн түшүнүктүү, таалим-тарбиялык мааниси терең, көркөмдүк деңгээли жогору чыгармаларды жараткан.

Ошентип, Ш.Бейшеналиевди кыргыз балдар адабиятынын башатында турган негиздөөчү, анын жанрдык жана темалык багыттарын аныктап берген жазуучу катары баалоого толук негиз бар. Анын адабий мурасы бүгүнкү күндө да жаш муунду тарбиялоодо, жазуучулар үчүн чыгармачылык мектеп катары кызмат кылып келет.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Андашев, Д.Б. Ш.Бейшеналиевдин чыгармачылык эволюциясы
 2. Түлөгабылов, М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. – Б.: Мектеп, 1991. – 270 б.
 3. Бейшеналиев, Ш. Тандалмалар. Повесттер. – Ф.: Мектеп, 1978.
 4. “Бишкек шамы” газетасынын кабарчысы М.Өмүрзаков менен болгон маеги// Шүкүрбек Бейшеналиев: Өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө. – Бишкек, 1998. – 90 б.
 5. “Талдалмалар” жыйнагы, Ф., 1987-ж., 423-б
-

Мырзаканова Гүлдана, Таш-Көмүр институтунун Филология жана педагогика кафедрасынын студенти, илимий жетекчиси: Бакивалиева

Калима

КЫРГЫЗ ЭЛИНИНИН МАДАНИЯТЫ

УДК 93-94

Аннотация: Азыркы муундун көпчүлүгү, кыргыз элинин маданиятын, нукура улуттук каада-салттарды билбей калышты. Салтты сактоону каалап, бирок билбестиктен туура эмес жасагандар да көп. Бул баяндама мына ушул кенемтени толтуруу максатында жазылды.

Ачкыч сөздөр: Патриархалдык, материалдык, улут, феодалдык, социалдык, искусство, фабрика, цивилизация, норма, маданият.

Аннотация: Большинство нынешнего поколения не знают культуру, подлинно национальные обычаи, обряды кыргызского народа. Многие придерживаются обычаев, но из-за незнания их допускают ошибки. Эта статья написана целью устранения этих недостатков.

Ключевые слова: Патриархальный, материальный, этнос, феодальный, социальный, искусство, фабрика, цивилизация, норма, культура.

Annotation: Most of the current generation do not know the culture, truly national customs, rites of the Kyrgyz people. Many adhere to customs, but because of their ignorance they make mistakes. This article is written in order to eliminate these shortcomings.

Keywords: Patriarchal, material, ethnos, feudal, social, art, factory, civilization, norm, culture.

Көчмөн жана жарым көчмөн турмуш, патриархалдык-феодалдык түзүлүш кыргыз элинин маданиятына терең из калтырган. Материалдык маданияттын негизги көрсөткүчтөрү болгон элдин турак-жайы, кийим-кечеси, каада-салттары, кол өнөрчүлүгү башкача айтканда материалдык маданияты мурдагыдай эле көчмөн турмушка, чарба жүргүзүүнүн сезондук мүнөзүнө ылайык улантылган.

Кыргыздардын байыркы турак жайы көчүрүлмө жана туруктуу болуп экиге бөлөнгөн. Көчмөн кыргыздар негизинен боз үйлөрдө жашаган. Байлардын үйлөрү чоңдугу жана жасалгасы менен айырмаланган. Алардын ич кийиз, шырдак, килем, чырмалган чий-чыгандар менен жабдылган. Алардын үй эмеректери да кымбат баалуулугу менен өзгөчөлөнгөн. Байлар бир нече үй тигишип, биринде өздөрү жашап, экинчисинде меймандарды тосушуп, дагы бирине тамак-аш даярдашкан.

Кыргыз боз үйү-кайталангыс архитектуралык курулуш. Шамалга,жер титирөөгө туруктуу. Кышта жылуу,жайда салкын.

Боз үй миңдеген жылдар мурун мал чарбачылыгына байланыштуу көчүп конуунун зарылдыгынан келип чыккан. Анын тарыхта эки түрү:түз жерде жашагандарга сүйрөмө, тоолуу жерлерде-жүктөмө түрү белгилүү.

Кыргыздар жашоо шартына ылайык боз үйдүн жүктөмө түрүн өнүктүргөн. Боз үй ар бир кыргыз баласы үчүн ыйык. Анткени, ал ардактап күтүп алчу ата мурасы. Боз үй кыргыз элинин байыркы социалдык турмушунан, маданиятынан, искусствосунан кабар берип турат. Кийин совет мезгилинде боз үй малчылардын жайлоодогу үйүнүн милдетин аткарып калган.Ошондой болсо да азыркы мезгилде боз үй атайын жасалып,кенири колдонулат.

Боз үйдүн түзүлүшү, ар бир жыгачынын жасалышы, ички жасалгасы,андагы буюмдардын жайгашуусу,ар бир адамдын отура турган ордунун күн мурунтан эле аныкталгандыгы, касиеттүү коломтонун ортодо жайгашуусу,ошондой эле түндүккө, керегеге,уукка ж.б. карата айтылган макалдар боз үй тек гана баш калкалоочу турак жай эмес, элдин бүтүндөй маданиятын,философиясын билдирип, көчмөн рухтун борбору болуп турганынан кабар берет. Айтор кыргыз элинин салттуу дүйнө тааным маданияты боз үй аркылуу кенири көрсөтүлгөн.

Туруктуу типтеги турак жайлар Кыргызстандын түштүгүндө мурдатан эле болгон.Ал эми Түндүк Кыргызстанда мындай турак-жайлар XIX-кылымда гана курула баштаган. Кыргыздар турак үйлөрдү курууну адегенде өзбек,тажик, уйгурлардан үйрөнүшкөн.

Жергиликтүү шартка, курулуш материалдарына жараша түштүктө үйдүн дубалын ылайдан томолоктолгон кесек менен көтөрүшкөн. Түндүктө болсо дубалды топурактан согушкан же куюлган кыш менен көтөргөн.

Кийим-кечеси. Отурукташкан кыргыздардын байыркы салттык кийимдери өзгөрүүгө учурагандыгы байкалган. Алардын кийим-кечесине

өзбектердин, тажиктердин, татарлардын, орус, украиндердин таасири болгон. Көчмөн жана жарым көчмөн мал чабачылыгы басымдуулук кылган жерлерде кийим-кече кол менен даярдалган малдын же жапайы айбандардын терилеринен, жука кийизден, жүндөн токулган таарлардан тигилген. Кийимдер Борбордук Азиялык жана кытайлык кустардык өндүрүштүн кездемелеринен, кийинчереек Россиянын фабрикаларында токулган кездемелерден да тигиле баштаган. Бирок кездеме товарлар өтө кымбатка тугандыктан баалуу кийимдерди байлар гана кийишип, кедейлер чыт сыяктуу арзан кездемелерди алыпкан[1].

Негизинен ар бир улут өзүнүн улуттук кийими менен бири-биринен айырмаланат. Улуттук кийим мамлекеттин атрибуттары сыяктуу эле бир элди башка элден өзгөчөлөп турган белги. Улуттук кийим ата-бабадан урпактарына салт катары өтөт. Ошондуктан ата-бабанын кийими өтө ыйык, аны аздектеп кийүү сыймыктуу. Ошентсе да кийимдер элдерден бири-бирине өтүп, бири-бирине таасир тийгизип, ар бир элдин салттарына, эстетикалык көркөм табитине, кийим тигүү өнөрүнө жараша өнүгө берген. Кыргыз кийимдеринин айрым түрлөрү азыркыга чейин сакталса, айрымдары өзгөрүүгө дуушар болгон.

Улуттук кийимдер үчкө бөлүнөт.

1. Баш кийимдер: Ак калпак, тебетей, малакай, топу, такыя топу, шөкүлө, жоолук, элечек.
2. Сырт кийимдер: Бешмант, ичик, кементай, шым, белдемчи, чыптама.
3. Бут кийимдер: өтүк, маасы, келеч ж.б [1].

Азыркы мезгилде улуттук кийим кийүү жагында салтык кийим калпак, тебетей, көйнөк, чапан, кементай, кемселдерге оймо-чийме түшүрүлгөн заманбап түрлөрү жаралып, карыларыбыз, айрым кыз-келиндерибиз ар кандай тойлордо, сатанаттарда кийип отургандары улуттук ан-сезимди козгоп, өзүбүзчө улут экенибизди айгинелеп, салабаттуу түр берип турса, айрым жаштардын өз элинин кийим-кечесин чанганы өкүндүрөт. Биздин мамлекет

кыргыз элинин мамлекети. Башка элдердей эле атам замандан калыптанып калган улуттук кийим-кечеси бар. Ошондуктан ааламдашуу, дүйнөлүк масштабдагы өзгөрүүлөр кыргыз элинин өсүп өнүгүшүнө таасири, айрым учурда пайдасы тийүү менен катар эле, миндеген жылдар бою аздектелип, муундан муунга өтүп келаткан улуттук кийимдерибиз унутулуп, кедери кетип, керектүү жерде кийилүүчү кийим кийилбөөчү жерде кийилип, керектүү жерде кийилбей турганы зээнди кейитет. Нукура салттуу кийимдерибизди чанып, мурунку көркүн тамшана адабий чыгармаларга, илимий эмгектерге гана жазып калганыбыз кейиштуүү көрүнүш.

Каада-салттары. Салт-муундан муунга, укумдан тукумга өтүп, узак мөөнөт бою сакталып келген социалдык жана маданий мурасынын элементи. Ал сөзсүз кайталанат. Кайталанбаган жосун салт болуп эсептелбейт. Бирок, кайталангандын баары эле салт эмес. Ал каада. Каада заманга жараша салттын чегинде өзгөрүп турат. Алсак, учурашуу-бул салт эмес. Бирок, аны кандайдыр бир жөрөлгөлөр менен коштолгону, мисалы, кол алышып учурашуу, ийиндерин тийгизип учурашуу, кичүүнүн улууга озунуп салам айтышы салт болуп саналат. Демек, ушул сыяктуу кандайдыр бир кубулуштун жөрөлгөлөр менен коштолуп кайталанышы улуттук каада салттын көрөнгөсүн түзөт. Дегеле салттардын негизги милдеттеринин бири-жаштарды ыймандуулукка, адептүүлүккө, жоопкерчиликтүү болуугаат-эне, эл-журт алдында милдетти сезе билүүгө, улууларды сыйлоого ж.б. жакшы сапаттарга тарбиялоо[2].

Элдин турмуш мүнөзүнүн өзгөчөлүгүнө, чарбалык иш аракетине байланыштуу жралып, тарыхый узак жолду басып, муундан муунга өтүп, коомдук пикирдин күчү менен корголуучу үрп-адаттар адамдардын жүрүм-турум эрежелери улуттун рухий жүзү элдик каада-салттар деп аталат. Элдик каада-салттар этностун, улуттун туубаса өзгөчөлүгүн башка элден айырмачылыгын көргөзөт жана ошол өзгөчөлүктү сактап калууга

жөндөмдүү. Жаны муунду тарбиялоо анын негизги милдети болуп эсептелет [3].

Кыргыздардын ар бир салтанаты элдик оюндар менен коштолгон. Аларга: Ак чөлмөк, ак терек-көк терек, аркан тартмай, дүмпүлдөк, жашынмак, жоолук таштамай, оодарыш, кол күрөш, көз танмай, селкинчек, кыз куумай, тогуз коргоол ж.б кирет. Мына ушундай улуттук оюндар дүйнөлүк көчмөндөр оюндарында да ойнотулуп келүүдө.

Дүйнөлүк көчмөндөр оюндары-этностун спорт түрлөрү боюнча уюштурулуучу эл аралык спорттук мелдештин 2 жолусу. Мелдешти өткөрүү демилгеси 2012-жылы Түрк кеңешинин саммитинде Кыргыз Республикасынын Президенти Алмазбек Атамбаев тарабынан көтөрүлүп, 2014-жылы тарыхта биринчи ирет Кыргызстанда өткөрүлгөн. өткөрүлүүчү спорттун түрлөрү: Ордо, ат чабыш, көк бөрү, эр эниш, тогуз коргоол, аркан тартыш, кыз куумай, кыргыз күрөшү, жаа тартмай, бүркүт салмай, тыйын энмей, жамбы атмай ж.б ойнолду.

Көчмөндөр оюндарынын негизги максаты-көчмөн элдердин маданиятын катышуучу өлкөлөрдүн маданий байланыштары аркылуу бекемдөө менен сактоо жана кайра жаратуу. Көчмөн элдеринин улуттук спорт оюндарынын түрлөрүн сактоо жана дүйнөлүк деңгээлге көтөрүү. Иш-аракети дүйнөдөгү этноспортту өнүктүрүүгө жана жарыялоого багытталган мекемелерди колдоо.

Биринчи дүйнөлүк көчмөндөр оюну Кыргыз Республикасынын Ысык-Көл областына караштуу Чолпон-Ата шаарында 2014-жылдын 9-14-сентябрында өткөн. Анда 19-өлкөнүн спортчулары катышкан. Ал эми 2016-жылы өткөн Экинчи дүйнөлүк көчмөндөр оюндарына 52-мамлекеттин минге жакын спортчу катышып, өз өнөрлөрүн элге тартуулашты. Жыйынтыгында кыргыздар алдыңкы орунду ээлеп, сыйлуу байгелерге ээ болушту.

Элдик оюндар, оюн-зооктор элдин өзүнчө эл болуп калыптана башташы менен катар эле пайда болуп, негизинен аларда элдин ой-тилеги, максаты, үмүтү, кубанычы, өкүнүчү, эрдиги, акыйкаттык үчүн күрөшү

чагылдырылган. Улуттук оюндар маданиятыбыздын ажырагыс бир бөлүгү, элдин материалдык жана рухий чыгармачылыктарынын бардык тармактары камтыйт. Кыргыз эл оюндары жаштарды мекенди сүйүүгө, адептүүлүккө, эмгекчилдикке, эр жүрөктүүлүккө, ыкчамдыкка ж.б тарбиялоо менен аларды практикалык ишмердүүлүккө көнүктүрөт, ден соолуктарын чындайт, өз алдынча аракет жасоого уйротот моралдык жана эстетикалык рахат тартуулайт.

Кыргыздардын байыртадан келе жаткан карыларды жана улууларды урматтоо, өлгөндөрдүн арбагын сыйлап куран окутуу, ашар ыкмасы менен өз ара жардамдшуу, меймандостук өндүү каада-салттары элибиздин материалдык жана руханий турмушунун денгээлине жараша сакталып өнүгүп келген. Элдик каада салттар бала төрөлгөндө жаштар уйлөнгөндө элдик жана диний майрамдарда кенири көрүнгөн. Жентек той, сүннөт той, тушоо кесүү, коншуну өрүлүктөө, кызга калын төлөө, сеп камдоо, кийит кийгизүү, шерине берүү өндүү каада – салттарды элдин бардык социалдык катмарлары өздөрүнүн мүмкүнчүлүгүнө жараша кармоого аракет жасашкан [3]. Мындай каада-салттар азыркы мезгилге чейин колдонулуп келүүдө. Жаны жыл майрамы Ноорозду кыргыздар өзгөчө шаан-шөкөт менен өткөрүшкөн. Бул майрамда адамдар бири – бирине эн жакшы каалоо – тилектерин айтышкан. Кашташкандар урушкандар бирин – бири кечирип жарашышкан. Эл чогулуп арпадан же буудайдан чоң көжө же сүмөлөк кайнатышкан. Бул күнгө сактаган сүрлөрүн бышырып сыйлуу конокторун тосушкан. Мусулман динин туткан бөлөк элдер сыяктуу эле кыргыздар Орозо айт жана Курман айт майрамдарын бардык жөрөлгөлөрү менен тосушкан. Кыргыздар дүйнөдөн өткөн адамды акыркы сапарга узартууга байланыштуу каада салттарды өзгөчө катуу сакташкан. Маркумдун кара ашын өткөрүү, жаназа окутуу, доорон берүү, жыртыш таратуу, топурак салууга келген адамдарды тамактандыруу үчүн бодо мал союу салты сакталган өлгөн адамдын байлыгына, коомугу ээлеген ордуна, кадыр баркына жараша ондогон, жүздөгөн мал союлган. Маркумдун

тирүү кезиндеги жашоосун, эмгегин даназалаган кошок кошуу өнөрү өнүгүп өтө мазмундуулугу жана эмоциялуулугу менен айырмаланган. Каада-салттар лирикалык элдик жана турмуштук ырлар менен коштолгон. Сармерден айтышуу, ыр кесе өндүү көңүлдүү кечелер өткөрүлүп анда элдик таланттар өздөрүнүн өнөрлөрүн көрсөтүшкөн. Бүгүнкү күндө да ырчылык жана комузчулук өнөрү муундан –муунга өтүп өркүндөп келүүдө.

Кол өнөрчүлүгү. Байыртадан эле кыргыздарда көркөм өнөрдүн колдонмо түрлөрү- зергерчилик, устачылык, уузчулук кеңири өнүккөн. Жасаган буюмдарына тери, жун, жыгач, темирди кенири колдонушкан. Аялдар кийиз буюмдарын жасашкан тери иштетишкен, малдын жүнүнөн жип ийрип, өрмөк менен килем таар токушкан, көргөндүн көз жоосун алган сайма сайышкан. Зергерлер кемер курларды аялдардын кооздуктары сөйкө. Шакек, чач учтук, чолпу, билериктерин оюм чийим түшүрүп, асыл таш чөгөрүп жасашкан. Алтын күмүштү ээритип бедерлегенди ат жабдыктарын кооздогонду абдан мыкты өздөштүрүшкөн. Темир буюмдарды-эмгек куралдарын, курал жаракты жасаганды жакшы билишкен. Кыргыз ууз—усталары тери жүндү колдонууда өсүмдүктүн тамырынан, сабагынан, жалбырагынан эзели онбос бойок жасашкан. Кийизге териге сайма түшүрүшкөн, булгаарыга наар басышкан. Булгаарыдан кемер кур, көнөк, көнөчөк, көөкөр, үкөк ат жабдыктарын жасашкан. Өтүк, маасы ултарышкан. Кыргыздын көркөм кол өнөрчүлүгү-элдин байыркы маданиятын көркөм о жүгүртүүсүн рухий дүйнөсүн чагылдырып элдин жашоо —тиричилиги жашоо мүнөзү турмуш шарттары менен тыгыз байланышкан. Уздар шырдак, жер төшөк, таар, килем жасоодо, керебет жабуу, парда, туш кийиз саюуда өтө эле көп оюндардын түрлөрүн колдонушкан. Аларга күн, жер, булак, суу, бычак учу, ай нуска, беш манжа, көөкөр, умай эне, тумар, ак куу, кыял, жагалмай, канат, ит куйрук, кочкор мүйүз жана башка деп аталган оюм —чийимдер кирет. Булар аталышына жараша мааниге ээ ал түгүл кадимкидей окуганга болот дешчү илгеркилер. Ал эми ат жабдыктарына-ээр,

үзөнгү, канжыга, көмөлдүрүк, куюшкан, басмайыл, желдик, тердик, ичмек, жүгөн, нокто, көрпөчө, ат жабуу, камчы кирет.Ээр эркектердики жана аялдардыкы болуп бөлүнөт. Аялдар ээри өтө кооздолуп күмүш чаптырылып оймо чиймелер түшүрүлөт. Ээрди ээрчи усталар темир жасалгаларын темир усталар аларга күмүш жалатууну зергерлер, кайыштан өрүлүп жасалчу буюмдарын-өрүмчүлөр,ат жабуу, көрпөчөнү,кийиз буюмдарын уз аялдар жасашкан [1-4].

Ээр катуу жыгачтан чабылып, чылгый төө тери менен капталып, андан кийин сыртынан булгаары менен капталып, кооздолуп наар түшүрүлгөн.Камчынын сабы ыргай,табылгы,эликтин шыйрагынан жасалган.

Жыйынтыктап айтканда кыргыз элинин кылымдар бою калыптанып, өнүгүп келе жаткан салттуумаданияты жаны баскычка көтөрүлгөн. Элибиздин материалдык маданиятынын негизин түзгөн турак жайы боз үйлөр акырындык менен ар түрдүү курулуш материалдарынан курулган там үйлөргө алмаштырыла баштаган.

Кыргыз элинин салттуу кийимдери да өзгөрүүгө дуушар болуп,отурукташуунун, эмгектин жаны түрлөрүнүн шартына ылайыкталып Европалык үлгүлөрдүн негизинде өзгөргөн. Ошондой эле азыркы учурда кыргыздардын салтык кийим кечеси жакшырып, ар кандай формада өзгөртүлүп жатат. Салттык кийимдерди тиккен чакан ишканалар пайда болууда.

Ошонтп кыргыздар боз үйдүн жасалгаларынан баштап шырдак, ала кийиз, жер төшөк, сабаа, чанач, көнөчөк сыктуу колдонгон буюмдарына ат жабдыктарына, кийген кийимлдерине чейин жөнөкөй эле тиричилик өткөрүү үчүн эмес, эстетикалык рахат да алуу үчүн көркөмдүккө,кооздукка чоң маани бергенин көрөбүз.

Корутунду: Кыргыз элинин маданияты барган сайын идеалдуу экени далилденип келе жатат. Аткени ата бабаларыбыздын ар бир сөзүндө, кийиминде жасаган буюмдарында,турак жайы болгон боз үйүндө, жүрүм-

турумунда терен философия камтылып, элдин жашоо турмушунун башкаруу элдик каада салттар, адеп ахлактык нормалар менен жүргүзүлгөн. Ар бир адам өз ордун, өзүнүн даражасын билген. Кыргыздардын ыймандык сапаттары көчмөндөр цивилизациясынын уютку-көрөнгөсүнө айланган, ошондуктан кыргыз маданияты гана аны бүгүнкү күнгө чейин сактап келди.

Колдонулган адабияттар.

1. “Кыргызстандын тарыхы” Ж.Осмонов, 2012-ж Бишкек
 2. “Кыргыздар санжыра, тарых, мурас, салт” К. Жусупов, 1991-ж Бишкек.
 3. “Ата Мекен тарыхы боюнча маалыматтар”, Ө. Осмонов, Бишкек 2012-ж.
 4. “Кыргыз маданиятынан тамган тамчылар” Ы. Кадыров, Бишкек-2011
-

Жылдызбекова Айжанат, КТА-1-22 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси: Курманалиева Г.Ж.

БАРНЫ АЛЫКУЛОВДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ: ЭЛДИК ПОЭЗИЯНЫН УЛУУ ТҮРКҮГҮ

УДК 821.512.154(092)

Аннотация. Бул макалада кыргыз поэзиясынын көрүнүктүү өкүлү Барны Алыкуловдун чыгармачылыгы илимий негизде талданып, анын элдик поэзияга кошкон салымы, көркөм чеберчилиги жана улуттук адабияттагы орду ачып берилет. Акындын ырларында эл турмушу, тарых, философиялык жана социалдык ойлор көркөм тил менен туюндурулат. Автор Барнынын чыгармаларынын улуттук поэтикалык традиция менен өз ара байланышын талдап, поэзиянын коомдогу ролун жана анын учурдагы актуалдуулугун белгилейт.

Ачкыч сөздөр. Барны Алыкулов, элдик поэзия, улуттук адабият, поэтикалык салт, кыргыз поэзиясы, тарыхый аң-сезим, акындык дүйнө тааным

Аннотация. В данной статье научно рассматривается творчество выдающегося представителя кыргызской поэзии — Барны Алыкулова. Анализируется его вклад в народную поэзию, художественное мастерство и значение в контексте национальной литературы. В стихах поэта отражаются народная жизнь, история, философские и социальные идеи посредством художественного языка. Автор рассматривает взаимосвязь между творчеством Барны и поэтической традицией кыргызского народа, подчеркивая актуальность его произведений в современном культурном пространстве.

Ключевые слова. Барпы Алыкулов, народная поэзия, национальная литература, поэтическая традиция, кыргызская поэзия, историческое сознание, мировоззрение поэта

Annotation. This article presents a scholarly analysis of the creative work of Barpy Alykulov, one of the prominent figures in Kyrgyz poetry. The study highlights his contribution to folk poetry, artistic craftsmanship, and significance in the development of national literature. His poems vividly reflect the life of the people, history, as well as philosophical and social ideas through poetic language. The author explores the connection between Barpy's work and Kyrgyz poetic tradition while underlining the contemporary relevance of his legacy.

Keywords. Barpy Alykulov, folk poetry, national literature, poetic tradition, Kyrgyz poetry, historical consciousness, poetic worldview

Кыргыз поэзиясынын тарыхында өзгөчө орду бар акындардын бири – Барпы Алыкулов. Анын чыгармачылыгы элдик поэзиянын терең катмарынан башат алып, заманбап жазма поэзиянын өнүгүшүнө зор салым кошкон. Барпы элдик акын катары гана эмес, улуттук аң-сезимди көркөм формада чагылдырган терең ойлуу гуманист катары таанылган. Анын ырлары, поэмалары, саптары элдин жүрөгүнө сиңип, мезгил сыноосунан өткөн, бүгүндө окурманга жакын поэтикалык мурас катары жашап келет.

Эмгекчил, карапайым үй-бүлөдөн чыккан акын жаштайынан эле эл арасындагы акындардын чыгармаларына кызыгып, жандуу элдик поэзияны өздөштүрүүгө умтулган. Акын катары калыптанышында кыргыз фольклорунун, айрыкча “Манас” эпосунун жана башка санжыралык поэтикалык мурастардын таасири зор болгон. Ал мурастар аркылуу көркөм ой жүгүртүүнү, элдик дүйнө таанымдын терең катмарларын өздөштүргөн.

Барпынын поэзиясында эл турмушу, тарыхый окуялар, коомдук өзгөрүүлөр кеңири чагылдырылат. Айрыкча советтик мезгилдеги агартуу, коллективдештирүү, жаңы коомдук мамилелердин түзүлүшү акындын чыгармачылыгында кеңири орун алган. Бирок Барпы бул темаларды кургак үгүт катары эмес, көркөм түшүнүк аркылуу берүүгө аракет кылган. Ал турмуштун, табияттын, адамдык тагдырдын, улуттук уңгунун сүрөтүн ыр аркылуу философиялык деңгээлге көтөргөн.

Акындын поэзиясында лирика менен публицистиканын айкалышы байкалат. Ал окурманды ойго салган, сезимди ойготкон саптар аркылуу коомдогу көйгөйлөрдү ачык айтып, көркөм формада анализ жүргүзгөн.

Мисалы, акын мындай деп жазган: «Айт, айт десе ааламды айт, Ар түркүн өнөр чыгарган». Бул саптарда акын дүйнөнү, анын ар түрдүүлүгүн жана адамдын турмушундагы ар түрдүү көрүнүштөрдү баяндап жатат.

Анын чыгармачылыгында патриотизм жана мекенчилдик темалары да өзгөчө орунда турат. Кыргыз жеринин сулуулугу, элинин меймандостугу, эркиндикке болгон умтулуусу ырларында терең чагылдырылат. Поэзиясындагы мекен образын философиялык деңгээлде түшүндүрүп, поэтикалык символдор аркылуу элдин тагдырын көрсөтүүгө умтулган. Анын төмөнкү саптары буга далил: “Көздүн жашын төгүү көп, Тирүүлөйдөн өлүү көп» деген саптар да Барпы Алыкуловдун терең философиясын жана адамдын жашоосундагы оорулары тууралуу көз карашын чагылдырат. Бул ыр саптары адамдын эмоционалдык абалын, ички оору жана турмуштагы оор сыноолорду түшүнүүнү чагылдырат.

Барпынын поэзиясында көп учурда мындай терең ойлор жана элдик фольклордун ысымы аркылуу жашоонун оор жана татаал тараптары сүрөттөлөт. Бул саптарда мекен жөн гана географиялык түшүнүк эмес, адамдын жашоосунун маңызы, руханий тиреги катары берилет.

Анын ырларынын формасы да көп кырдуу. Барпы салттуу элдик ыр формаларын – төрт сап, кошок түрүндөгү ыр саптарын колдонсо да, аларга жаңыча мазмун киргизип, көркөм ойлорду терең философия менен айкалыштырган. Анын поэзиясында форма мазмундун жеткирүүчүсү гана болбостон, маанинин өзөгүн түзгөн көркөм каражат болуп саналат.

Барпы Алыкуловдун чыгармачылыгынын маңызы — поэзияны эл турмушунун күзгүсүнө айландырганында. Ал адамзаттык жалпы проблемаларды улуттук контекстте, кыргыз дүйнө таанымынын өзөгүндө карап, окурманды ойго салган терең чыгармаларды жараткан. Акындын философиялык көз карашы — турмушту терең кабыл алуу, адам тагдырын, коомдогу адилетсиздиктерди көркөм формада сүрөттөө менен айкындалат.

Анын ыр саптарында көп учурда реалдуулук менен үмүт, кайгы менен эрк, коомдук адилеттүүлүккө чакырык айкалышат.

Ал поэзияны жөн гана эмоцияны же окуяны баяндоочу курал катары эмес, адамдын ички дүйнөсүн өзгөртүүгө жөндөмдүү көркөм күч катары караган. Анын: «Сөз — курал, сөз — күч, сөз — тагдыр» — деген принциби ар бир чыгарманын мазмунунда байкалат. Акындын поэзиясы таалим-тарбия берүү, ой жүгүртүүнү ойготуу, адамдык баалуулуктарды бекемдөө максатын көздөгөн. Анын сөзүндө рух бар, ой бар, жүрөктүн добушу бар.

Барпынын ырларында сатира, ирония, коомдук сын дагы чебердик менен пайдаланылган. Ал заманындагы кайдыгерликти, эки жүздүүлүктү, баш ийип гана жашоону ачык сындап келген. Барпынын чыгармачылыгындагы моралдык жана этикалык принциптерди чагылдырат. “Ак кымкаптан тон албайм, ар кимди барып бир мактап, ары жок ырчы боло албайм”- деген философиялык саптар акындын инсандык жана адабий позициясын көрсөтөт, анын ар-намыс үчүн күрөшкөн акыйкаттыкты талап кылган инсан катары көз карашын билдирет. Барпы Алыкуловдун чыгармаларында көп учурда адамдын ички дүйнөсүнүн тазалыгы, ар-намысы, коомдук адилеттүүлүк жана чындыкка болгон ыктыярлыктын мааниси көтөрүлөт. Ал өзүнүн поэзиясында инсандык жоопкерчилик, мораль жана этиканы бийик сактоону баса белгилейт. Акын чындыкка, адилеттүүлүккө жана акыйкаттыкка болгон муктаждыкты чыгармаларында көрсөтүп берет.

Анын чыгармачылыгы — элдик эстетиканын, кыргыз поэтикалык салтынын жана жаңы мезгилдин талабынын кошулмасы. Барпы бул үч негизди бириктирип, улуттук адабияттын жаңы баскычка көтөрүлүшүнө шарт түзгөн. Ал сөздү ойлонуп сүйлөгөн, ырды жоопкерчилик менен жараткан акын болгон. Анын поэзиясы бүгүн да элдик акылмандыкты, улуттук мүнөздү, тарыхый аң-сезимди, руханий тазалыкты алып жүрөт.

Поэзиясындагы образдар да элдик мүнөздө жаралган. Элдин турмушундагы жөнөкөй каармандарды эпикалык деңгээлге көтөргөн саптар

көп. Алар акындын коомго, элге, жашоо философиясына болгон мамилесин ачык чагылдырат.

Барпы поэзиясында табият темасы өзүнчө эстетикалык категория катары каралат. Жаратылыш акын үчүн жөн гана көрк эмес, ал — акыл-насаатчы, сырдаш, тарбиячы. Анын көптөгөн ырларында табият менен адам ортосундагы гармониялуулук поэтикалык символдор менен берилет. Мисалы: “Аккан суу” бул ырда акын аккан суунун табияттагы маанисин жана анын адамдын жашоосундагы ордун сүрөттөйт. “Шамал”- деген чыгармасында шамалдын табияттагы ролу жана анын адамдын сезимдерине тийгизген таасири тууралуу ой жүгүртүүлөрдү, табият менен адам жан дүйнөсүнүн байланышын ачык көрсөтөт. Акындын чыгармачылыгында ички тынчтык жана сырттагы турмуштук кыйынчылыктардын ортосундагы байланыш чагылдырылып, мындай ойлор окурманды адамдын ички дүйнөсүнө терең карап, өзүн-өзү түшүнүүгө жана чечим кабыл алууга чакырат.

Анын улуттук поэзиядагы орду — өткөн менен бүгүндү, элдик салт менен жаңы көркөм форма арасын бириктирген чыгармачылык миссиясы менен өлчөнөт. Барпы салттуулук менен жаңычылдыкты айкалыштырып, өз доорунун үнүн акындык үн менен, элдик формада жеткире алган. Ал ырды эл үчүн жазган, эл менен бирге жашаган акын.

Бүгүн Барпынын чыгармалары адабият таануучулардын изилдөө объектиси катары каралууда. Анын чыгармалары мектеп жана жогорку окуу жайлардын программаларына киргизилген. Ошондой эле, Барпынын айрым ырларына обон жазылып, алар элдик ырлар сыяктуу эл арасына тарап кеткен. Бул көрүнүш — акындын элге жакындыгынын, анын поэзиясынын табигый, тирүү, улуттук түпкүрдөн чыккан поэтикалык күчкө ээ экендигинин далили.

Барпы Алыкулов — калкка жакын, элдин көйгөйүн элдин тилинде айткан, көркөм сөздү коомдук ой менен айкалыштырган, акындык миссиясын терең сезген инсандын образы. Анын мурасы — бул кыргыз рухунун ак поэтикалык

сүрөтү, элдик акылмандык менен заманбап турмуштун кош кулпусун ачкан руханий ачкыч.

Бүгүнкү күндө Барпы Алыкуловдун чыгармаларын кайрадан изилдөө, аларды заманбап контекстте кароо жана муундарга өткөрүү — улуттук адабияттын келечеги үчүн маанилүү кадам болуп саналат. Барпынын поэзиясы кыргыз элинин тарыхый эс тутумунун, руханий тазалыгынын жана көркөм дүйнө таанымдын жаркын үлгүсү бойдон калат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Барпы Алыкулов. Ырлар жыйнагы // Бишкек: Кыргызстан, 1987.- С.5-9.
2. Абдыкадыров, А. Барпы Алыкуловдун поэтикалык мурасы // Бишкек: КУУ, 2019. - С. 20-10.
3. Мамбетакунов, Э. Кыргыз адабияты: тарых жана теория // Бишкек: Турмуш, 2013 - С. 35-38.
4. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 1-том // Бишкек: Илим, 2004.- С.210-214.
5. Кыргыз адабиятынын тарыхы. 2-том // Бишкек: Илим, 2005. – С.167-175.
6. Жусупов, К. Элдик оозеки чыгармачылык // Бишкек: Бийиктик, 2007.- С.38-45.
7. Муратов, А. Кыргыз поэзиясындагы көркөм образдар системасы // Бишкек: Билим, 2016. –С.15-19.
8. Ибраимов, О. Кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн тарыхы // Бишкек: Кыргызстан, 2002.- С. 20-23.

*Сараванан Юварадж, ЛДи(зим)-1-25 тайпасынын студенти,
Эргешбаева Раяна Мелисбековна, ЛДк-1-25 тайпасынын студенти,
илимий жетекчиси: Эшиев Асылбек Мирзатилаевич*

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК ТИЛИНИН КООМДУК-САЯСИЙ ФУНКЦИЯЛАРЫ

УДК 811.512.154

Аннотация: Бул макалада кыргыз мамлекеттик тилинин коомдогу орду жана ролу, коомдук-саясий функциялары каралат. Иштин максаты - кыргыз мамлекеттик тилинин коомдогу ордун жана ролун, коомдук-саясий функцияларын аныктоо, алардын аткарган кызматын мыйзамдык беренелердин негизинде талдоо; мамлекеттик тил негизинен иш кагаздарынын тили, ал жазуу формасында, так, даана, адабий тилдин ченемдеринин негизинде аткарыларын белгилөө. Макаланын максатына жана милдетине карай баш мыйзамдык жана мамлекеттик тил боюнча мыйзамдык беренелердин ордун жана ролун тактоо, алардын өз ара биримдигин белгилөө жана аткарган коомдук-саясий функцияларын белгилеп көрсөтүү сыяктуу усулдук ыкмалар колдонулат. Изденүүнүн натыйжасында кыргыз мамлекеттик тилинин коомдук-саясий функциялары ачыкталат жана билим берүү чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил, илим чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил, телекөрсөтүү жана радиоуктуруу чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил, жарнама чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил болуп өздөрүнө мүнөздүү кызматтарды аткаруусу чечмеленет. Жыйынтыгында кыргыз мамлекеттик тилинин Мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамда көрсөтүлгөн учурларда колдонууга милдеттүү тилди белгилөөчү юридикалык категория жана юридикалык статуска ээ экендиги белгиленет. Расмий тилдин жана башка тилдердин пайдаланылышы жана мамлекеттик тилди билүүгө, аны кызматтык милдеттерин аткарууда пайдаланууга милдеттүү адамдар беренеси айкындалат.

Ачкыч сөздөр: мамлекеттик тил, коомдук-саясий функция, конституциялык мыйзам, тил мыйзамы, мыйзамдык беренелер, расмий тил, иш кагаздары, жазуу форма.

Аннотация: В данной статье рассматривается место и роль государственного языка Кыргызстана в обществе, его общественно-политические функции. Цель работы – определить место и роль кыргызского государственного языка в обществе, его социально-политические функции, проанализировать выполняемые ими функции на основе законодательных статей; установить, что государственный язык является преимущественно языком деловой документации, которая оформляется в письменной форме, четко, лаконично, на основе норм литературного языка. В соответствии с целью и задачей статьи используются методические приемы, такие как уточнение места и роли законодательных статей основного закона и государственного языка, установление их взаимного единства и определение выполняемых ими общественно-политических функций. В результате исследования выявляются социально-политические функции кыргызского государственного языка и интерпретируются выполняемые им функции как государственного языка в сфере образования, государственного языка в сфере науки, государственного языка в сфере теле- и радиовещания, государственного языка в сфере рекламы. В результате отмечается, что кыргызский государственный язык имеет правовую категорию и правовой статус, определяющий язык, обязательное для использования в случаях, предусмотренных Законом о государственном языке. В статье уточняется использование официального языка и других языков, а также лиц, обязанных знать государственный язык и использовать его при исполнении служебных обязанностей.

Ключевые слова: государственный язык, общественно-политическая функция, конституционный закон, закон о языке, статьи законодательства, официальный язык, делопроизводство, письменная форма.

Abstract: This article examines the place and role of the state language of Kyrgyzstan in society, its socio-political functions. The purpose of the work is to determine the place and role of the state language of Kyrgyzstan in society, its socio-political functions, analyze the functions they

perform based on legislative articles; establish that the state language is primarily the language of business documentation, which is drawn up in writing, clearly, concisely, based on the norms of the literary language. In accordance with the purpose and objective of the article, methodological methods are used, such as clarifying the place and role of legislative articles of the basic law and the state language, establishing their mutual unity and determining the socio-political functions they perform. As a result of the study, the socio-political functions of the state language of Kyrgyzstan are identified and the functions it performs as the state language in the field of education, the state language in the field of science, the state language in television and radio broadcasting and the state language in advertising are interpreted. As a result, it is noted that the Kyrgyz state language has a legal category and legal status that determines the language mandatory for use in cases provided for by the law on the state language. The article specifies the use of the official language and other languages, as well as persons required to know the state language and use it in the performance of official duties.

Keywords: state language, socio-political function, constitutional law, language law, articles of legislation, official language, office work, written form.

Киришүү

1989-жылы 23-сентябрда Кыргыз ССРинин Жогорку Совети «Кыргыз ССРинин мамлекеттик тили жөнүндө» мыйзамын кабыл алып, андан соң кыргыз тилине мамлекеттик тил макамын берген. Ар бир улуттун негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири, элдин элдүүлүгүн, иденттүүлүгүн, улутун аныктаган бул анын тили. Кыргыз тилинде сүйлөп, эне тилдин өркүндөшүнө салым кошуу ар бир кыргыз атуулунун ыйык милдети [5]. Бул мыйзам 2004-жылы Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйыны тарабынан жаңыланып, анда кыргыз тили мамлекеттик тил, ал эми орус тили расмий тил деп жарыяланган. Ошол күндөн бери 23-сентябрь - кыргыз тил майрамы катары белгиленип келет. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамы (2004-жылдын 2-апрели № 54) [4] (*Кыргыз Республикасынын 2009-жылдын 8-декабрындагы № 307* [3], *2010-жылдын 19-январындагы № 8*, *2011-жылдын 6-октябрындагы № 165*, *2013-жылдын 25-февралындагы № 33*, *2015-жылдын 23-июнундагы № 135 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык*) 2023-жылкы мыйзамга чейин бир нече жолу оңдолуп түзөлгөн.

Негизги бөлүк

Мамлекеттик тил – мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамда көрсөтүлгөн учурларда колдонууга милдеттүү тилди белгилөөчү юридикалык категория

жана юридикалык статуска ээ. Мамлекеттик тил – негизинен иш кагаздарынын тили. Бул тил негизинен жазуу формасында, так, даана, адабий тилдин ченемдеринин негизинде аткарылат. Конституция, мыйзамдар, жарлыктар, буйруктар, токтомдор, чечимдер, эреже-жоболор; документтер, келишимдер, ишеним каттар, тил каттар, тактамалар, маалымат каттар, өтүнмөлөр ж.б. мамлекеттик тилдин негизги объектиси болуп саналат.

Кыргызстанда байыркы рун кыргыз жазмалары, орто кылымдарда караханиддердин жазма тили, кийин чыңгизиддердин чагатай тили XX к. чейин мамлекеттик тилдин ролун аткарып келген. Расмий түрдө «Эркин Тоо» гезитинин биринчи санынан (1924) баштап азыркы кыргыз тили мамлекеттик тилдин да, адабий тилдин да функциясын аткара баштаган. Совет доорунда (1917-1991-жж.) Кыргызстанда кыргыз тили орус тили менен тең катарда мамлекеттик тил катары колдонулуп келинген.

Кайсы тилдин өкүлү экендигине карабай мамлекеттик мекемелердин, ишканалардын жооптуу кызматкерлери мамлекеттик тилде окуп, жаза билүүгө, иш кагаздарын даярдап, системалуу негизде иштөөгө, баяндама жасоого, түшүндүрмө берүүгө, суроо-талаптарды аткарууга милдеттүү. Демек, алар иш кагаздары стилинен башка оозеки сүйлөшүү кебин билүүсү зарылдыгы да келип чыгат. Булар кызматтык милдеттерин аткаруу учурунда талап кылынат. Мамлекеттик тил - бул Кыргызстандын аймагындагы мамлекеттик, муниципалдык жана түрдүү менчиктеги мекемелердин, ишканалардын, окуу жайлардын иш кагаздарынын тили болуп саналат.

Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамы (2023-жылдын 17-июлу № 140). Кыргыз тили - Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили. (1-берене). Кыргыз тили Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили болуп саналат. Мамлекеттик тил пайдаланылган бардык чөйрөлөрдө кыргыз адабий тилинин орфоэпиялык, орфографиялык, стилистикалык, грамматикалык ченемдери сакталат. Мамлекеттик тил Кыргыз

Республикасынын бардык этносторун бириктирүүчү жана алардын өз ара түшүнүшүүсүн жана байланыштарын бекемдөөгө өбөлгө түзүүчү Кыргыз Республикасындагы улуттар аралык баарлашуу тили болуп саналат. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тилин пайдалануу милдеттүүлүгү Кыргыз Республикасынын этносторунун эне тилин пайдалануу укугун тануу же кемсинтүү катары чечмеленбөөгө тийиш [1].

Расмий тилдин жана башка тилдердин пайдаланылышы (2-берене).

Кыргыз Республикасында расмий тил катары орус тили пайдаланылат. Расмий тилди пайдалануу Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган тартипте жүзөгө ашырылат. Кыргыз Республикасы өзүнүн аймагында жашаган бардык этностордун өкүлдөрүнүн тилдерин эркин пайдалануу принцибин карманат жана бул тилдерди өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүүгө кепилдик берет. Кыргыз Республикасынын ар бир жараны өз эне тилин сактоо, окуп үйрөнүү жана өнүктүрүү үчүн шарттарды түзүүгө укуктуу [1].

Мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын жумуш тили. (5-берене). Мамлекеттик органдардын, жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын, мамлекеттик ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын жумуш тили болуп мамлекеттик тил саналат. Мамлекеттик эмес уюмдардын ишинде мамлекеттик тил пайдаланылат, ал эми расмий тил ушул конституциялык Мыйзамда жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралган учурларда пайдаланылышы мүмкүн [1].

Билим берүү чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил. (17-берене).

Мамлекеттик тил Кыргыз Республикасынын билим берүү системасында мектепке чейинки тарбия жана билим берүү уюмдарында, башталгыч, орто жана жогорку кесиптик билим берүү уюмдарында, кошумча кесиптик билим берүү уюмдарында окутуунун жана тарбиялоонун негизги тили болуп саналат. Окутуу орус же башка тилдерде жүргүзүлгөн мектепке чейинки билим берүү уюмдарында, жалпы билим берүү уюмдарында (мектептерде, лицейлерде,

гимназияларда), башталгыч кесиптик билим берүү уюмдарында окутуунун бардык мезгилинде кыргыз тилин окутуу жана үйрөтүү камсыз кылынат. Окутуу орус жана башка тилдерде жүргүзүлгөн орто жана жогорку кесиптик билим берүү уюмдарында мамлекеттик тилди окутуу Кыргыз Республикасынын Министрлер Кабинети тарабынан белгиленген көлөмдөрдө жүзөгө ашырылат. Жалпы билим берүү уюмдарында (мектептерде, лицейлерде, гимназияларда) милдеттүү түрдө кыргыз тили боюнча жазуу жана оозеки жүзүндөгү көчүрүү (класстан класска), бүтүрүү экзамендери, ал эми башталгыч, орто жана жогорку кесиптик билим берүү уюмдарында кирүү жана бүтүрүү экзамендери киргизилет [1].

Илим чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил. (18-берене). Кыргыз Республикасында илимий эмгектердин тилин тандоо эркиндиги берилет, илимдин бардык тармактары боюнча мамлекеттик тилде изилдөөлөрдү жайылтуу, аларды жарыялоо үчүн жана илимий жетишкендиктерди ар тараптуу колдоо үчүн мамлекет тарабынан колдоого алынган шарттар түзүлөт. Окумуштуулук даража алуу үчүн илимий эмгектерди коргоо мамлекеттик жана расмий тилдерде жүзөгө ашырылат [1].

Телекөрсөтүү жана радиоуктуруу чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил. (20-берене). Телерадио уюмдары үчүн мамлекеттик тилде берүүнүн милдеттүү (минималдуу) көлөмү 60 пайыздан кем болбошу керек жана берүү тартиби "Телекөрсөтүү жана радиоуктуруу жөнүндө" Кыргыз Республикасынын Мыйзамы менен белгиленет [1].

Жарнама чөйрөсүндөгү мамлекеттик тил. (26-берене). Шаарлардын, айыл аймактардын аймактарында жана башка аймактарда плакаттар, такталар, жанып туруучу таблолор жана башка техникалык каражаттар түрүндөгү тышкы жарнама алгач мамлекеттик тилде, андан кийин расмий тилде жол-жоболоштурулат. Жарнаманын мамлекеттик тилде даярдалган тексти мамлекеттик тил жана тил саясаты боюнча ыйгарым укуктуу мамлекеттик орган менен макулдашылууга тийиш. Расмий тилдеги тексттин шрифтинин

өлчөмү чондугу боюнча мамлекеттик тилдеги тексттин шрифтинин өлчөмүнөн кичирээк болушу керек жана анын оң же төмөн жагына жайгаштырылууга тийиш. Жарнаманын жазуу жүзүндөгү жана оозеки тексттеринде кыргыз адабий тилинин ченемдери (орфоэпиялык жана орфографиялык эрежелер) так сакталууга тийиш [1].

Мамлекеттик тилди билүүгө жана аны кызматтык милдеттерин аткарууда пайдаланууга милдеттүү адамдар. (32-берене). 1. Төмөнкү адамдар мамлекеттик тилди билүүгө жана аны кызматтык милдеттерин аткарууда пайдаланууга милдеттүү: 1) Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик жана муниципалдык кызмат орундарынын реестринде белгиленген тизмедеги мамлекеттик жана муниципалдык кызматчылар; 2) Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттары, жергиликтүү кеңештердин депутаттары; 3) Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын кызматчылары; 4) ички иштер жана башка укук коргоо органдарынын офицердик жана жетектөөчү (орто жана жогорку) курамындагы адамдар, башка органдардын атайын наамдар ыйгарылуучу кызмат адамдары; 5) ички иштер органдарынын жана башка укук коргоо органдарынын атайын наамдар ыйгарылуучу катардагы, сержанттык жана старшиналык курамындагы адамдар; 6) соттор; 7) прокурорлор; 8) адвокаттар; 9) нотариустар; 10) бардык менчик формаларындагы окуу жайларынын жетекчилери, кызматкерлери; 11) билим берүү мекемелерине жана/же илимий мекемелерге чакырылган жана илимий, педагогикалык, илимий-педагогикалык кызматкерлер же чет тил окутуучулары катары убактылуу негизде иштеп жаткан чет өлкөлүк жарандардан же жарандыгы жок адамдардан тышкары, педагогикалык, илимий-педагогикалык жана илимий кызматкерлер; 12) мамлекеттик жана муниципалдык саламаттык сактоо мекемелеринин медициналык кызматкерлери; 13) Кыргыз Республикасынын жарандары болуп саналбаган адамдардан тышкары, ушул берененин 1-бөлүгүнүн 1-12-пунктчаларында аныкталбаган мамлекеттик жана муниципалдык менчик формасындагы

ишканалардын, мекемелердин жана уюмдардын кызмат адамдары жана кызматкерлери [1].

Ушул берененин 1-бөлүгүндө көрсөтүлгөн адамдар өздөрүнүн кызматтык милдеттерин аткаруу үчүн зарыл болгон көлөмдө мамлекеттик тилди билүүгө (күнүмдүк-тиричилик, социалдык-маданий жагдайларда жана чөйрөлөрдө, окуу жана кесиптик (расмий-иштиктүү) чөйрөлөрдө мамлекеттик тилде коммуникативдик байланышты түзө билүүгө) милдеттүү экендиги белгиленет.

Жыйынтык

Макалада кыргыз мамлекеттик тилинин мамлекеттик тил жөнүндөгү мыйзамда көрсөтүлгөн учурларда колдонууга милдеттүү тилди белгилөөчү юридикалык категория жана юридикалык статуска ээ экендиги аныкталат. Расмий тилдин жана башка тилдердин пайдаланылышы маселелери такталат. Мамлекеттик тилди билүүгө жана аны кызматтык милдеттерин аткарууда пайдаланууга милдеттүү адамдар беренеси айкындалат. Кыргыз Республикасынын Конституциясы, мыйзамдары, жарлыктары, буйруктары, токтомдору, чечимдери, эреже-жоболору; документтери, келишимдери, ишеним каттары, тил каттары, тактамалары, маалымат каттары, өтүнмөлөрү ж.б. мамлекеттик тилдин негизги объектиси болуп саналары белгиленет.

Тил - улуттун баа жеткис зор байлыгы, улуттук руханий курал, ал улуттун мүнөзүн, өз алдынчалыгын айкындайт. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили бардык мекеме-ишканаларында, уюмдарда, билим берүүдө, маданият, массалык маалымат каражаттарында, байланыш тармактарында, илимде, мамлекетте, өкмөттүк башкаруу органдарында, коомдук уюмдарда жана жеке менчик тармактарында, жыйындарында, транспортто, соода-сатык, саламаттыкты сактоо, тейлөө ишканаларында колдонулат. Кыргыз мамлекеттик тили Кыргызстандагы улуттардын, ортосундагы байланыштын, пикир алышуунун куралы болуп саналат.

Адабияттар

1. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамы. 2023-жылдын 17-июлу № 140. (*КР 2025-жылдын 9-августундагы № 194 конституциялык Мыйзамынын редакциясына ылайык*). [Электронный ресурс]. URL: <https://edu.gov.kg/legislations/102/https://cbd.minjust.gov.kg/112618/edition/1264993/kg> (*кайрылуу мезгили: 12.05.2026*).

2. Мамлекеттик тилди колдонуу маселелери боюнча Кыргыз республикасынын айрым конституциялык мыйзам актыларына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө

3. Кыргыз Республикасынын конституциялык мыйзамы. 2025-жылдын 9-августу № 194. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө (Кыргыз Республикасынын 2009-жылдын 8-декабрындагы N 307 Мыйзамынын редакциясына ылайык).

4. Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили жөнүндө Кыргыз республикасынын мыйзамы. 2004-жылдын 2-апрели № 54. (*Кыргыз Республикасынын 2009-жылдын 8-декабрындагы № 307, 2010-жылдын 19-январындагы № 8, 2011-жылдын 6-октябрындагы № 165, 2013-жылдын 25-февралындагы № 33, 2015-жылдын 23-июнундагы № 135 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык*).

**Бапиева Элина Саипжановна ЛДк-1-25 тайпасынын студенти, Ирфан
Нимра ЛДи(зим)-1-25 тайпасынын студенти, илимий жетекчиси:
Мундузбаева Дамира Алимбековна
УЧЕБНАЯ МОТИВАЦИЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ
ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА**

УДК 372.881.161.1

Аннотация: В статье анализируется учебная мотивация иностранных студентов в процессе изучения русского языка как иностранного. Особое внимание уделяется выявлению психологических и педагогических факторов, влияющих на мотивацию студентов из стран Южной Азии (Индия, Непал, Бангладеш, Пакистан, Шри-Ланка). Учебная мотивация – это совокупность внутренних и внешних движущих сил, которые побуждают человека учиться, направляют его познавательную активность и

поддерживают интерес к освоению новых знаний. На основе эмпирического исследования определены основные условия эффективного овладения русским языком, а также предложены практические рекомендации по повышению качества обучения.

Ключевые слова: учебная мотивация, иностранные студенты, русский язык как иностранный, педагогические условия, психологические факторы, культурная особенность, практическая направленность.

Abstract. This article analyzes the academic motivation of international students studying Russian as a foreign language. Particular attention is paid to identifying the psychological and pedagogical factors influencing the motivation of students from South Asian countries (India, Nepal, Bangladesh, Pakistan, and Sri Lanka). Academic motivation is a combination of internal and external driving forces that motivate a person to learn, guide their cognitive activity, and maintain interest in acquiring new knowledge. Based on empirical research, the article identifies the key conditions for effective Russian language acquisition and offers practical recommendations for improving the quality of learning.

Keywords: academic motivation, international students, Russian as a foreign language, pedagogical conditions, psychological factors, cultural characteristics, practical focus.

Введение. Современные процессы глобализации и интернационализации образования обуславливают устойчивый рост числа иностранных студентов в высших учебных заведениях. В данных условиях русский язык выступает не только как средство межкультурной коммуникации, но и как важный компонент профессиональной подготовки. Особую группу составляют студенты из стран Южной Азии, для которых русский язык является принципиально новым и значительно отличающимся по структуре от их родных языков. Процесс его освоения сопровождается не только языковыми трудностями, но и необходимостью адаптации к новой социокультурной и образовательной среде. В этих условиях ключевым фактором успешности обучения выступает учебная мотивация.

Основная часть. В психологии принято выделять две главные категории, которые определяют отношение человека к учебе. Внутренняя мотивация обучение само по себе приносит удовольствие. Человеку искренне интересен предмет, он хочет разобраться в сути явления или решить сложную задачу ради собственного развития. Внешняя мотивация Обучение выступает как средство для достижения других целей. В качестве стимулов могут выступать стремление получить хорошую оценку, избежать

наказания родителей, сдать экзамен для поступления, получить диплом или продвинуться по карьерной лестнице.

Анализ специальной литературы по данной теме свидетельствует, что одной из особенностей обучения второму иностранному языку является то, что у обучающихся уже в некоторой степени сформированы общеучебные умения, а именно: работать в разных режимах (индивидуально, в парах, в группах); наблюдать, сравнивать, сопоставлять, анализировать, аргументировать свою мысль; распознавать и дифференцировать языковые явления и слова (интернационализмы, имена собственные, артикли, структуру предложения, глагол-связку); планировать высказывание, понимать речь на слух, выражать своё мнение, общаться с одним или несколькими собеседниками; пользоваться словарём, догадываться по словообразовательным признакам и по контексту о значении незнакомых слов, извлекать нужную информацию.

С точки зрения психологической науки, мотивация представляет собой совокупность внутренних побуждений и внешних стимулов, определяющих направленность и активность деятельности человека. В педагогической психологии традиционно выделяются два основных вида мотивации: внутренняя (интринсивная) и внешняя (экстринсивная). "Специфика иностранного языка как учебной дисциплины определяется тем, что он, характеризуясь чертами, присущими вообще языку как знаковой системе, в то же время определяется целым рядом отличительных от родного языка особенностей овладения и владения им. В то же время, по целому ряду характеристик он существенно отличается и от любого другого учебного школьного предмета. Эту специфику иностранного языка как учебной дисциплины интуитивно чувствуют ученики, ее осознают и учителя (и не только иностранного языка)" [2, с. 25]. Практические наблюдения показывают, что у большинства иностранных студентов преобладает внешняя мотивация, связанная с необходимостью получения образования и

последующей профессиональной реализацией. Вместе с тем развитие внутренней мотивации, основанной на познавательном интересе и коммуникативной потребности, является важным условием устойчивого и эффективного овладения языком.

В рамках исследования было проведено анкетирование иностранных студентов. Результаты показали следующее: основным мотивом изучения русского языка является его практическая значимость; наибольшие трудности возникают при освоении грамматических структур и развитии устной речи; применение интерактивных методов обучения способствует повышению учебной активности студентов. Кроме того, установлено, что процессы адаптации и культурные различия оказывают значительное влияние на мотивационную сферу обучающихся. Психологический дискомфорт в новой социокультурной среде может снижать уровень вовлеченности в учебный процесс.

Любой учащийся должен знать и уметь реализовывать те функции, которыми обладает каждое из речевых умений и общение в целом. “Процесс иноязычного образования, являющийся одним из видов образования вообще, включает в себя фактически четыре процесса: 1) познание, которое нацелено на овладение культурологическим содержанием иноязычной культуры (сюда относится не только культура страны, собственно факты культуры, но и язык как часть культуры), 2) развитие, которое нацелено на овладение психологическим содержанием иноязычной культуры (способности, психические функции и т.д.), 3) воспитание, которое нацелено на овладение педагогическим содержанием иноязычной культуры нравственный, моральный, этический аспект), и 4) учение, которое нацелено на овладение социальным содержанием иноязычной культуры, социальным в том смысле, что речевые умения усваиваются как средства общения в социуме, в обществе” [4, с. 36].

Коммуникативные и интерактивные методы обучения. Коммуникативный подход направлен на развитие речевой деятельности и формирование навыков реального общения. К числу эффективных методов относятся: диалогические упражнения в ситуациях повседневного общения; ролевые игры (преподаватель – студент, врач – пациент, продавец – покупатель); задания типа «information gap»; дискуссии и проблемные обсуждения; групповая и проектная работа; использование цифровых образовательных платформ (Kahoot, Quizlet, Wordwall). Данные методы способствуют активному вовлечению студентов в учебный процесс и развитию коммуникативной компетенции.

Национально-культурные особенности студентов. Данный принцип предполагает адаптацию образовательного процесса к культурным и языковым особенностям обучающихся. «Обучение любому иностранному языку неразрывно связано с культурой страны изучаемого языка, поэтому мы в полной мере можем говорить сегодня о явлении поликультурного образования в нашем университете, цель которого заключается в формировании личности нового типа, «способной быть динамичной, постоянно меняться в зависимости от условий существования и сотрудничества с другими людьми, осуществляющегося в рамках несовпадающих национальных стереотипов мышления и поведения, различающихся культурно-языковых картин мира, особенных психологических характеристик» [3, с. 84]. Национально-культурные особенности студентов включает: учет влияния родного языка на процесс усвоения русского языка; различия в грамматических и фонетических системах; особенности учебного поведения и стиля обучения; культурные различия в коммуникации; психологические особенности адаптации (стресс, стеснительность, культурный шок). Реализация данного подхода предполагает использование понятного языка объяснения, сопоставление культурных

реалий, а также создание уважительной и психологически комфортной образовательной среды.

Практическая направленность обучения. Практико-ориентированное обучение предполагает использование языка в реальных жизненных и профессиональных ситуациях. Основные направления включают: моделирование ситуаций повседневного общения; ролевые и ситуативные задания; профессионально ориентированное обучение; использование аутентичных материалов (видео, аудио, интервью, подкасты); развитие устной речи через обсуждения и презентации. Данный подход обеспечивает переход от формального изучения языка к его практическому использованию. «Когнитивные аспекты обучения неродному языку, связанные в первую очередь с развитием у учащегося языковой и концептуальной картины мира, требуют расширения «рамки» учебного процесса за счет включения в этот процесс его (учащегося) реального индивидуального опыта в межкультурном общении, развития и поддержки заинтересованности каждого человека в изучении языков на протяжении всей жизни» [1, с. 17]. В ходе организованного таким образом процесса обучения второму иностранному языку студенты овладевают не только лингвистическими знаниями, но и определенным уровнем социокультурной компетенции, страноведческими, культурно-историческими и культуроведческими знаниями, что способствует решению поставленных задач.

Образовательный процесс – это непрерывный процесс, основная функция которого заключается в обучении учащихся умению изучать язык и совершенствоваться на протяжении всей будущей жизни приобретенный ими ранее иноязычный лингвокультурный опыт. Такое понимание языкового образования как процесса ставит вопрос об усилении дифференциации и индивидуализации языкового образования и о создании условий, предоставляющих каждому учащемуся реальные права на получение качественной лингвокультурной подготовки.

Заклучение. Благоприятная психологическая среда является важным условием повышения учебной мотивации. Она характеризуется: поддерживающим стилем педагогического взаимодействия; корректным отношением к ошибкам студентов; равноправием и уважением в учебной группе; снижением уровня учебного стресса; использованием игровых и интерактивных форм обучения; поддержкой процесса адаптации иностранных студентов. В таких условиях обучающиеся чувствуют себя уверенно и активно включаются в учебную деятельность.

Таким образом, эффективное обучение русскому языку как иностранному возможно при соблюдении следующих условий: применение коммуникативных и интерактивных методов обучения; учет национально-культурных особенностей студентов; усиление практической направленности образовательного процесса; создание благоприятной психологической среды. Целенаправленное формирование учебной мотивации является важнейшим условием успешного овладения русским языком иностранными студентами. Учебная мотивация иностранных студентов представляет собой сложную многоуровневую систему, формирующуюся под воздействием психологических и педагогических факторов.

Литература

1. Гальскова Н. Д., Гез Н. И. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика. 3-е издание, стереотипное. Москва: АСАДЕМА, 2006. [Электронный ресурс]. URL: <http://learnteachweb.ru/articles/galskova.pdf> (дата обращения: 18.05.2026).
2. Зимняя И. А. Психология обучения иностранным языкам в школе. - М.: Просвещение, 1991. - 222 с. [Электронный ресурс]. URL: [https://psychlib.ru/mgppu/ZPo-1991/ZPo-223.htm#\\$p1](https://psychlib.ru/mgppu/ZPo-1991/ZPo-223.htm#$p1) (дата обращения: 16.05.2026).

3. Исаев Е.А. Проблема поликультурной самоорганизации языковой личности студента //Филологические науки. Вопросы теории и практики. - 2014.- №7(37). Часть 1. - С. 84-86.[Электронный ресурс]. URL: <https://www.gramota.net/article/phil20141322/fulltext>(дата обращения: 16.05.2026).

4. Пассов Е. И. Программа-концепция коммуникативного иноязычного образования. Развитие индивидуальности в диалоге культур. - М.: Просвещение, 2000. - 159 с.[Электронный ресурс]. URL: <https://153nsk.ru/wp-content/uploads/2016/12/koncepcija.pdf>(дата обращения: 18.05.2026).

**Рябикина Камила студент группы РЯЛ-1-25, научный руководитель:
Айылчиева Д.Т.**

ВОСТОЧНЫЕ МОТИВЫ В ТВОРЧЕСТВЕ А.С. ПУШКИНА. ПУШКИН И КЫРГЫЗЫ

Аннотация. В статье рассматриваются восточные мотивы творчества А.С. Пушкина. Пушкин глубже понимал и тоньше чувствовал связь России с судьбами всего человечества. Отсюда его величайший интерес к «инонациональной поэзии». А.С. Пушкина привлекала история происхождения восточных сюжетов, различные восточные предания и мифы, легенды, сказки, мусульманская вера, священные книги, библейские сюжеты, которые служили основой для этих творений. Большой интерес вызывают исследования творчества А.С. Пушкина известных пушкинистов Кыргызстана Л.А. Шеймана и Г. Соронкулова. Анализируется стихотворение “Я памятник себе воздвиг нерукотворный...” и выявление общих параллелей с кыргызским фольклором сказки Пушкина «Сказка о царе Салтане».

Ключевые слова: кыргызская Пушкунниана, кыргызцы-буруты, восточные мотивы, Восток – Запад, Шейман

Abstract. The article examines the Eastern motifs in the works of Alexander Sergeyevich Pushkin. Pushkin deeply understood and subtly felt Russia's connection with the destinies of all humankind. Hence arose his great interest in “foreign national poetry.” Alexander Sergeyevich Pushkin was attracted by the history of the origin of Eastern plots, various Eastern traditions and myths, legends, fairy tales, the Muslim faith, sacred books, and biblical stories that served as the basis for these works. Of great interest are the studies of Pushkin's творчество by the well-known Pushkin scholars of Kyrgyzstan, L. A. Sheiman and G. Soronkulov. The article analyzes the poem “I Have Erected a Monument to Myself Not Made by Hands...” and identifies common parallels with Kyrgyz folklore and Pushkin's fairy tale The Tale of Tsar Saltan.

Keywords: Kyrgyz Pushkin studies, Kyrgyz-Buruts, Eastern motifs, East–West, Sheiman.

Аннотация. Макалада Александр Сергеевич Пушкин чыгармаларындагы чыгыш мотивдери каралат. Пушкин Россиянын бүткүл адамзаттын тагдыры менен байланышын терең түшүнүп, өтө кылдат сезген. Ошондуктан ал «башка улуттардын поэзиясына» чоң кызыгуу менен мамиле кылган. Александр Сергеевич Пушкин чыгыш сюжеттеринин келип чыгыш тарыхына, ар түрдүү чыгыш уламыштарына жана мифтерине, легендаларына, жомокторуна, мусулман динине, ыйык китептерге жана бул чыгармалардын негизин түзгөн библиялык сюжеттерге кызыккан. Кыргызстандагы белгилүү пушкинисттер Л. А. Шейман менен Г. Соронкулов жүргүзгөн изилдөөлөр өзгөчө кызыгууну жаратат. Макалада «Мен өзүмө кол менен жасалбаган эстелик тургуздум...» аттуу ыр талданып, кыргыз фольклору жана Сказка о царе Салтане жомогу менен болгон жалпы окшоштуктар аныкталат.

Ачкыч сөздөр: кыргыз пушкинианасы, кыргыз-буруттар, чыгыш мотивдери, Чыгыш – Батыш, Шейман.

6 июня 2025 года исполнилось 226 лет со дня рождения Александра Сергеевича Пушкина. Гений на все времена, классик русской и мировой литературы, чье имя знакомо каждому. По указу Владимира Путина, этот год был назван годом великого русского поэта.

Как не согласиться с высказыванием Ч.Т. Айтматова: «Пушкин - пример свободного творчества, творческого гуманиста. Пушкин – неотъемлемая часть духовной жизни современного человека всех возрастов и всех национальностей. Пушкин всегда был и всегда будет» [5].

А.С. Пушкина привлекала история происхождения восточных сюжетов, различные восточные предания и мифы, легенды, сказки, мусульманская вера, священные книги, библейские сюжеты, которые служили основой для этих творений.

Тема Востока знакома А.С. Пушкину еще с лицейской поры. Она привлекала его в то время, как и многих других. Он читал много различной тематической литературы, в которой содержались исторические факты разных народов, описывались их нравы, легенды, мифы, предания.

Крутой перелом в жизни А. С. Пушкина связан с его южной ссылкой 1820 года. Второе путешествие на Кавказ Пушкин задумал в 1827 году. Не получив официального разрешения, в мае 1829 года он отправился на Кавказ самовольно.

Всем известно, что прадедом великого поэта был знаменитый арап Петра I - Ибрагим Петрович Ганнибал. А ведь он тоже был мусульманином. Его родиной была прекрасная и жаркая Эфиопия. Неудивительно, что прадед очень интересовал талантливого внука. Из уст сыновей Ганнибала Ивана и Петра маленький Пушкин впервые узнал о волшебном Востоке.

В отличие от многих поэтов-романтиков, как отечественных, так и западноевропейских, восторгавшихся восточной экзотикой, Пушкин глубже понимал и тоньше чувствовал связь России с судьбами всего человечества. Отсюда его величайший интерес к «инонациональной поэзии». В творчестве Пушкина невозможно найти ни одной строки, которая могла бы обидеть какой-либо народ или народность, чуткое внимание русского гения к судьбам жителей Азии и Африки, полное человеколюбия и искреннего сочувствия, обернулось повышенным интересом десятков миллионов «белых, черных и цветных» к его творчеству [2]. Трудно дать объяснение этому «чуду Пушкина».

Восточная тематика раскрывается в произведениях: «Кавказский пленник», «Путешествия в Арзрум», «Бахчисарайский фонтан», стихотворение «Фонтану Бахчисарайского дворца», «Соловей и роза», «Кавказ», «Стамбул гяуры нынче славят...», «На холмах Грузии лежит ночная мгла», «К калмычке», «Подражание Корану» и т.д.

Рассмотрим стихотворение «Соловей и роза». В 1827 году А.С. Пушкин создает стихотворение «Соловей и роза», причем название напоминает о популярном «бродячем» сюжете мировой литературы, который чаще всего встречается в восточной лирике. Однако у А.С. Пушкина сюжет несколько «трансформирован». «Соловей» у А.С. Пушкина олицетворяет поэта, а «роза» - это красота, прекрасное, что скрыто в поэзии. Изображается отношение поэта к поэзии, их взаимосвязь. А.С. Пушкин уникально «трансформирует восточный сюжет». Авторские раздумья о смысле жизни поэта, страхе быть

непонятым, предназначении поэта – пушкинская «новация сюжета восточной легенды».

Поэт в «Подражаниях Корану» хотел донести до человечества хотя бы малое: уважать и любить друг друга, почитать родителей, помогать нуждающимся, не обижать обездоленных, не убивать, верить в добро, в истину, жить в гармонии с собой и с Творцом.

Большой интерес вызывают исследования творчества А.С. Пушкина известных пушкинистов Кыргызстана Л.А. Шеймана, Г. Соронкулова и В.А. Воропаевой.

Знал ли Пушкин о существовании тянь-шанских кыргызов? Отличал ли их от казахов? Писал ли о них? В течение 120 лет, вплоть до 1957 года пушкиноведы и востоковеды отвечали, что Пушкин не знал, не отличал, не писал, несмотря на то, что в сочинениях поэта встречались названия тюркских народов – «киргизы», «киргизцы», «кэргызцы», «буруты».

В 1963 году выходит книга «Пушкин и киргизы» (Фрунзе: Киргизучпедгиз, 1963), где были обоснованы утвердительные ответы на вопросы. Знал. Отличал. Писал.

Оказалось, что именно при посредничестве Пушкина была заказана и опубликована в 1827 году, в журнале “Московский вестник”, первая специальная статья об отличии кыргызов от казахов, автором которой был не кто иной, как основоположник российской науки о казахах и кыргызах А.И. Левшин.

Выяснилось и то, что Пушкин был знаком с трудами другого русского ученого, оренбургского члена–корреспондента Санкт-Петербургской Академии наук П.И. Рычкова, писавшего о кыргызах еще в середине XVIII века, и что поэт, специально оговорил в “Истории Пугачева” условность наименования казахов «киргиз-кайсаками». А в «Капитанской дочке» «киргизами» называют казахов исключительно лишь жители Оренбуржья, как это было принято у них в ту пору.

Кроме этого, Пушкин хорошо знал труды востоковеда и путешественника, знатока китайского языка, одного из основоположников русской синологии Н.Я. Бичурина. Пушкин включил в текст «Истории Пугачева» его рассказ о трагическом происшествии 1771 года - бегство волжских калмыков от царских карателей, - о событии, участниками которого были тянь-шанские кыргызы, названные здесь *кэргызцами-бурутами*.

В свете этих данных было заново рассмотрено то обстоятельство, что в черновике третьей строфы пушкинского «Памятника». Известно, что в одном из черновых вариантов ее последние строки читались так:

.И внук Славян, и Финн, и ныне полудикой

Тунгуз, Киргизец и Калмык

Окончательный вариант:

И гордый внук славян, и финн и ныне дикой,

Тунгуз и друг степей калмык.

Чем же объяснить предпочтение Пушкиным окончательного варианта?

Приведем несколько гипотез. Первая гипотеза Л.А. Шеймана и Г.У.Соронкулова. Во-первых, поэт знал, что слово «*киргизец*» можно было понять двояко либо как наименование казахов либо как самоназвание собственно кыргызов.

Во-вторых, А. Пушкин стремился к максимальной точности поэтического словоупотребления – поэтому он пришел окончательному варианту «Памятника».

В-третьих, одной из причин замены могло бы быть и то, что поэт писал здесь только о «Руси великой» и «сущих в ней языках».

Вторая гипотеза профессора, академика АН Узбекской ССР М.К. Нурмухамедова: «Пушкин, не мог перечислять все народы (в этом нет надобности); «*калмык*» в данном случае и самоназвание народа и поэтический образ, означающий всех степных народов окраин России – калмыков, казахов, киргизов и других».

Третья гипотеза. Польский исследователь А. Ледницкий отмечает, что в намерение Пушкина при выборе наименований народов входило «...очертить пределы всех четырех климатов, или географических зон, современной ему России Запад (гордый внук славян), Север (финн), Восток (тунгуз), Юг (калмык)»

М.К. Нурмухамедов предполагает воздействие фольклора народов Средней Азии на сказки А.С. Пушкина («Руслан и Людмила», «Сказка о царе Салтане»). Исследователь считает, восточное происхождение образа царевны-лебедь в «Сказка о царе Салтане».

Находим параллели с кыргызским фольклором: с образом Ай-Чүрөк, героини второй части «Манаса», сначала невесты, а затем и жены батыра Семетея; дочь Акун-хана, афганского властителя, ставшего союзником кыргызов; «Ай-Чүрөк имеет и другое, сказочное происхождение: она царевна-лебедь и по желанию может облекаться в лебединые одежды и принимать образ лебедя». Спасаясь от насильника Толтоя, она превращается в лебедя и облетает все страны света, чтобы найти своего жениха. Стремясь увлечь возлюбленного, она похищает его любимого кречета Акшумкара. Когда один из персонажей собирается убить ее сына, она угрожает, что наденет свои лебединые одежды, улетит к своему отцу и отомстит убийце. В образе лебеди она прилетает и на поле битвы, чтобы спасти смертельно раненного Семетея.

Само имя героини (в подлиннике *Ай-Чүрөк*) означает «лунная красавица».

В фольклоре – это эпитет красавицы; нежное обращение «*чүрөгүм*» по К.К. Юдахину, эквивалентно русскому обращению «*голубушка*».

Рассмотрим общие, художественные параллели между образами Айчурек и царевны-лебедь:

1. Айчурек – дочь Акун-хана, афганского властителя. Царевна-лебедь – дочь заморского властителя.

2. Айчурек и царевна-лебедь играют активную роль в сюжете. «Чудесные супруги» и «чудесные помощники»

3. Портретное сходство. Мелодичный голос (голос Айчурек звенит, как нежный звук «медного комуза»), царевна-лебедь «...как речь то говорит, словно реченька журчит»; ассоциации с Луною (*Ай-Чүрөк*) «лунная красавица»; у царевны-лебеди – *«месяц под косой блеснит»*.

4. Добрые волшебницы.

5. В образе Айчурек есть элементы «противопоставления» с образом ловчей птицы - Акшумкара, у пушкинской царевны - Коршун «Коршун носится над ней»

6. Оба образа связаны с национальной символикой народной лирики: лебедь как в русских, так и в кыргызских фольклорных произведениях выступает как символ прекрасной девушки.

Эта параллель демонстрирует, сколь обширна и многокрасочна сокровищница мотивов восточного фольклора, откуда щедрой рукой черпал, как и другие великие поэты, Пушкин создавая свои оригинальные сказочные узоры.

Изучение “центральноазиатских” аспектов творчества Пушкина дает возможность кое в чем по-новому осмыслить некоторые грани облика великого поэта.

Восприятию и популяризации творческого наследия Пушкина в Кыргызстане способствовали юбилейные и знаменательные даты жизни и деятельности великого русского поэта. Замечено, что литературные юбилеи, выражая общественное признание юбиляру, стимулируют процесс межлитературных отношений, создают благоприятные условия для освоения и трансляции его наследия в инонациональную среду. Например, 5 июня 2024 году состоялась Выставка книг Дома русского зарубежья имени А.И. Солженицына, приуроченная к 225-летнему юбилею Пушкина поэта, прозаика, основоположника современного русского литературного языка, историка и передача книг в дар библиотечному фонду Жалал-Абадского государственного университета имени Б. Осмонова.

Прочитана интересная лекция к.ф.н., доцентом кафедры мировой литературы Государственного института русского языка имени А.С. Пушкина Е.К. Петривней на тему “Когнитивное понимание художественного текста на примере анализа стихотворения “Я вас любил” А.С. Пушкина”.

С литературно-музыкальной программой “Пушкин – код нашей культуры” выступили студенты групп РЯЛ-1-21, РЯЛ-1-20, ПОВТАСк-7-23 и АТк-2-23 (Руководители Айылчиева Д.Т., Карим кызы Лунара, Омуралиева М.И.). Поэзия Пушкина оказала огромное влияние на духовную жизнь Кыргызстана.

Взаимодействие и взаимообогащение культур Востока и Запада остаются важной движущей силой развития мировой культуры. И в этих условиях поэзия Пушкина помогает вести отбор и ответ лучшего, отвергать посредственное и стандартное. Его творчество благотворно воздействуют на становление и развитие современных культур народов Востока.

Литература

1. Брагинский И.С. «Заметки о пушкинском западно-восточном синтезе». М., 1974. С. 73.
2. Чельшев Е. П. Избранные труды. В 3 томах. — М., 2002;
3. Шейман Л.А., Соронкулов Г.У. Кыргызы, казахи и другие народы Востока в мире Пушкина: Очерки/ Под общ. ред. Л.А. Шеймана. Худ. А.Н. Карпов. «Айбек», - Бишкек: 1996. 112 с.
4. Шейман Л.А., Соронкулов Г.У. Пушкин и его современники: Восток – Запад: Очерки/ Под общ. ред. Л.А. Шеймана. – Б.: 2000. – 540 с.
5. https://vk.com/wall-402051_2162

***Исмадова Нускайым студент группы РЯЛ-1-25, научный руководитель:
Айылчиева Д.Т.***

**МИФ, СОВРЕМЕННОСТЬ И ГУМАНИЗМ В РОМАНЕ Ч.
АЙТМАТОВА «КОГДА ПАДАЮТ ГОРЫ (ВЕЧНАЯ НЕВЕСТА)»**

Аннотация: В статье рассматривается роман “Когда падают горы (Вечная невеста)” Ч. Айтматова в контексте современного литературного процесса и духовно-нравственных трансформаций постсоветской эпохи. Анализируются философские, художественно-эстетические и гуманистические аспекты произведения, раскрывается взаимосвязь судьбы человека с эпохой, обществом и глобальными изменениями современности. Особое внимание уделяется идейно-эстетической концепции романа, выраженной формулой «Человек – Общество – Мир – Вселенная», а также символике образов снежного барса, гор и легенды о Вечной невесте.

В статье рассматриваются взгляды известных айтматоведов и литературоведов — Г. Гачева, А. Акматалиева, И. Лайлиевой, М. Савиной, Ж. Урманбетовой, посвященные художественному своеобразию итогового романа писателя. Подчеркивается, что произведение содержит основные мировоззренческие и нравственные константы творчества Ч. Айтматова и отражает его философские размышления о судьбе человека, духовности, ответственности и сохранении общечеловеческих ценностей в условиях кризиса современной цивилизации.

Ключевые слова: Айтматов, кыргызская литература, современный литературный процесс, айтматоведение, философия романа, гуманизм, художественная концепция, постсоветская эпоха, духовные ценности, снежный барс, мифопоэтика, нравственность, символика гор.

Abstract: The article examines the novel *When the Mountains Fall (The Eternal Bride)* by Chingiz Aitmatov in the context of the contemporary literary process and the spiritual and moral transformations of the post-Soviet era. The philosophical, artistic-aesthetic, and humanistic aspects of the work are analyzed, and the interrelation between human destiny, the epoch, society, and global changes of modernity is revealed. Special attention is paid to the ideological and aesthetic concept of the novel, expressed through the formula “Human – Society – World – Universe,” as well as to the symbolism of the snow leopard, the mountains, and the legend of the Eternal Bride.

The article also discusses the views of well-known Aitmatov scholars and literary critics — Georgy Gachev, Abdyldazhan Akmatalliev, I. Lailieva, M. Savina, and Zh. Urmanbetova, devoted to the artistic originality of the writer’s final novel. It is emphasized that the work contains the main worldview and moral constants of Chingiz Aitmatov’s творчество and reflects his philosophical reflections on human destiny, spirituality, responsibility, and the preservation of universal human values in the conditions of the crisis of modern civilization.

Keywords: Chingiz Aitmatov, Kyrgyz literature, contemporary literary process, Aitmatov studies, philosophy of the novel, humanism, artistic concept, post-Soviet era, spiritual values, snow leopard, mythopoetics, morality, symbolism of mountains.

Аннотация: Макалада *Когда падают горы (Вечная невеста)* романы Чыңгыз Айтматов тарабынан постсоветтик доордогу заманбап адабий процесстин жана руханий-адеп-ахлактык өзгөрүүлөрдүн контекстинде каралат. Чыгарманын философиялык, көркөм-эстетикалык жана гуманисттик аспектилер талданып, адам тагдырынын доор, коом жана азыркы глобалдык өзгөрүүлөр менен байланышы ачылып көрсөтүлөт. Өзгөчө көңүл «Адам – Коом – Дүйнө – Аалам» формуласы аркылуу берилген романдын идеялык-эстетикалык концепциясына, ошондой эле ак илбирстин, тоолордун жана Түбөлүк колукту жөнүндөгү уламыштын символикасына бурулат.

Макалада белгилүү айтматов таануучулар жана адабиятчылар — Георгий Гачев, Абдылдажан Акматалиев, И. Лайлиева, М. Савина, Ж. Урманбетова тарабынан жазуучунун акыркы романынын көркөм өзгөчөлүгүнө арналган көз караштар каралат. Чыгармада Чыңгыз Айтматов чыгармачылыгындагы негизги дүйнөтаанымдык жана адеп-ахлактык туруктуу баалуулуктар камтылганы, ошондой эле адам тагдыры,

руханийлик, жоопкерчилик жана азыркы цивилизация кризисинин шартында жалпы адамзаттык баалуулуктарды сактоо тууралуу философиялык ойлору чагылдырылганы белгиленет.

Ачкыч сөздөр: Чыңгыз Айтматов, кыргыз адабияты, заманбап адабий процесс, айтматов таануу, роман философиясы, гуманизм, көркөм концепция, постсоветтик доор, руханий баалуулуктар, ак илбирс, мифопоэтика, адеп-ахлак, тоо символикасы.

Перестройка, изменение нравственных и эстетических координат, разрушение Советского Союза, освобождение литературы от цензуры не стали материалом для новых произведений писателя. XXI век явился для Кыргызстана временем перемен и обретения опыта самостоятельного управления государством, его экономикой и культурой.

Исследователь творчества Г. Гачев пишет: «Чингиз Айтматов не просто житель середины XX века, но и мифотворец, акын-рапсод, сказитель гомеровского толка, ренессансно-шекспировский драматург, просветитель и дидакт своего народа, романтик с идеалом высокого накала, реалист-нравописатель и историограф...» [3, С.13].

Великий писатель и гуманист Ч. Айтматов в ноябре 2006 года приурочил к открытию петербургской книжной выставки презентацию своего нового романа «Когда падают горы (Вечная невеста)», опубликованного издательским домом «Азбука-классика», 2007. 480 с. Роману написана значительная вступительная статья философа и литературоведа Георгия Гачева «О том, как жить и умирать». Литературовед отмечает: «Роман Чингиза Айтматова «Когда падают горы (Вечная невеста)» - это высокая трагедия, произведение большого стиля. Каков и сам автор - совершенное в своем роде произведение Рода людского, Истории, Культуры. Дивен его путь: из доистории - в самую современность, объемля начала и концы Бытия в шествии Духа и «гомо сапиенса» - и многие фазы и опыты в жизни человека и общества воспроизведены в его сочинениях [3, С.13].

Словно для того специально трепала жизнь его душу и ум в силовом поле такой разности потенциалов, чтобы создать творческий сосуд, которому вняты многообразные состояния, какие может претерпевать человек. Эта

всеотзывчивость сказалась в созданной писателем плеяде персонажей, которые запали в душу, природнились читателям разных стран. Ибо многие народы Евразии, Африки и Латинской Америки прошли в XX веке ускоренно путь от патриархального состояния к современной цивилизации, от мифологии и фольклора, - к литературе и философии. И Айтматов сопрягает эти пласты Духа: он и мифотворец и романтик, реалист и модернист» [3, С. 6].

Новая и итоговая книга Ч. Айтматова “Когда падают горы (Вечная невеста)” - о снежном барсе и отчаянном его двойнике-защитнике - журналисте, изданная в Санкт-Петербурге, занимала почетное место и была показана Первым каналом российского телевидения крупным планом. Этот факт уникален тем, что впервые в литературной классике создано произведение о судьбе снежного барса, который в древности был тотемным животным у кыргызского народа. Даже род первого исторически достоверного верховного правителя кыргызов именовался Барс, а Кагана - правителя енисейских кыргызов звали Барс-Бег. Теперь народ поклоняется доллару, а не барсу. Кто как не Айтматов должен был создать произведение, которое способно поднять дух народа, ответственного за судьбу снежного барса именно сейчас, когда рынок и соображения выгоды способны уничтожить последних снежных кошек Тянь-Шаня. Поэтому, барс после коня-иноходца Гульсары, Рогатой матери-оленихи, буранного Каранара, волчицы Акбары – этих природных символов национально-этнической субстанции и стал главным героем итогового романа Айтматова наравне с человеком.

Известные литераторы высказали в свое время целый ряд мыслей о взаимосвязи романа с современностью и эпохой. Ведущий айтматовед А. Акматалиев в статье «Вселенная, Человек и Жаабарс», опубликованной в журнале «Вопросы литературы и искусства» № 1.19. 2007 года отмечает: «Рано или поздно в кыргызской литературе должно было появиться произведение о судьбе человека «младорыночной», если можно так выразиться, эпохи (не локального, камерного, а общечеловеческого уровня).

Это выпало на долю Ч. Айтматова. И это большая творческая ответственность признанного писателя» [2, С. 61].

Акматалиев здесь видит связь судьбы человека с эпохой, временем. В исследуемом романе это отражается очень остро, когда меняются эпохи и понятия, вместе с ним изменяются и общественное устройство, и понятие личности. Изменения сознания человека от негативных воздействий, резкое переломное изменение судьбы ведет к обновлению художественного слова в кыргызской литературе.

Мы считаем, здесь вопрос стоит не об эпохе, рынке, а в поиске ответа на вопрос, ставший самой главной темой, писательской находкой: «Как человеку человеком быть...», и в рассмотрении его еще раз, в новых условиях, при новых обстоятельствах. Насколько судьба зависит от условий и обстоятельств, настолько же она зависит от человечности и морали. Главная мысль, которую мы смогли рассмотреть в романе, тоже относится к данному выводу.

Совершенно верно, отметили критик Владимир Огнев и писатель Александр Эбаноидзе: «...Арсен Саманчин - наш современник, волею судьбы вступивший в неравный бой, если воспользоваться словами Велимира Хлебникова, «с прибоем рынка в поединок». В романе «Когда падают горы (Вечная невеста)» конфликт, вызванный нравственными гримасами и социальными перекосами наших дней, воспроизведен по-айтматовски крупно и сильно; опять мощно звучит пантеистическая тема, и то затихает, то крепнет мотив старинной легенды, вынесенной в заглавие.

Рассказ «Убить! - не убить!», который прилагается к роману, указал, наличие таких ценностей, как невозможность оправдания перекладывания ответственности на время, обстоятельства, а также нравственность, чистота, любовь, вечность и бессмертие. История Сардал кыз и джигита Мергена взята в качестве символа. Исследователь творчества писателя А. Садыков также определял легенду как «сказка-символ». Судьба этих двоих героев повторяется с потомками последующих поколений, и, как говорит Ч.

Айтматов, «от судьбы рождается судьба». Главного героя Арсена Саманчина сильно восхищает то, что они ставят высоко человечность, сохраняют благородство, не гнутся, не деформируются под гнетом обстоятельств, времени, не ломаются, поступают в рамках дозволенного и не изменяются для каких-то целей.

В творчестве писателя горы занимают важное место. Его особенное отношение к горам замечается в произведениях «Восхождения на Фудзияму», «Снега на Манас-Ата». Известный российский литературовед Г. Гачев относительно «Человек-гора в книге «Чингиз Айтматов (в свете мировой культуры)» пишет следующее: «Горы – близки по образу и человеку: стоят вертикально; и как индивидуальности – и в массе хребта, снизу вверх шапками плечом к плечу, как народ. Недаром в эпических песнях естественное для киргизов сравнение: батыра с горой, членов его тела - с деталями горного пейзажа...»

Нам импонирует идейно-эстетическая концепция романа, выявленная в ней формула <Человек -Общество – Мир - Вселенная>~ в диссертационной работе Текешовой М.Б. «Художественное отображение проблемы судьбы в романе Ч. Айтматова «Когда падают горы»» [7, 22 с.].

Роман «Когда падают горы (Вечная невеста)» ставит и отвечает на основные для Айтматова и его почитателей вопросы: каков сам писатель-человек ныне, каков момент истории, к каким пониманиям смысла жизни и всего он вышел? Что несет и каков его сказ, «конечный вывод мудрости земной»? Это стих из заключительного монолога Фауста у Гете. Сам Айтматов уже в возрасте Гете и Толстого. Он маэстро и мудрец — аксакал, по словам Г. Гачева [3, с. 4]. И писатель уже может позволить себе как бы мысленный эксперимент последнего шага, последнего экзамена человека в жизни: каков ты, каким стал - скажется в том, как ты уйдешь.

М.С. Савина анализируя художественную структуру произведения полагает, что сюжетно-событийная канва романа, воспринятого читателями

как «гражданское завещание» классика кыргызской литературы, близка к репортажу. М.С. Савина отмечает, что злободневность, стирающая грань между художественным текстом и публицистикой, открывающей болевые точки современности, прослеживалась и в более ранних текстах Айтматова: «Каждая новая повесть, новый роман Ч. Айтматова были подобны откровению, шли вразрез с устоявшимися стереотипами: «Джамиля» - любовь сильнее патриархальных обычаев; «Прощай, Гульсары!» - человеческое, личное, сокровенное важнее коллективного; «И дольше века длится день...» - никакое государство не вправе убивать личность; «Плаха» – люди должны отказаться от насилия и жестокости, в них - надежда цивилизации. В художественно-публицистическом романе «Тавро Кассандры» - целый ряд откровений, истинность которых «запечатана» смертью космического монаха Филофея, человечество на грани катастрофы, необходимо остановить войны, жестокость, торговлю людьми, загрязнение экосистемы, массовый обман народов во имя интересов циничной власти» [6, с. 63].

М.С. Савина считает, что писательское кредо Айтматова, состоит в - безапелляционном неприятии отрицательных пороков современности. Основная задача - вступить в диалог с читателем, привлечь его на свою сторону, «отсюда и «учительство», «проповедническая» интонация, и морализаторство, наглядность» [6, с. 63].

“В творчестве Чингиза Айтматова, Валентина Распутина и Владимира Быкова показывается мастерство в изображении глубоких и выразительных характеров. В творческом наследии этих писателей отражается позиция автора в оценке поступков и действий героев. Они выделяются умением проводить глубокий психологический анализ, благодаря которому действия персонажей всегда имеют внутреннюю мотивацию” [1, с. 206] отмечает Айылчиева Д.Т. в статье “Тема Великой Отечественной войны в произведениях Ч. Айтматова, В. Распутина и В. Быкова”, тем самым характеризуя идентичную связь творческой концепции кыргызского, русского и белорусского писателей.

Нас импонирует мнение Ж.К. Урманбетовой, которая отмечает в статье «Вызовы техногенной цивилизации и духовное наследие Айтматова»: «Главный посыл романа Чингиза Айтматова «Когда падают горы: (Вечная невеста)» заключается в вопросе «Как жить человеку в новой реальности, когда «падают горы», символизирующие высоту, мудрость, благородство? Спасение - в сохранении ценностей... И вновь художник восходит к философским мыслям о предназначении человека в этом мире» [8, с. 138].

В заключение исследования мы подводим следующие выводы:

- 1) в ноябре 2006 года к открытию петербургской книжной выставки состоялась презентация новой и итоговой книги Айтматова «Когда падают горы (Вечная невеста)»;
- 2) определена взаимосвязь судьбы человека с эпохой, временем;
- 3) выявлена формула <Человек -Общество – Мир - Вселенная> идейно-эстетической концепции романа (по Текешовой М.Б.) ;
- 4) в контексте всего корпуса художественных произведений Айтматова роман «Когда падают горы: (Вечная невеста)» содержит все константы его творчества.

Список использованной литературы

1. Айылчиева Д.Т., Салимбаева Т.С. Тема Великой Отечественной войны в произведениях Ч. Айтматова, В. Распутина и В. Быкова [Текст] // Вестник Жалал-Абадского государственного университета. 2024. №2 (60). С. 199-206
2. Акматалиев А.А. Вселенная, Человек и Жаабарс [Текст] // Вопросы литературы и искусства №1.19. Москва. 2007 - С. 61-67
3. Гачев Г. Д. О том, как жить и умирать // Айтматов Ч. Т. Когда падают горы (Вечная невеста). СПб., 2006. С. 5–16.
3. Гачев Г.Д. «Ч. Айтматов и мировая литература / [Предисл. Е. Озмителя]. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 287 с.
4. Гачев Г.Д. Ч. Айтматов: (В свете мировой литературы) / [Предисл. Е. Озмителя]. – Фрунзе: Адабият, 1989. – 483 с.

5. Гачев Г. Д. Национальные образы мира. Центральная Азия: Казахстан, Киргизия. Космос Ислама (интеллектуальные путешествия). М.: Издательский сервис, 2002. - 784 с.

6. Савина М.С. Антитеза «высокого» и «низкого» в романе Ч. Айтматова «Когда падают горы: (Вечная невеста)» // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. - 2019. - Т. 19, № 10. - С. 62-66.

7. Текешова М.Б. Художественное отображение проблемы судьбы в романе Ч. Айтматова «Когда падают горы» [Текст]: дис. канд. филол. наук автореф. / Текешова М.Б. — Бишкек, 2016. — 22 б.

8. Урманбетова Ж.К. Вызовы техногенной цивилизации и духовное наследие Айтматова // Чингиз Айтматов. Личность. Эпоха. материалы международной научно-практической конференции. Москва, 10-11 декабря 2018 г. / ред. кол. :5, с. 138

Кудаярова Айкен, Лак-10-24-тайпасынын студенти, илимий жетекчиси: Женалиева Замира Аралбековна,
КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ ӨТКӨН ЧАКТЫН АСПЕКТТИК СИСТЕМАЛАРЫН САЛЫШТЫРМАЛУУ ИЗИЛДӨӨ

УДК 35.077.535.

Аннотация: Бул илимий изилдөө кыргыз жана англис тилдериндеги өткөн чактын аспекттик системаларынын өзгөчөлүктөрүн салыштырмалуу-типологиялык негизде талдоого арналган. Изилдөөнүн негизги максаты — агглютинативдүү кыргыз тили менен флективдүү англис тилиндеги өткөн чак формаларынын морфологиялык түзүлүшүн, семантикалык маанисин жана когнитивдик кабыл алынышын аныктоо болуп саналат. Кыргыз тилинде аспекттик маанилер көбүнчө морфологиялык кошумчалар, жардамчы этиштер жана контекст аркылуу берилсе, англис тилинде аспекттик системанын негизин жардамчы этиштер жана этиштин аналитикалык формалары түзөт. Бул структуралык айырмачылыктар тил үйрөнүүчүлөрдө интерференциялык каталардын пайда болушуна, өткөн чак формаларын туура тандоодо перцепциялык жана когнитивдик кыйынчылыктарга алып келет. Изилдөөдө салыштырмалуу анализ, функционалдык-семантикалык талдоо жана мисалдык материалдарды интерпретациялоо ыкмалары колдонулду. Алынган жыйынтыктар кыргыз жана англис тилдеринин аспектологиялык системаларын терең түшүнүүгө өбөлгө түзүп, грамматиканы окутууда методикалык сунуштарды иштеп чыгууга мүмкүнчүлүк берет.

Ачкыч сөздөр: аспектология, өткөн чак, агглютинативдүү, флективдүү, салыштырмалуу тил таануу, когнитивдик лингвистика, кош тилдүүлүк, тил окутуу методикасы.

Аннотация: Настоящее исследование посвящено сравнительно-типологическому анализу аспектуальных систем прошедшего времени в кыргызском и английском языках. Целью работы является выявление морфологических, семантических и когнитивных особенностей форм прошедшего времени в агглютинативном кыргызском и флективном английском языках.

В кыргызском языке аспектуальные значения выражаются преимущественно с помощью аффиксов, вспомогательных глаголов и контекста, тогда как в английском языке аспект формируется аналитическими средствами — вспомогательными глаголами и особыми формами глагола. Эти структурные различия часто становятся причиной интерференционных ошибок и трудностей в выборе адекватных грамматических форм изучающих язык.

В работе используются методы сравнительного анализа, функционально-семантического подхода и интерпретации языкового материала. Полученные результаты имеют теоретическую значимость для аспектологии и типологической лингвистики.

Ключевые слова: аспектология, прошедшее время, агглютинативный, флективный, сравнительно-типологический анализ, когнитивная лингвистика, билингвизм, методика преподавания.

Abstract: This research is devoted to a comparative and typological analysis of the aspectual systems of the past tense in the Kyrgyz and English languages. The main objective of the study is to identify the morphological, semantic, and cognitive characteristics of past tense forms in the agglutinative Kyrgyz language and the inflectional English language. In Kyrgyz, aspectual meanings are mainly expressed through affixes, auxiliary verbs, and contextual factors, whereas in English the aspectual system is realized by analytical constructions involving auxiliary verbs and specific verb forms. These structural differences often result in interference errors and perceptual difficulties for learners when selecting appropriate past tense forms.

The study employs comparative analysis, functional-semantic analysis, and interpretation of linguistic data. The findings contribute to the theoretical development of aspectology and contrastive linguistics and provide practical implications for improving grammar teaching methodologies.

Keywords: aspectology, past tense, agglutinative, inflectional, comparative linguistics, cognitive linguistics, bilingualism, language teaching methodology.

Бүгүнкү глобалдашкан коомдук-экономикалык шарттарда англис тилин билүү дүйнөлүк коммуникациянын, билим берүүнүн жана илимий интеграциянын негизги факторлорунун бири болуп калды. Глобалдашуу процессинин тереңдеши, маалыматтык технологиялардын өсүшү жана эл аралык кызматташтыктын кеңейиши англис тилинин статусун дүйнөлүк байланыш тилине айлантты. Натыйжада англис тилин үйрөнүү жана окутуу маселеси көп өлкөлөрдө, анын ичинде Кыргызстанда да өзгөчө актуалдуулукка ээ болууда.

Бир жагынан алганда, англис тили - эл аралык экономикалык мамилелердин, санариптик инновациялардын жана илимий жаңылыктардын негизги өткөрүүчү инструментине айланды. Дүйнөдөгү илимий макалалардын басымдуу бөлүгү (70%ден ашыгы) англис тилинде жарыяланышы, дүйнөлүк университеттердин рейтингде алдыңкы орундарды ээлегендери англис тилин окутуу тили катары колдонушу - бул тилдин глобалдык ролун айкындайт. Англис тилин билүү студенттерге эл аралык академиялык мобилдүүлүк программаларына (Erasmus+, Mevlana, Fulbright ж.б.) катышууга жана дүйнөлүк илимий чөйрөгө интеграцияланууга кеңири мүмкүнчүлүк берет.

Экинчи жагынан, англис тили экономикалык рынокто атаандаштыкка жөндөмдүүлүктү жогорулатып, адистин кесиптик профилин кеңейтет. Жергиликтүү жана эл аралык компанияларда англис тилин билүү негизги талаптардын бири катары белгиленип, кызматкерлердин эмгек акысын түздөнтүз аныктоочу фактор болуп саналат. Айрыкча IT, медициналык туризм, финансы, инженерия, эл аралык укук жана бизнес башкаруу сыяктуу тармактарда англис тили негизги иш тили катары калыптанып, билимдүү кадрларга суроо-талапты көбөйтүүдө.

Билим берүү системасы үчүн англис тилинин актуалдуулугу өзгөчө маанилүү. Кыргызстанда англис тили боюнча билим берүү стандарттарынын жаңыланышы, CLIL жана коммуникативдик окутуу методдорунун киргизилиши, эл аралык тесттерге (IELTS, TOEFL, Duolingo English Test ж.б.) даярдоо багыттарынын кеңейиши - тилди окутуунун сапатын чыңдоону талап кылат. Мектептерде, ЖОЖдордо жана тил борборлорунда англис тилине болгон суроо-талаптын өсүшү да бул маселени илимий изилдөөнүн өзөктүү темасына айлантип жатат.

Мындан тышкары, англис тилин билүү маданий жана социалдык компетенцияларды өнүктүрүп, дүйнөлүк маданий мейкиндикке эркин аралашууга шарт түзөт. Заманбап медиа ресурстар - илимий китептер, подкасттар, документалдуу тасмалар, видео сабактар, онлайн курстар -

негизинен англис тилинде жеткиликтүү болгондуктан, тилди билүү сапаттуу билимге түз жетүүнүн шарты катары каралат. Жогоруда айтылган аргументтер англис тилинин дүйнөлүк коомдогу жана жергиликтүү контексттеги маанисин айгинелеп, бул маселени диссертациялык изилдөө объектинен айландыруунун зарылдыгын бекемдейт. Демек, англис тилин билүү жөндөмү - жеке адамдын интеллектуалдык потенциалын, кесиптик мобилдүүлүгүн жана глобалдык мейкиндиктеги атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыздоочу негизги фактор болуп саналат.

Аспектология - тил таанууда окуянын убактысын, анын бүтүшүн же уланып жатышын изилдеген бөлүк болуп саналат. Ар бир тилде өткөн чак өзгөчө грамматикалык формалар менен берилет жана бул формалар окуяны менталдык жактан түшүнүүгө, тилдик структураны уюштурууга жардам берет. Кыргыз тилинде өткөн чак негизинен морфологиялык кошумчалар аркылуу берилет («-ды/-ди/-ти»), мисалы: «барды», «барган». Англис тилинде болсо аспект көбүнчө auxiliary verbs (has, had) жана verb forms (past participle, present participle) менен белгиленет. Бул айырмачылык тил үйрөнүүчүлөр үчүн түшүнбөстүк жана ката жаратышы мүмкүн.

Изилдөөнүн көйгөйлөрү аспекттерди туура салыштыруу кыйынчылыгы: кыргыз тилиндеги морфологиялык формалар менен англис тилиндеги helping verbs айырмасы студенттерде түшүнбөстүк жаратат; кош тилдүүлүк шартындагы тоскоолдуктар: кыргыз-англис кош тилдүү чөйрөдө аспекти туура колдонбоо, перцепциялык каталар; салыштырмалуу материалдардын чектелүүлүгү: кыргыз тилинин аспекти жана англис тили менен салыштырмалуу талдоосу боюнча илимий эмгектер аз.

Актуалдуулугу тил үйрөнүүдө практикалык мааниси: англис тилдүү студенттерге кыргыз тилин үйрөтүүдө аспектини түшүнүү маанилүү; лингвистикалык илимий мааниси: салыштырмалуу аспектология кыргыз тилинин грамматикалык өзгөчөлүктөрүн терең талдоого жардам берет.

Бул изилдөөнүн максаты - кыргыз тилинде өткөн чакты аспекти англис тилинин “past forms” өткөн формалары менен салыштырып, айырмачылыктарын жана окшоштуктарын аныктоо. Тилдердин генеалогиялык классификациясы боюнча англис тили индоевропа тобундагы герман группасына, ал эми кыргыз тили болсо алтай же түрк монгол тобунун түрк группасына кирет. Тилдердин морфологиялык классификациясы боюнча, англис тили флективдүү (лат. Flexio-сындыруу, өзгөрүү) тилдерге кирет. Кыргыз тили агглютинативдүү (лат. Aglutinair-жармаштыруу) тилдерге кирет.

Кыймыл-аракеттин аткарылыш жана ал-абалдын болуш мезгили менен биз сүйлөп жаткан убакыттын ортосундагы мезгилдик карым-катнаштарды билдире турган грамматикалык категория этиштин чак категориясы деп аталат. Кыргыз тилинде кыймыл-аракет, ал-абал жана мезгилдик көрүнүштөрдү билдирген этиштин үч чагы бар.

Англис тилинде ушул эле көрүнүштөрдү билдирген этиштин төрт чактык формасы бар: Indefinite form - Белгисиз форма, Continuous form - Узартылган форма, Perfect form - Бүткөн форма.

Perfect Continuous form - Бүткөн-узак форма. Бул форма жазууда жана сүйлөө речинде сейрек жолугушат. Ушуга байланыштуу алардын түзүлүшү жана колдонулушу окуу китептерде жалпы жонунан гана берилет. Ар бир форма төрт чактан турат жана бардыгы болуп 16 грамматикалык чак бар.

Англис тилинин чактары кыргыз тилинин чактарына окшош келе беришпейт. Англис тилинин чактары кыргыз тилинин чактарына ар кандай жардамчы этиштерди улоо менен берүүгө болот, бирок көпчүлүк убакытта даана маанисин берүү кыйынчылык туудурат. Кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан кезде болуп жатканын билдирген этиштин өзгөргөн формалары учур чак болуп эсептелет.

Кыргыз тилинде учур чак этиштеринин табияты жана ички тутумдук түзүлүшүнүн көп кырдуу грамматикалык маанилери али ачыла элек. Жалпы түркологияда учур-келер чак, учур-өткөн чак деген сыяктуу терминдер

С.А.Давлетов ж.б. жазышкан бир гана грамматиканы эске албаганда, кыргыз тилчилери тарабынан эч бир грамматикада чагылдырыла элек.¹ Эне тилибиздеги учур чак этиштери **жөнөкөй учур чак, татаал учур чак** деп түзүлүшү боюнча экиге бөлүнөт. М: *Ал спортчулардын арасында алдынкы орунда турат. Бала момносуйга жетпей убараланып жатат.*

Англис тилинде болсо учур чак кыймыл-аракеттин учурда болуп жатканын, учурда болуп бүткөнүн, бүтпөстүгүн, уланарын эске алып төрткө бөлүнөт: **The Present Indefinite Tense** - Белгисиз учур чак жаратылышта, коомдо дайыма болуп туруучу адат болуп калган кыймыл-аракетти көрсөтүү үчүн колдонулат. М: *I study at Jalal-Abad college. Мен колледжде окуймун.*

The Present Continuous Tense - Узартылган учур чак - кыймыл-аракеттин учурда болуп жатканын көрсөтүү үчүн колдонулат. М: *I am listening to music now. Мен азыр музыка угуп жатамын.*

The Present Perfect Tense - Учурга чейинки бүткөн чак-кыймыл-аракет сүйлөп жаткан убакытка чейин бүткөндүгү белгилүү болуп, анын жыйынтыгы ошол учур менен байланыштуу болсо колдонулат. М: *I have finished my work just now. Мен азыр гана жумушумду бүтүрдүм.*

The Present Perfect Continuous Tense - Учурда узак бүткөн чак- учурдагы убакытка чейин созулуп жүрүп келип, дагы эле ошол убакытта жүрүп жаткан кыймыл-аракетти туюндурганда колдонулат. М: *My sister has been living in Bishkek for two years. Менин эжем Бишкекте эки жылдан бери жашайт.* Бул төрт чак жогорудагы төрт форманын төрт башка тобуна таандык.

Кыймыл - аракеттин биз сүйлөп жаткан мезгилден мурда богонун билдирген этиштин өзгөргөн формалары өткөн чак деп аталат. Кыргыз тилинде маанилери боюнча өткөн чак төрт топко бөлүнөт:

Айкын өткөн чак (-ды) - кыймыл-аракеттин болуп өткөндүгү, аткарылгандыгы эч кандай шекти туудурбай, сүйлөөчүнүн көз алдында эле же жакында эле болуп бүткөндүгүн билдирип турган өткөн чак формалары айкын өткөн чак этиштер болушат. М: *Айгүл кичинекей кезиндеги окуяны эстеди.*

Жалпы өткөн чак (-ган) - кыймыл-аракеттин биз сүйлөп жаткан учурдан мурда болгондугун аныктап, жалпылап баяндап берген өткөн чак формасы жалпы өткөн чак болот. М.: *Ал жазган каты аркылуу Шайырды жактырарын билдиргиси келген.* **Капыскы өткөн чак (-ып, -ыптыр, -тыр)** - мурун болуп өтүп, биз сөз кылып жаткан убакта эсибизге түшө калган кыймыл-аракет, ал-абалды билдирген этиштин өзгөргөн формалары капыскы өткөн чак деп аталат. М.: *Бир убактарда андан өткөн акылдуу адам болбоптур.*

Адат өткөн чак (-чу,-уучу) - өтүп кеткен, аткарылган кыймыл-аракеттин көп жолу кайталанганын же көнүмүшкө айланып калганын билдирген этиштин өзгөргөн формалары адат өткөн чак деп аталат. М.: *Атам ар дайым күндөлүгүбүздү текшерип турчу.*

Англис тилинин грамматикасында дагы өткөн чактын төрт түрү кездешет: **The Past Indefinite Tense** - Белгисиз өткөн чак кыймыл-аракеттин өткөн бир убакытта факты катарында болгондугун көрсөтөт. М.: *I saw them yesterday.* - *Мен аларды кечээ көргөмүн.*

The Past Continuous Tense - Узак өткөн чак кыймыл-аракеттин өткөндөгү бир белгилүү убакытта болгондугун көрсөтөт. Бул чак кыргыз тилинин айкын, байыркы, капыскы өткөн чактары менен мааниси жактан туура келет. М.: *Merry was sleeping when I came.* - *Мен келгенде Мери уктап жаткан болчу.*

The Past Perfect Tense - өткөн учурга чейинки бүткөн чак-өткөн кыймыл-аракеттин өткөндөгү белгилүү бир убакытка чейин бүткөндүгүн көрсөтүп, кыймыл-аракеттин бүткөндүгү башка бир өткөн чак же бышыктоочтор менен көрсөтүлүп турганда колдонулат. Бул чактын кыргыз тилинде өзүнүн мааниси боюнча окшош жагы жок. Ошондуктан аны которгондо кыймыл-аракеттин маанисине карата кыргыз тилинин айкын, байыркы өткөн чактары менен берүүгө болот. М.: *Bolot had finished his home task when mother came.* - *Качан апасы келгенде Болот үй тапшырмасын аткарып бүткөн эле.*

The Past Perfect Continuous Tense - өткөндөгү узак бүткөн чак белгилүү бир өткөндөгү убакытка чейин созулуп жүрүп келип, дагы деле ошол убакытта

жүрүп жаткан кыймыл-аракетти туюндурганда колдонулат. М.: *-She had been studying at Jalal-Abad College for two years. - Ал Жалал-Абад колледжинде эки жылдан бери окуп жатат.*

Англис тилиндеги төмөнкү чактарды өзүнчө бөлүп атоо натыйжалуу. Себеби бул чактардын баш сүйлөмүнүн баяндоочу өткөн чакта турса, толуктоочтук багыныңкы сүйлөмдөрдө колдонулат. Башкача айтканда келер чак өткөн убакытка тиешелүү.

The Future Indefinite in the Past – өткөндөгү белгисиз келер чак-азыркы учур эмес өткөндөгү бир учурдун келер чагын көрсөткөн, мүнөзү боюнча белгисиз, кайталануучу жана адаттанган кыймыл-аракетти туюндуруш үчүн колдонулат. Мааниси боюнча айкын келер чак менен гана берилет. М.: *I said that they would come back tomorrow. -Мен аларды эртең келет деп айтканмын*

The Future Continuous in the Past - өткөндөгү узак келер чак азыркы учур эмес, өткөндөгү бир учурдун келер чагын көрсөтүп, мааниси боюнча Future Continuous-тай эле белгилүү бир убакытта жүрүп жаткан кыймыл-аракетти туюндурат. The Future Continuous in the Past кыргыз тилинин айкын келер чак формасы менен берилет да, кыймыл-аракет мааниси боюнча белгилүү убакытта жүрүп аткан болуш керек. Мындай кыймыл-аракеттер көпчүлүк убакта **жат, тур, отур, жүр** жардамчы этиштери менен берилет. М.: *He knew that at that time they would be sleeping - Ал ошол убакта алардын уктап жатарын билген.*

The Future Perfect in the Past Tense - өткөндөгү бүткөн келер чак мааниси боюнча The Future Perfect Tense - келер убакытка чейинки бүткөн чакка төп келет. М.: *I said that I should have copied the text by five o'clock. - Саам бешке чейин текстти жазып коемун деп айтканмын.*

The Future Perfect Continuous in the Past Tense - өткөндөгү узартылып бүткөн келер чак мааниси боюнча The Future Perfect Continuous Tense - келечекте узак бүткөн чакка төп келет. М.: *He said that by the first of June he would have been working at that plant for twenty years - Биринчи июнда анын бул*

заводдо иштегенине жыйырма жыл болот деп айткан. Бул чак дагы жазууда жана сүйлөө речинде сейрек жолугушат, алардын түзүлүшү жана колдонулушу окуу китептерде жалпы жонунан гана берилет.

Кыргыз тилинде да, англис тилинде да, сүйлөмдөрдүн кайсыл чакта колдонуп жаткандыгын аныктап алмайынча биз сүйлөмдү толук кандуу пайдалана албайбыз. Кыргыз тилди жана англис тилди пайдаланып жатканда негизги эске алынуучу жагдай чактардын колдонулушу. Жүргүзүлгөн изилдөө кыргыз тилиндеги өткөн чак аспектерин англис тилинин past forms системасы менен салыштыруу аркылуу бул эки тилдин грамматикалык түзүлүшүндөгү маанилүү айырмачылыктарды жана окшоштуктарды аныктоого мүмкүндүк берди. Анализ көрсөткөндөй, кыргыз тилинде аспект негизинен морфологиялык кошумчалар жана контекст аркылуу берилсе, англис тилинде аспект “auxiliary verbs”- жардамчы этиштер жана этиш формаларынын айкалышы аркылуу туюндурулат. Бул айырмачылык окуянын убактысын, бүтүшүн же процесс катары өтүшүн кабыл алууда тил үйрөнүүчүлөр үчүн олуттуу кыйынчылыктарды жаратышы мүмкүн.

Изилдөөнүн жыйынтыгы катары, кыргыз тилиндеги өткөн чак формалары көбүнчө универсалдуу жана контекстке таянган мүнөзгө ээ экени, ал эми англис тилинде аспекттик айырмачылыктар так грамматикалык формалар менен бөлүнүп көрсөтүлөрү аныкталды. Мындай өзгөчөлүктөр кош тилдүү чөйрөдө интерференциялык каталарга алып келип, аспекти туура колдонууга тоскоол болушу ыктымал. Практикалык жактан алганда, бул изилдөө англис тилдүү студенттерге кыргыз тилин үйрөтүүдө жана кыргыз тилдүү студенттерге англис тилин өздөштүрүүдө аспектини салыштырып түшүндүрүүнүн маанилүүлүгүн көрсөтөт. Теориялык планда болсо, салыштырмалуу аспектология кыргыз тилинин грамматикалык системасын тереңирээк изилдөөгө жана аны башка тилдер менен салыштырууга негиз түзөт. Жыйынтыктап айтканда, кыргыз жана англис тилдериндеги өткөн чак аспектерин салыштырмалуу талдоо тил үйрөнүү процессин

оптималдаштырууга, методикалык сунуштарды иштеп чыгууга жана келечекте башка чактар менен тилдерди камтыган кеңири изилдөөлөрдү жүргүзүүгө өбөлгө түзөт.

Адабияттар:

1. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Бишкек, 2008.
2. Абдувалиев И., Сыдыков Т. Азыркы кыргыз тили: Морфология. - Бишкек, 1997.
3. Абдувалиев И. Кыргыз тилинин морфологиясы “Кыргыз тили жана адабият” адистиги боюнча жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн окуу китеби. - Бишкек, 2008.
4. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л. Грамматика английского языка. – Ленинград: Просвещение, 1973.
5. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка - Москва, 1996.
6. Касымова Бэлла. Перцептивная база языка в условиях кыргызско-русского двуязычия.
7. Comrie, B. Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems.
8. Кыргыз тилин үйрөтүү боюнча окуу китептери жана грамматикалык изилдөөлөр.
9. Bybee, J., Perkins, R., & Pagliuca, W. The Evolution of Grammar: Tense, Aspect, and Modality in the Languages of the World.